Agents:

1 Luzac & co, Booksellers,
LONDON.

2 Otto Harrassowitz, Leipzig:
GERMANY.

3 The Oriental Book-supplying Agency,
POONA.

उभयभाष्यदोषात्। नचान्त्ये राजादिपदैः स्वार्थस्य विशेष्यत्वावच्छिन्नस्य बोधनात्कथमितरविशेषणतयोपस्थितिरिति वाच्यम्। गुणभूतपदे प्रधानपदार्थविशेषणत्वेनोपस्थितिर्विवक्षितः स्वार्थभूतस्य राजाद्यर्थगतविशेष्यत्वस्य त्यागेन जहत्स्वार्थत्वाङ्गीकारेणादोषात्।

यद्वा सर्वथोपसर्जनपदेन स्वार्थस्य त्यागः। वृत्तौ राजपदसम्बन्धमात्रेण पुरुषपदमेव राजसम्बन्धिपुरुषबोधकमामोदान्वयमादाय चम्पकपुट इत्यादिव्यवहारवद् राजपदार्थः पुरुषविशेषण मित्यादिव्यवहारः।

अत्रपक्षे एकार्थीभावो नाम पदद्वयबोध्ययोरेकपदबोध्यत्वरूपः। अलौकिके तु प्राग्वदेवासावारोपितः। अतएव जहत्स्वार्थापदस्य जहत्युपसर्जनपदानि स्वार्थं यस्यां सेत्यर्थ उक्तो हेलाराजेन।

यद्वा भेदसंसर्गौ सामर्थ्यम्। तथाहि वृत्तौ रा-

तत्रादावन्त्येऽदोषं शङ्कापूर्वमुपपादयति नचान्त्ये इति। स्थितिरिति शास्त्रबलादिति भावः। त्यागेनेति शास्त्रबलादिति भावः। एवंच तस्यतत्रपक्षे तद्बोधत्वेन सर्वथा स्वार्थत्यागेपि त्यागेन तदङ्गीकारेण परार्थाभिधायकत्त्वसम्भव इति तात्पर्यं।

आद्येप्यदोष मुपपादयति मात्रपदेन तदानित्यत्वापत्तेरूढ्यारः राजसम्बन्धीत्यनेन द्वितीयोद्धारः। नन्वेवं व्यवहारोच्छेदे तैरत आह चंपकेति क्रियमाणेत्यादिः तावन्मात्रेणेत्यर्थः। न न्वत्र पक्षे कथमेकार्थीभावो द्वितीयपदार्थस्यैवाभावादत आहात्र पक्षे इति। नन्विदं कथमलौकिकेऽत आहालौकीति। प्राचामसाङ्गत्यायोपसर्जनपदे एव तत्त्यागेन जहत्स्वार्थात्वं नतु विशेष्यपदेपीत्युक्ते सम्मतिमाहातएवेति। अयमेवार्थोस्य। तदग्रिमभाष्योक्तमेव पक्षान्तर माह यद्वेति। नैकार्थीभाव इति भावः। राजसम्बन्धेति यत इत्यादिः। सो-

जपदसंनिधानात्पुरुषपदेनैव राजसम्बन्धवती राजान्य-
स्वामिसम्बन्धाभाववती च या पुरुषव्यक्तिः सोप-
स्थाप्यतेऽतो न राज्ञः स्वान्तरेण सम्बन्धः राजपद-
स्यार्थाभावाद् । नापि पुरुषस्य स्वाम्यन्तरेण सम्बन्धः ।

यथा वेदान्तिनामखण्डार्थबोधो लक्षणवाक्यादौ तद्वत् । अखण्डार्थत्वं च पदार्थसंसर्गानवगाहिप्रतीतिजनकत्वम् । यथा कश्चन्द्र इति प्रश्नोत्तरे प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इति वाक्ये प्रकृष्टप्रकाशपदार्थं जानतस्त-

पेति पुरुषत्वेनेति भावः । अत इत्यस्यार्थो राजपदेति । संसर्गफलं केवलपुरुषबोधाभावरूपं स्पष्टमेवेति भेदफलमाह नापीति ।

अस्यादृष्टचरत्वं निराचष्टे यथेति । सत्यंज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्यादिलक्षणवाक्येषु सत्यादिपदसमभिव्याहृतब्रह्मपदंसच्चिदानन्दरूपब्रह्मव्यक्तिविशेषं निर्धर्मतयैव शुद्धचित्तस्य बोधयति । अन्यस्य तु औपाधिककल्पितभेदव्यक्तिवृत्तिसाजात्याश्रयत्वेनान्त करणवृत्त्युपलब्धभेदचिदानंदानुगतज्ञानं तत्वाभ्यां च बोधयति । तथा बोधेपि तेषां धर्माणांन वास्तवत्वं त्रिविधपरिच्छेदशून्यत्वबोधकानन्तादिपदविरोधात् ।

एवंच यौक्तिकः कल्पितत्वग्रहस्तेषु अशुद्धचित्तस्य सत्यादिवाक्यं विशिष्टार्थतात्पर्यरहितं लक्षणवाक्यत्वात्प्रकृष्टप्रकाशादिवादित्यानुमानिकश्च । एवं तत्वमस्यादिवाक्यमखण्डार्थमुपाधिभेदभिन्नैकार्थप्रतिपाद्[illegible]त्वात् महाकाशो घटाकाश इति वाक्यवदिति तस्यापि तत्[illegible] [illegible]ः । शुद्धचित्तस्य तु बोध उक्त एवेत्यर्थः ॥

नन्वे[illegible] अपि प्रकृते धर्मभानेन नाखण्डार्थत्वमत आहाखण्डेति ।

[illegible] दृष्टान्तमाह यथेति । तत् प्रकृष्टप्रकाशरूपं । प्रश्ने चन्द्रत्वे । चन्द्रस्यैव तत्त्वमित्याह बुभुत्सितेति । प्रकृष्टेति अबुभुत्सितेत्यादिः । तस्य प्रत्यक्षरूपमानान्तरात्सिद्धेः । नन्वेवं किमर्थमुपादानमत आह [illegible]मानान्तरेति । एवेनानुपात्तव्यवच्छेदः । अत एव जन्माद्यस्य यत इति [illegible]स्थितिनाशरूपत्रितयकारणत्वमेव लक्षणमुक्तं नत्वन्यत[illegible] लक्षणम् ।

दाश्रयस्य बुभुत्सितचन्द्ररूपस्य वस्तुनश्चन्द्रत्वेन चन्द्रपदवत्त्वेन च बोधः, न तु प्रकृष्टप्रकाशवैशिष्ट्यविषयकः मानान्तरसिद्धस्याप्युपात्तस्यैव व्यक्तिविशेषनिर्द्धारणोपायत्वमतस्तदुपादानम्। एवं प्रकृतेपि राजपदप्रयोगः। शक्तिग्रहेऽपि राजपदयुक्तं पुरुषपदं पुरुषत्वेनोक्तव्यक्तिविशेषे शक्तमित्याकारः। एवं प्रकारत्रयं भाष्ये स्पष्टं। अन्त्ययो र्महाराज इत्यादौ पूर्वपदे आत्वादि भूतपूर्वगत्यार्थवत्त्वमादाय बोध्यं।

वाक्यानां वाच्यतावच्छेदकतत्तद्धर्मोपस्थितिद्वारा तदुपलक्षितास्त्रण्डव्यक्तितात्पर्यकत्वमिति सिद्धान्तेन कश्चन्द्र इति प्रश्ने चन्द्रत्वेन चन्द्रस्यैव बुभुत्सितत्वेन तत्प्रतिपादकत्वस्य प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इत्याकारे उत्तरे आवश्यकत्वेन तत्रैकैककारणत्वोक्तौ तदुपस्थितिद्वारा एकैकगुणोपलक्षितब्रह्मस्वरूपस्यैवोक्तवाक्यात्लाभेन तात्पर्यविषयीभूतस्य गुणत्रयोपलक्षितेश्वरेण जीवाभेदस्य तत्त्वमसीत्यादिप्रतिपाद्यस्यासिद्धेस्तदर्थं त्रितयोपादानात् स्पष्टं चेदं व्याससूत्रे न्दुशेखरे

एवञ्च लक्षणवाक्येनाज्ञाते लक्ष्ये चन्द्रत्वादिना बोधिते इतरव्यावृत्तिस्तत्पदवाच्यत्वं चार्थात् सिद्धं। तथाऽपि केवलपुरुषपदोपादाने न तथा प्रतीतिरिति राजपुरुषादिवृत्तेजहत्स्वार्थत्वोपपादनायैव तद्भाष्यप्रवृत्ते स्तदाहैवमिति॥

नन्वत्र पक्षे कथं शक्तिग्रहः। असिद्धरीत्यसंभवादत आह शक्तिरिति। भेदसंसर्गयोर्भाने तु संसर्गस्य प्रतियोगिनिरूप्यत्वात्पूर्वपदार्थस्यापि बोधविषयत्वावश्यकत्वेन पूर्वपदांशेपि तत्वाभावात्तदसंगतिः स्पष्टैव। अत एव तच्छेषे उक्तं 'एवमस्मिन व्यवच्छिन्ने यदि स्वार्थं जहाति नैतावता पुरुषमात्रस्यानयनं प्राप्नोतीति तत् ध्वनयन्नुपसंहरति' एवमिति। जहत्स्वार्थत्वोपपादनायेतिभावः। नन्वत्र पक्षत्रये आद्ये पूर्वपदस्यार्थवत्वेनात्वादिसिद्धावपि अन्त्ययोस्तदभावात्तदसिद्धिरत आह राज इति। एवंचाद्य एव युक्ततर इति गूढाकूतं।

यद्यपि भेदसंसर्गौ भेदः संसर्गो वा सामर्थ्यमिति भाष्ये उक्तं तथापि वृत्तौ सामर्थ्यस्य लक्षणत्रयं भेदवदर्थोपस्थापकत्वं संसर्गवदर्थोपस्थापकत्वं वोभयवदर्थोपस्थापकत्वं वेति। भेदवदित्यादाववधारणमाद्ययोर्बीजं भेदसंसर्गयोः समनैयत्यात् । विनिगमनाविरहस्तृतीये बीजम् ।

को भेदः संसर्गो वेत्युपक्रम्य भाष्य उक्तम् । वाक्ये प्रसक्तं सर्वस्वन्निर्दिश्यते राज्ञः पुरुषोऽश्वश्चेत्यादि तथा प्रसक्तः सर्वः स्वामी च प्रयुज्यते राज्ञः पुरुषो भार्यायाश्चेति राजपुरुष इत्युक्ते राजा पुरुषं स्वाम्यन्तरान्निवर्त्तयति पुरुषो राजानं स्वान्तरान्निवर्त्तयति एवमुभयस्मिन्परस्परेण व्यवच्छिन्ने यदि स्वार्थं जहाति राजपदन्तदा कामं जहात्विति स्वाम्यन्तरादित्युक्त्या राजरूपस्वामितोऽनिवृत्तिलाभेन तत्संसर्ग उक्तः । अनेन च तयोस्तत्तद्रूपेण बोधाविषयत्वमुक्तं बोधविषयत्वे राजपदार्थस्य भेदसंसर्गस्य प्रतियोगितयान्वयावश्यकत्वे तत्त्यागकथनासङ्गतिः । अर्थस्य

ननु भेदसंसर्गावित्यत्र भेदः संसर्गो वेत्युक्त्या अन्यतरस्यैव तत्त्वलाभो नोभयोरिति इदमयुक्तमत आह यद्यपीत्यादि । ननु लक्षणत्रयासंगतिरविविक्तत्वादत आह भेदवादिति । तथापि नातिप्रसङ्ग इति प्रागुक्तसिद्धिरेवेत्याह भेदेनेति । यद्यपि भाष्येऽयमादावुक्तस्तथापि स्वोक्तलक्षणत्रयक्रमाशयेनाह तृतीये इति । युक्तत्वं चास्येति सूचयितुं तत्र क्रमं विहाय तत्र तथा क्रमः ।

अस्य जहत्स्वार्थत्वोपपादकत्वं समनैयत्ये मानं सूचयन्नाह को भेद इति । प्रसक्तमित्यनेनान्यव्यावृत्तिः । चेति इत्यादि । पुरुषः सोऽपि । नोत्तरपदे तत्त्वमित्याह राजपदमिति । इतिर्भाष्यसमाप्तौ । सूचन

बोधाविषयत्वमेव हि त्यागः । तस्मादुक्त एवार्थो भाष्यसंमतः ।

ननु अर्थवत्सूत्रे कैयटे समासग्रहणं तुल्यजातीयानां नियमार्थं, सुबन्तानामिति भाष्यप्रतीकमुपादाय सुबन्तानामित्युपलक्षणं भेदसंसर्गद्वारकार्थवत्त्वायुक्तानान्तेन कुम्भकारेत्यादिसमाससंग्रह इत्युक्तं तत्र वाक्ये पदार्थयोर्विभागेनापि बोधे सति इतरसंसर्गाकांक्षा भेदसंसर्गः स द्वारभूतो यस्य विशिष्टार्थस्य तद्युक्तानामित्यर्थ इति न तद्विरोधः ।

हरिरपि—

भेदसंसर्गशक्ती द्वे शब्दस्यैते व्यवस्थिते । इति ।

भेदशक्त्या पृथग्भानं संसर्गशक्त्यैकभानमिति तदर्थः ।

यत्त्वन्त्यपक्षे भेदसंसर्गौ वाच्यौ राजसम्बन्धी-अराजकीयभिन्नः पुरुष इति बोधः । यद्वा भेद एव वाच्योऽराजकीयभिन्नः पुरुष इति बोधः । एतद्विरोधा-

---

विषयमेवाह स्वाम्यन्तरादिति । अनेन यदि स्वार्थमित्यनेन च तयोः भेदसंसर्गप्रतीतिः एतदुभयप्रतीत्यर्थः । ननु बोध विषयत्वेऽपि त्यागस्वीकारे किम्बाधकमत आहार्थस्येति । हियतः । त्यागः शब्दकृतः ।

तृतीयपक्षे कैयटाविरोधं परिहरति यत्त्वित्यादि । कैयटे तदीये उक्तमित्यत्रान्वयः । तानेवाह सुबंतानामिति इयत्यत्रसुबंतानामिति भाष्यप्रतीकमित्यर्थः । अन्यथाकारेत्यस्यासुबंतत्वेन तदसङ्ग्रहः स्पष्ट एव । ततो भेदसंसर्गयोस्तु तद्रूपेण भानलाभ इति विरोधः । तत्र कैयटीये । अपिनान्यसमुच्चयः । तयोर्भानं न हरितात्पर्यविषय इत्याह भेदशक्त्येति । प्रागुक्तमिदं । दीक्षितभूषणकृदाद्युक्तिं खण्डयति

देव राजपुरुषो भार्याया इति न। संसर्गस्त्वनुमेयः।

यद्वा संसर्ग एव शक्यो राजसंबन्धीति बोधः अराजकीयभेदस्त्वनुमेय इति। तन्नानुभवविरोधात्। गौरवाच्च। द्वन्द्वे भेदादेर्वाच्यताया उपपादयितुमशक्यत्वाच्च। किंच भेदसंसर्गयोर्भाने तयोः प्रतियोगिनि रूप्यत्वात्पूर्वपदार्थस्यापि बोधविषयत्वावश्यकत्वेनानेन प्रकारेण पूर्वपदे जहत्स्वार्थत्वोपपादनपरभाष्यविरोधात्।

किंच राजनिष्ठयोरपि भेदसंसर्गयोर्भाष्ये दर्शितत्वेन तयोरपि वृत्तिजबोधे विषयतापत्तिरिति दिक्।

यद्वोपसर्जनपदेऽप्यजहत्स्वार्थैव भिक्षुको द्वितीभिक्षामासाद्य न पूर्वां जहाति संचयायैव प्रवर्त्तते इति भाष्यात्।

अयं भावः स्वस्मिन्स्वपदार्थभूतायां विशेष्यतायां

यत्त्वित्यादि। अन्त्येति प्रागुक्तजहत्स्वार्थत्वोपपादकभाष्यीयप्रकारत्रयांत्यपक्षे इत्यर्थः।

लाघवादाह यद्वेति। अस्यावाच्यत्वे राजपुरुषः सुन्दर इतिव द्राजपुरुषो भार्याया इत्यपि स्यादित्यस्य तत्त्वमावश्यकमिति ध्वनयन्नाहैतदिति। द्वन्द्वे रामकृष्णामित्यादौ। अपिना पुरुषनिष्ठसमुच्चयः। विषयतापत्तेरिति पाठः। तथानुभवविरोधादिना तदनङ्गीकारेऽर्धजरतीयानौचित्यं भाष्यस्यान्यथाप्युपपत्तेरुक्तत्वात् तदाहेति दिगिति। एवं जहत्स्वार्थापक्षमाह यद्वेति। अपिना प्रधानपदं। भिक्षुक इति उक्तप्रकारत्रयेण जहत्स्वार्थत्वमुपपाद्यास्तु वा जहत्स्वार्था स्वार्थत्यागं विनापि अधिकार्थग्रहणे प्रवृत्तिर्वक्तुं शक्या यथेत्युक्तेदमुक्तं तत्र।

नन्वन्त्यपक्षद्वयप्रतिपक्षतयाऽस्याः सुवचत्वेऽपि नाद्यपक्षप्रतिपक्षतया विरोधादत आहायं भाव इति। स्वस्मिन्नुपसर्जनपदे त-

सत्यामेवेतरनिरूपितां विशेषणतामङ्गीकरोति विशिष्टशक्तिमत्त्वात्। तत्र सा विशेषणता राजादिपदोपस्थाप्ये सम्पूर्णे अविशेषात्। एवंच स्वपदार्थभूतविशेष्यताया अपि विशेषणत्वेनैव भानेन तत्र विशेषणान्वयः स्वरूपतो विशेष्यत्ववैशिष्ट्येनोपस्थित एव तदन्वयात्। वाक्ये तु पदजन्योपस्थितौ स्वरूपतो विशेष्यत्ववैशिष्ट्ये च भानमिति तदन्वयसिद्धिरित्याहुः।

यत्तु सखण्डाः शब्दा इति पक्षेऽप्यवयवशक्तिं तल्लक्षणां चाजानतां बालानां समुदायशक्त्यैव बोधस्य सर्वानुभवसिद्धत्वेनावश्यकल्प्यया तयैव राजविशिष्टपुरुषबोधोपपत्तौ तयोस्तद्बोधकत्वं न कल्प्यम्। नृपभादिपदे नृपादेरिव। आनुपूर्व्यन्तरघटकत्वाभाव विशिष्टानुपूर्व्या एव शक्ततावच्छेदकत्वात्। अतएव रामादिपदान्नाग्निनारायणादीनां बोधः। वाक्ये तु पदान्यर्थवन्त्येव। राजसम्बन्धी पुरुष इत्यर्थे राज्ञः पुरुषः पुरुषो राज्ञ इत्यनयोः शक्तिकल्पनापेक्षया-

---

त्र अङ्गीक्रियमाणायां पस्थाप्य इति यावानर्थस्तस्य कृत्स्नस्तस्मिन्ताद्विशिष्टे इत्यर्थः। एवेन स्वरूपव्यवच्छेदः। ष्टयेन तेनैव। एतच्च ऽनित्यशब्दवादिपक्षायां जहत्स्वार्थायामपि तु ज्ञयमिति बोध्यम्।

भूषणादिप्रतिपादितान्यया जहत्स्वार्थापक्षं खण्डयति यत्त्वित्यादि। अपिनाऽखण्डपक्षसमुच्चयः। नैयायिकादिमतनिरासायाहावयवमिति। तयोः राजपुरुषपदयोः। आदिना यावकादि। नन्वानुपूर्व्याः शक्ततावच्छेदकत्वे तद्भिना तदसम्भवोऽत आहानुपूर्व्यंतरेति अस्यावश्यकत्वमाहातएवेति। रमित्यस्याग्निबीजत्वादकारस्य वासुदेववाचकत्वादाहाग्निनेति। एकार्थत्वं चैकवृत्त्यार्थबोधकत्वं चिवप्रत्ययस्तु प्रागवदेवेति बोध्यम्।

पदशक्तेरलंयुक्तत्वात् । आरोपितार्थमादाय विग्रहवाक्ये-प्रत्येकं विभक्त्यादि पदत्वं च । वृत्तिप्राग्वत्यर्थारोपेणैव, सुपन्था इत्यादावाहुरित्याहुरिति ।

तन्न । आरोपितेनैवार्थवत्त्वस्य ततो बोधस्य च दुर्वारत्वात् । प्रातिपदिकादीनां सर्वत्रारोपितमेवार्थ-वत्त्वम् । कस्य चिद्विशिष्टशक्तिग्रहमात्राद्बोधस्त्ववय-वानां नानर्थकत्वं साधयितुमीष्टे । वाक्यादपि कस्य-चित्तथा बोधेन तत्राप्यवयवानर्थक्यापत्तेः । केवलशा-स्त्रप्रक्रियोपयोगिविचारवतां तदज्ञानस्य विशिष्टश-क्तिग्रहमात्राद्बोधस्य च वक्तुमशक्यत्वाच्च ।

तदुक्तं वृद्धैः ।

जहत्स्वार्था तु तत्रैव यत्र रूढिर्विरोधिनीति ।

रूढिः समुदायशक्तिर्यत्रावयवार्थविरोधिनी तत्रैव । यथा रथंतरशालिपर्णीगौरखरादाविति तदर्थः । तत्र

ननु वृत्त्यन्तर्गतानामर्थवत्त्वाभावे तन्निमित्तकप्रातिपदिकत्वाद्य-नापत्तिरत आहारोपितेति । नन्वेवमपि तेषामात्रे विशिष्टरूपापो-दानविहितपथिमथीत्यात्वाद्यनापत्ति रथवत् ग्रहणे इति परिभाषा-सत्वादत आह वृत्तिप्रागिति । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेत्यादिसूत्रस्थभा-ष्यसंमतमिदं । अधिकं भूषणगुरुमंजूषादौ द्रष्टव्यं ।

उक्तरीत्या तदावश्यकत्वादाहारोपिति । अवयवानामित्यादिः । नकेवलमत्रैवेदं किंत्वन्यत्रापीत्याह प्रातीति कस्यचित्ताहशबालस्य । पत्तेरिति तथाच विशेषणान्वयाविन्यस्यापृथगर्थानामिति भाष्यविरो-धापत्तिश्च । तदिति अवयवादीत्यर्थः । ग्रहमात्रात् बोधस्य चेति-पाठः । यथाश्रुतासंगतेराह रूढिरिति । सा जहत्स्वार्था ।

नन्वेवं शास्त्राविषयत्वेन कथं रथंतरादिशब्दसाधुत्वमत आह तत्रेति रथंतरादावित्यर्थः । नन्वेवं रीती राजपुरुषादावपि सुवचात-आह त्वयात्विति । एवंच तादृशतत्स्यास्तदसंमतत्वेच रामादितस्त-

पदद्वयस्य नैरर्थक्येऽपि रथकरणकतरणकर्तृत्वादिकस्याहार्यारोपेण प्रक्रियानिर्वाहो बोध्यः। त्वया तु राजादिपदे आहार्यार्थारोपो वक्तुमशक्यः तदर्थबाधाभावात्।

किञ्च राजपुरुष इत्यादावुत्तरपदार्थत्यागे न फलम्। किञ्चैषा जहत्स्वार्था न भाष्यसंमता 'यदि जहत्स्वार्था पुरुषमात्रस्यानयनं प्राप्नोती'ति भाष्यासङ्गतेः। उभयो रप्यनर्थकत्वे कस्याप्यानयनं न प्राप्नोतीति वक्तव्यं स्यात्। एवंच वृत्तावानुपूर्व्यन्तरघटकत्वाभावविशिष्टानुपूर्वी शक्ततावच्छेदिकेति न नियमः पूर्वपदेऽप्यनर्थकत्वमेकार्थीभावोपपादनाय शास्त्रकृत्कल्पितमेव प्रकृत्यादेरर्थवत्। बहुव्रीहिद्वन्द्वयोस्तु उभयोरपि उपसर्जनत्वेनोक्तरीत्यैव जहत्स्वार्थत्वं वक्तुं युक्तम्।

जहत्स्वार्थविकल्पे च सर्वार्थत्यागमिच्छता।
बहुव्रीहिपदार्थस्य त्यागः सर्वस्य दर्शितः॥

इति हर्युक्तेः। एतेन जहत्स्वार्थत्वैकार्थीभावोऽजहत्स्वार्था च व्यपेक्षैवेति भूषणोक्तमपास्तम्। भाष्ये संख्याविशेषाभावं च योगाभावरूपमेकार्थीभावकृत-

---

द्दोषवारणाय तदावश्यकत्वेऽप्यत्राह वृत्ताविति। भाष्य मते तत्वमपि न वास्तवमित्याह पूर्वेति। तत्रानर्थकत्वमपीत्यर्थः। एवं सामान्यतदुक्तिं संबंध्य विशेषपरत्वे प्रागुक्तरीत्या इष्टापत्तिरेवेत्याह बहुव्रीहीति सौत्रक्रमेण प्रयोगः। उभयोः अवयवयोः। समुदायस्यैव प्रधानपदत्वं प्रागुक्तं तदाहोक्तेति। एवं उभयोरनर्थकत्वरूपं। तत्रांशे संमतिमाह जहदिति।

भूषणादिस्वीयसिद्धांतं खण्डयति एतेनेति। अस्यार्थमाह भाष्ये इत्यादि विरोधादित्यंतेन। भाष्यइत्यस्योक्तमित्यत्रान्वयः। संख्येति प-

विशेषमुक्त्वा अथैतस्मिन्नेकार्थीभावकृते विशेषे किं स्वाभाविकं शब्दस्यार्थाभिधानमाहोस्विद्वाचनिकमिति विकल्प्य स्वाभाविकत्वपक्षं व्यवस्थाप्य अथ ये वृत्तिं वर्त्तयन्ति किन्त आहुः परार्थाभिधानं वृत्तिरिति ग्रन्थेन वाचनिकामिति पक्षमुक्त्वा अथ तेषामेवं ब्रुवतां किं जहत्स्वार्था वृत्तिरुताजहत्स्वार्थेत्युक्तं तद्विरोधात्।

अनेन हि एकार्थीभावमुपक्रम्योक्तेस्तत्रैव पक्षद्वयमिति लभ्यते। वाप्यश्वे संज्ञायामिति समासे जहत्स्वार्था, सुप्सुपेति समासे त्वजहत्स्वार्थेत्याशयेनेदुतौ च सप्तम्यर्थे इति सूत्रे तत्र जहत्स्वार्थाऽजहत्स्वार्थे द्वे अपि भाष्यकृतोक्ते इति न तद्विरोधः।

यद्वा पूर्वपदे जहत्स्वार्थत्वमात्रेण तदुपपत्तिरित्यलम्।

कार्थीभावः। अस्याशयः प्राक् प्रतिपादितः तमेवाहानेनेति। हि यतः। नन्वेवमीदूतौचेति सूत्रभाष्यविरोधापत्तिर्द्वयोरेकत्रासंभवादत आह वाप्यश्व इति। अत्र वाप्यश्वे।

नन्वनुशासनभेदमात्रेण तदुपपादनमयुक्तं सिद्धान्ताख्यापकत्वाच्छास्त्रस्य।

ततः सिद्धांतमतेनाह यद्वेति, समासद्वयेऽपीति भावः। एतेनारोपितार्थग्रहणं वाप्यश्व इत्यादौ ईदूतौचेति प्रगृह्यत्वमाशंक्य जहत्स्वार्थायां वृत्तावानर्थक्यान्नदोष इति भाष्योक्तं विरुध्येतारोपितार्थमादायेतरशास्त्रवत्तस्यापि प्रवृत्तिसंभवादित्याशंक्य तत्रार्थग्रहणसामर्थ्येनदशार्थस्याग्रह इति सकलप्राचीनग्रंथकारोक्तमपास्तं तदाहेत्यलमिति।

व्यपेक्षेति वर्ततीत्यत्रान्वयः। इसुसोः सामर्थ्ये इत्यत्रक्लृप्तत्वादिति भावः। अत्र वृत्तौ। एवव्यवच्छेद्यमेवाह नास्तीति। ननु तस्याः वाक्येपि

व्यपेक्षावादिनस्तु परस्पराकाङ्क्षारूपा व्यपेक्षैवात्र सामर्थ्यं नत्वेकार्थीभावः। तदुक्तं भाष्ये 'परस्परव्यपेक्षां सामर्थ्यमेके' 'संप्रेक्षितार्थं समर्थ'मितिचेति।

अयं भावः। राज्ञः पुरुष इत्यादौ परस्परसाकाङ्क्षयो राजपुरुषयो सम्बन्धस्य राजादिपदोत्तरविभक्तिर्वाचिका, राजपुरुष इत्यादावपि पृथगुपस्थितयोस्तयोः परस्पराकाङ्क्षयोः सम्बन्धो राजा सुन्दर इत्यादौ विशेष्यविशेषणभाववत्समुदायशक्यो न त्वयं विशिष्टैकोपस्थितिनियामकः उपस्थितयोराकाङ्क्षानन्तरमेव तत्प्रतीतेः। शक्तिग्रहश्चोपस्थितयोरवयवार्थयोः संसर्गे इदं शक्तमित्याकारः सप्तम्यर्थसम्बन्धस्य विशिष्टशक्यत्वादेव वाप्यश्व इत्यादौ वापीपदस्य ससम्यर्थेऽवृत्तेर्न प्रगृह्यत्वम्। अतएव समुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञासिद्धिः।

अयमपि पक्षो वृत्तिवर्त्तनवादिन एवेति भाष्ये स्पष्टतया वाक्यादेवेयं वृत्तिर्निष्पन्नेति मन्यमानस्य वृत्तावपि वाक्यतुल्याकाङ्क्षाया एव सत्त्वेन भेद-

---

[1] सत्वात्कथमिदमत आहायं भाव इति। नन्वत्र पक्षे कथं शक्तिग्रहोऽत आह शक्तीति। अत्र मते वाप्यश्वे दोषमुद्धरति सप्तेति। अतएव संबंधे समुदायशक्तेरेव। एवेन स्वाभाविकत्वव्यवच्छेदः मानस्येत्यस्याकांक्षायामन्वयः। एवेन विभिन्नव्यवच्छेदः। भेदेति विरुद्धविभक्तिराहित्येपीत्यादिः। ननुनामार्थयोरितिसत्त्वे कथमिदमत आह पदेति। नन्वेवमतिप्रसङ्गापत्तिरतआहाकाङ्क्षेति अतएवेत्यस्यार्थमाह तदर्थेति समुदायादेवेत्यर्थः। अतएव तल्लुक एव। अत्र वृत्तौ तद्बोधे तज्जन्योपस्थितेर्हेतुत्वावगतिरित्यग्रे।

सम्बन्ध बोधः, पदभेदेन व्युत्पत्तिभेदादाकाङ्क्षावशेनैव तत्तद्व्युत्पत्तिकल्पनात्। अतएव विभक्त्युक्तदर्थस्यान्यत एव प्रतीतेरत एवात्र न संख्याविशेषावगतिः वाक्यदृष्टविरुद्धविभक्तिकत्वस्याप्यनुसन्धानान्न नामार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तिविरोधः अतएव दधि द्रष्टेत्यादौ भेदान्वयः विभक्तिलोपमजानतोऽपि तज्ज्ञानकृतोपदेशाल्लोकव्युत्पत्त्या तथा बोधः। तदभावे तु तत्तद्व्युत्पत्तेरप्यज्ञानान्न दोषः। विभक्त्यर्थस्य च प्रकृतिबोध्यार्थेऽन्वयाद्राजपुरुषं पश्येत्यादौ विशिष्टे कर्मत्वधीः।

यत्तु राजपदस्य राजसम्बन्धिनि लक्षणा। अत एव राज्ञि न विशेषणान्वयः भेदसम्बन्धेनान्वये तु ओदनः पचतीत्यादावन्वयबोधवारणाय भेदसंसर्गकनामार्थप्रकारकशाब्दबोधे तद्धितप्रत्ययजोपस्थि-

---

यत्र तु तत्प्रतीतिनिबन्धनमस्ति तत्र भवत्येव तत्प्रतीतिर्यथा-तावकीनादौ तत्र हि तवकममकावेकवचने इत्यादेशविधायकं। द्वन्द्वादौ चशब्दाभावस्तु तदर्थे एव तस्य विधानात् वृत्तिवाक्ययोः पर्यायतैव। वचनं सार्थकमिति पाठः क्वचिद्दृश्यते। नन्वेवमपि नामार्थयोरिति व्युत्पत्तिविरोध एवात आह वाक्येति। अयमेव युक्त इति ध्वनयन्नाहातएवेति तदनुसंधानादेवेत्यर्थः। अन्यथा तदतिप्रसङ्ग एवेति भावः। ननु तज्ज्ञस्यैतत्सम्भवेपि कथमतज्ज्ञस्यात-आह विभक्तीति। अनेन शास्त्रव्युत्पत्त्यभावः सूचितः। अतएवोपदेशो लोकव्युत्पत्तौ हेतुः। अतएव त्पावेत्यपाठ.। तदुपदेशः। तत् लोकः। अपिना शास्त्रीया। नन्वेवं सम्बन्धस्यैव कर्मत्वप्रतीत्यापत्तिरत आह विभेति। वृत्तेस्तत्रानिवेशात इति भावः।

एतत्पक्षावलंबिव्यपेक्षावादैकदेशिनव्यनैयायिकादिमतं खण्डयति यत्त्वित्यादिना सम्बधिनीति। अयं भावः एवं सति राज्ञः

नेहैंतुन्वाबङ्गकत्वेन तदसम्भवः। प्रत्ययत्वं संकेत-विशेषसम्बन्धेन प्रत्ययपदवत्वं जातिविशेषो वा। नचैवं कर्मधारयत्वापत्तिरिति वाच्यम्। समासघट-कपदार्थस्य विशेष्यत्वे सति यदलौकिके विग्रहे पद-द्वयेपि एकविभक्तिनिर्देशस्तत्रैव कर्मधारयत्वस्वीका-रात्। सत्यन्तेन चित्रगुः पञ्चपूलीत्यादेर्व्यावृत्तिरिति।

पदार्थैकदेशान्वेन न तत्र विशेषणान्वयः। अन्यथा ऋद्धस्य राज-पुरुष इत्यादि स्यात्। नच शोभनायां गङ्गायां घोष इत्यादौ लाक्षणिके एकदेशभूतेपि शक्यार्थे लिंगशोभनादिविशेषणान्वय-वत् प्रकृतेऽपि तदन्वयो दुर्वार इति वाच्यम्। तत्रापि गङ्गा-पदस्यैव शोभनगङ्गातीरे लक्षणायां पदांतरस्य तात्पर्यग्राहकत्वात्।

नचैवमपि चैत्रस्य नप्तेत्यादाविवैकदेशान्वयो दुर्वारः। तत्र हि नप्तृत्वं स्वजन्यजन्यपुंस्त्वं तदेकदेशे जन्यत्वे चैत्रस्यान्वय इति वाच्यम् ससम्बन्धिकातिरिक्ते तथानङ्गीकारात्। यद्वा तत्रापि स्वज-न्यपुत्रत्वसम्बन्धेन नप्तर्येवान्वयः।

एवं घटादन्य इत्यादावपि स्वप्रतियोगिकभेदसंसर्गेणान्यस्मि-न्नेवान्वय इति न दोषः। अतएव देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादौ समासो भवत्येवेति। ननु राज्ञो भेदसम्बन्धेन पुरुषेन्वयोऽस्तु किं लक्षणयाऽत आहेतिभेदेति नान्वय उच्यमाने त्वित्यर्थः। अत एवाप्रतदो नासंगतिरन्यथा तदसङ्गतिः स्पष्टैव तेनान्वयस्यैव परा-मर्शात् उपस्थितेरिति, प्रत्ययभिन्नत्वेनागृहीतं यत्तज्जन्यो पस्थिते रित्यर्थः। अतो राजसम्बन्ध इत्यादौ सम्बन्धादिपदे ङस्पदत्व भ्रमदशायां जायमानस्य भेदसम्बन्धेन राजादिप्रकारकसम्बन्धादि-विशेष्यकान्वयबोधस्यानुपपत्तिर्नापि राज्ञः पुरुष इत्यादौ ङसादौ-सम्बन्धपदत्वभ्रमदशायां सम्बन्धांशे भेदसम्बन्धेन राजादिप्रका-रकान्वयबोधापत्तिः।

प्रत्ययत्वेन गृहीतमिति तु नोक्तं राज्ञः पुरुषइत्यादौषष्ठ्यादेःप्रत्य-यत्वादिनोपस्थितिदशायामपि तथाबोधानुभवादिति भावः। नन्वेवं प्रत्ययानामनेकत्वादननुगमापत्तिरत आह प्रत्ययत्वं चेति। तत्रादौ

तत्र । कण्ठे कालो दास्याः पुत्र इत्यादौ लक्षणायां मानाभावेन तत्र विशेषणान्वयापत्तेः । नच तत्रापि दासीपदस्य तत्सम्बन्धिनि लक्षणा । दासीसम्बन्धिसम्बन्धीति बोधाननुभवात् । विभक्त्यन्तस्य तु न लक्षणा । तस्य तव शक्त्यभावात् विभक्त्यर्थस्य संसर्गतयैव भानाच्च । भेदसंसर्गकनामार्थप्रकारकबोधे च संसर्गबोधकत्वेन गृहीतपदज्ञानस्य कारणत्वेनादोषाच्च ओदनादिपदस्य लक्षणया संसर्गबोधकत्वमेव नानभिधानाद्बुद्धिप्रयोजनयोरभावाच्च ।

पराङ्गवद्भावानुरोधाच्चात्रापि व्यपेक्षैव सामर्थ्यमन्यथा पराङ्गवद्भावे एतत्, समासादावेकार्थीभाव इति वाक्यभेदः स्यात्तत्र परिभाषाप्रवृत्त्यभावे तु ऋतेन मित्रावरुणावृतावृधावृतस्पृशेत्यादौ ऋतेनेत्यादेः पराङ्गवत्त्वे आमन्त्रितस्य चेत्याद्युदात्ततापत्तिः । तत्प्रवृत्तौ तु ऋतेन मित्रावरुणावित्यनयोरानशाथे इत्य-

---

चतुष्टयीपक्षे आह संकेतेति । त्रयीपक्षे आह जातीति । एवं लक्षणांगीकारे । सामानाधिकरण्यात्तत्रेति भावः ।

अलुक्समासे विभक्तिश्रवणेन दोषमाह कण्ठे इति । षष्ठ्याः सम्बन्धिनि लक्षणायामपि दासीपदार्थस्यैकदेशत्वं दुरुपपादमेव वस्तुतः सा दुर्वचैव सुब्विभक्तौ न लक्षणेति त्वदीयसिद्धांतात् । तदेतदभिप्रेत्योक्तदोषाभावायाह विभक्त्यंतेति षष्ठ्याद्यन्तेत्यर्थः । नन्वेवमपि बोध्यत्वमादाय स्यादेवातो भाष्यसिद्धांतेनाह विभक्त्यर्थेति । नन्वेवं भेदसम्बन्धेनान्वयासम्भव उक्तकार्यकारणभावादतस्तत्सिद्धांतेनैवाह भेदेति । एवंचौदनःपचतीत्यादावदोषेण स कार्यकारणभाव एव नेति भावः ।

ननु तस्यैवावश्यकत्त्वं अत्र कार्यकारणभावे तत्र लक्षणया दोषस्यैव सत्त्वादत आहौदनादीति । तयोः अन्यतरस्येति शेषः ।

र्थकनाशार्थे इत्यनेनान्वयेन परस्परमसामर्थ्यान्न दोषः। मित्रावरुणावित्येतच्च सम्बोधनप्रथमान्तम्। स्पष्टं चेदं भाष्ये।

कर्मधारयेऽपि विशेष्यविशेषणभावेनान्वयो व्यपेक्षामाध्यः। उपकुम्भमित्यादावव्ययीभावे नञ्तत्पुरुषे च निपातानां वाचकत्वेन पूर्वोत्तरपदयोर्व्यपेक्षा, निपातानां वाचकत्वस्याप्यङ्गीकाराद् निष्कौशाम्बिरित्यादौ क्रान्ताद्यर्थस्याकाङ्क्षावशादेव पदैकदेशन्यायेन भानं न ह्याकाङ्क्षावशात्संसर्गस्यैव भानं नान्यस्येत्यत्र मानमस्ति। वाक्यदृष्टाकाङ्क्षातुल्याया आकाङ्क्षाया वृत्तौ जायमानत्वेन तद्वशाद्वाक्यैकदेशन्यायेनान्यत्रेवात्रापि बोधः। द्विदशा इत्यादौ सुजर्थस्य सप्तपर्णे वीप्सायाश्चैवमेव बोधः।

एवमेकदेशिमतं संदूष्य व्यपेक्षावादी स्वमतं समर्थयते परांगेति। चेनेसुसोरित्यस्य समुच्चयः। तत्र परांगवद्भावे परांगेति सुबामंत्रित इतीत्यादिः। आपत्तौ निमित्तं सूचयन्नाह मित्रेति तत्र श्रुतौ। तथामामंत्रितस्य सत्वमिति तत्प्राप्तिः। मित्रावरुणावृतावित्यनयोस्तु पार्ष्णिकान्वयसत्त्वादस्त्येव सामर्थ्यम्। नच तन्निमित्तग्रहणान्नायं दोषः परिभाषामाश्रित्य तत्प्रत्याख्यानस्यैव न्याय्यत्वात् तदाह स्पष्टं चेदमिति कौस्तुभेऽप्येवम्।

नन्वेवमपि कर्मधारये किं फलं तस्या अत आह कर्मेति। नन्वेवमपि निपातानां द्योतकतयाव्ययीभावादौ सा दुर्वचैवेति आह चेति। पदयोरर्थद्वारा हेत्वासिद्धिं सिद्धान्तमतेन परिहरति नियेति। अपिना द्योतकत्वम्। प्रतिपादितमिदं प्राक्। नचैवमपि बोधकाभावेन कथं क्रांताद्यर्थप्रतीतिरत आह निष्काविति। आदिना गोरथादौ युक्तादिपरिग्रहः। सिद्धांतमतेन तदुपायमाह पदैकेति। इदमेवोपपादयति वाक्यदृष्टेति दृष्टान्तमपि सिद्धान्तमतेनैवाह वाक्यैकेति प्रविश पिण्डीमित्यादावित्यर्थः। एतेनार्थाध्याहारो निरस्तः।

बहुव्रीहावपि समुदायवाच्येनान्यपदार्थेन चित्र-गोपदार्थयोराकाङ्क्षया परस्परान्वितयोरन्वयः। अ-न्यपदार्थस्य समुदायवाच्यता चानेकमन्यपदार्थे इति शास्त्रबलात्।

द्वन्द्वेऽपि चार्थे द्वन्द्व इति शास्त्रबलात्साहित्यं स-मुदायशक्यमिति वदन्ति।

तन्न। उक्तानामेकार्थीभावकृतविशेषाणां विशेषणे संख्याविशेषानवगमविशेषणसम्बन्धाभावादीनां वच-नसाध्यत्वेन गौरवात्। दधीत्यादौ लुक्यपि संख्याविशे-षावगमे तस्य तदनवगमप्रयोजकत्वाभावाद् द्वावित्या-दावन्यतो बोधेऽपि लुगभावाच्च। किञ्च समानार्थक-वाक्यस्यानिवृत्तयेऽपूर्ववावचनारम्भे तव गौरवम्।

किञ्च यत्र युगपदुभयसम्बन्धविवक्षा परत्वादिना च क्रमेण वृत्तिद्वयं यथाऽब्राह्मणत्वमित्यादौ नञर्थ-भावार्थयोर्युगपद्विवक्षायां परत्वात् त्वप्रत्यये ततः

उक्तप्रकारमन्यत्रातिदिशति द्विदशा इति। अन्यत्रापि तामुप-पादयति बहुव्रीह्यादिना। चित्रेति चित्रं गोपदार्थश्च तयोरित्यर्थः! अन्वयः स्वस्वामिभावादिना। वाच्यताचेति साच तत्तद्रूपेण कि-ञ्चित्त्वेन सामान्येन चशक्यामति। तथाच तत्राप्याकाङ्क्षावशादव-यवयोः सम्बन्ध इति भावः। लक्षणाया दूषितत्वात्तथोपपादनं क्वापि न कृतमिति बोध्यम्। अन्यत्र निर्वाहस्य तेन कृतत्वाद्वि-शिष्य तानेवाह विशेषणे इति आदिना राजपुरुषोऽश्वश्चेत्यादि।

ननु विभक्तिलुक एव तदनवगमप्रयोजकत्वमिति नाद्यदोषोऽत आह दधीति नन्वेवं विभक्तिभिन्नत स्तद्बोधानंगीकारे द्वावित्यादौ दोषोऽत आह द्वाविति। तथाच तदसमभिव्याहृतान्यतो बोधेपि तदाद्यसमभिव्याहृतान्यत इति न दोषः।

गौरवान्तरमाह किंचेति एवमग्रेपि। तदेव विशिष्याह यथेति

समासस्तत्र विशेष्यं विशेषणं तत्र च विशेषणान्तरमिति विषयताशालित्वेन बोधः। तत्रैव यदा पूर्वं नञर्थसम्बन्धाविवक्षा ततो भावार्थविवक्षा तदा विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति विषयताशालित्वेन बोधः। यदा तु पूर्वं भावार्थविवक्षा तदा विशिष्टे वैशिष्ट्यमिति विषयताशालित्वेन बोध इत्येतत्सर्वं तादृशतादृशविषयताशालिबोधे विशिष्टशक्तिस्वीकारादेकार्थीभाववादेऽक्लेशेन निर्वहति न व्यपेक्षावादे। स्पष्टं चेदं तस्य भाव इति सूत्रे भाष्ये।

किञ्चाकाङ्क्षितसम्बन्धस्य न समुदायशक्यत्वं मानाभावात्। किन्तु श्रूयमाणं लुप्यमानार्थाभिधायीति न्यायेन पूर्वपदशक्यत्वमेवोचितम्। एवंच वाप्यश्व इत्यादावपि प्रगृह्यत्वापत्तिः। मामो गौरी अधिश्रित इत्यनेन समत्वात्। किञ्चैवं समुदायस्यार्थवत्त्वाभावात्प्रातिपदिकत्वानापत्तिः। नाचार्थवत्त्वमर्थबोधकत्वमिवावयववृत्त्यार्थबोधकत्वमपीति वाच्यम्। अशब्दार्थत्वात्।

यत्तु समासे सर्वत्र उत्तरपदे लक्षणा प्रातिपदिकत्वमपि तस्यैवेति तन्न। तन्मात्रस्य प्रातिपदिकत्वे

कथंचिन्निर्वाहेऽप्याह क्लेशेनेति। स्पष्टमिति तत्र हि नञ्समासाद्भावप्रत्ययो विप्रतिषेधेनेत्याद्युक्तं। इष्टापत्तावाह एवंचेति। तस्य पूर्वपदशक्यत्वे चेत्यर्थः। नन्वर्थग्रहणसामर्थ्येन तद्वारणमिति इष्टापत्तौ नायं दोषोऽत आह किं चैवमिति तस्य पूर्वपदशक्यत्वे चेत्यर्थः। अर्थेति स्ववृत्त्येत्यादिः।

व्यपेक्षावाद्येकदेशिप्रागुक्तनैयायिकादिमतं खण्डयति यत्त्विति प्रत्ययानां संनिहितपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेराहोस्विदिति तत्रे-

पूर्वपदस्य सुपो लुगनापत्तेः । उत्तरपदमात्रस्य प्रत्ययान्तत्वेन तदसंभवाच्च । पराङ्गवद्भावे तु न समर्थपरिभाषोपस्थितिः । आमन्त्रितार्थस्य यन्निमित्तं तदेव पराङ्गवदित्यर्थकेन तन्निमित्तग्रहणेन अनेनेत्यादेः पराङ्गत्ववारणात् । अतएव भाष्ये 'क्षत्त्रेणाग्ने स्वायुः संरभस्व'त्यादौ क्षत्त्रेणेत्यादेः पराङ्गवत्त्वं माभूदिति तन्निमित्तग्रहणं कर्त्तव्य मित्युक्तं समर्थपरिभाषोपस्थाने ह्यसामर्थ्यादेवाप्राप्तौ भाष्यासङ्गतिः स्पष्टैव ।

क्रियाद्वारकमत्र व्यपेक्षालक्षणसामर्थ्यमिति कैयटोक्तं तु न युक्तम् । परस्परव्यपेक्षाया एव भाष्ये सामर्थ्यपदार्थत्वेनोक्तत्वात् । किंचैवं सति कृतः सर्वो मृत्तिकयेत्यादौ समासापत्तिः तादृशसामर्थ्यस्य तत्र ग्रहणे फलाभावश्च । वेदभाष्यं तु फणिभाष्यविरोधादनादेयमेवेति दिक् ।

त्यर्थः । तदिति प्रातिपदिकसंज्ञेत्यर्थः । ननु सिद्धान्ते परांगवद्भावे का गतिरत आह परांगेति । यद्यपि भाष्ये वचनान्तरमपि प्रागुक्तं तथापि तेनैव पक्षान्तरं ततो लाघवादुक्तमाहामंत्रितेति । अतएव गोषु स्वामिन्नित्यत्रापि पराङ्गवत्त्वसिद्धिः । समर्थपदस्यात्रोपस्थितौ तस्य वैरूप्यापत्तिरिति भाष्याशयः । मद्राणां राजन् परशुना वृश्चनित्यादौ मद्रपरश्वादीत्यर्थः । तत्प्रत्याख्यानं तु न भाष्यसम्मतमित्याहातएवेति । तत्र तदनुपस्थितेरेवेत्यर्थः । आदिभ्यां मित्रेणाग्ने मित्रधेये यतस्वेत्यादौ मित्रेणेत्यादि । तदेवाहसमर्थेति क्षत्रेणेत्यादौ तत्वक्षेप्याह परस्परेति । अनभिधानेन वारणं त्वगतिकागतिरितिभावः । तादृशेति क्रियाद्वारकस्य तस्य समर्थ इति सूत्रे इत्यर्थः । वार्त्तिकनिर्वाहादिति भावः । नन्वेवं वेदभाष्य विरोधोऽत आह वेदेति । एवं कौस्तुभादिकमपि । एवंचेद्भूताविति सूत्रभाष्यं व्यपेक्षावादे एवेति भूषणोक्तमयुक्तमुक्तरीत्या तदुपपत्तिरिति बोध्यं तदाहेति दिगिति ।

यत्तु समर्थ सूत्रे इतरनैरपेक्ष्यमपि सामर्थ्यं पदविधिशब्देन पदत्वसंपादको विधिः कर्तृकरणयोरित्यादिश्च । तेन पदविधिविधेय इतरानिरपेक्षत्वार्थबाधक इत्यप्यर्थ आवृत्त्या सूत्रस्य । तेन व्रीहिभिर्यजेतेत्यादाविनरानिरपेक्षैर्व्रीहिभिर्यजेतेत्याद्यर्थसिद्धिरितरव्यासजातीयमेव गृह्यते तेन दण्डेन चक्रेण घटं करोतीत्यादीनां नासाधुतेति ।

तन्न । भाष्यानुक्तेः । पश्य मृगो धावति, पचति भवतीत्यादौ त्वदुक्तसामर्थ्यमत्यागकाभावेऽपि विशेषणस्यान्ययोगव्यवच्छेदफलकत्वेन न्यायत एवेतरनिरपेक्षकर्मत्वादिबोधस्यैव व्रीहिभिरित्यादावपि तस्य संभवेन फलाभावाच्चेति दिक् ।

नन्वेवं देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादावेकदेशे गुर्वादौ देवदत्ताद्यन्वयो न स्यादिति चेन्न । ससम्बन्धिकपदार्थस्थले चैत्रस्य नप्तेत्यादाविवैकदेशान्वयस्याप्यङ्गीकारात् । नप्तृत्वं हि स्वजन्यजन्यपुंस्त्वं तदेकदेशे जन्यत्वे चैत्रस्यान्वयात् ।

मीमांसकमतं खंडयति यत्त्विति । इष्टसंग्रहायापीति एवमग्रेऽपि । एवं चेऽपि अग्रे अतएवावृत्तिः । नन्विदं व्यभिचरितमत आह तच्च जातीति नन्वनुक्तमप्यग्रेति न्यायेनेष्टमेव सर्वसंमतमतः फलाभावमाह पश्येति । दृष्टांतघटकमिदं आवृत्तौ मानाभावाच्च प्रतिनिधेस्तु त बुद्ध्यैवोपादानमिति न दोषस्तदाहेति दिगिति ।

अथ सिद्धांते शंकते नन्वेवमिति तत्फलकैकार्थीभावांगीकारे इत्यर्थः । अपिना तदभावः । दृष्टान्ते तदाह नप्तृत्वमिति हि यतस्तादित्थमतस्तत्र तदन्यथा तन्नप्तृत्वमित्यर्थः । इदं च विशेषणेविशेषणानन्वयस्य तत्फलत्वस्य खंडकभाष्यानुरोधेनोक्तं ।

षष्ठी तत्रापि स्वजन्यजन्यपुंस्त्वसम्बन्धेन तत्सर्गे-वान्वयः । एवं गुरुद्वारकेण स्वगुरुत्वपाश्रितत्वरूपेण सम्बन्धेन देवदत्तस्य कुले एवान्वयः ।

घटादन्य इत्यादावपि स्वप्रतियोगिकभेदसम्बन्धेनान्यस्मिन्नेवान्वयः । अन्यत्र नेदृक्प्रकारकगमनभिधानात् । यत्र नेष्यते । यत्र त्विष्यते शिवभागवतादौ तत्र भवत्येव शिवो भगवान् भक्तिरस्येति तदर्थः ।

एवंच सम्बन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः प्रयुज्यते ।
स्वार्थवत्सा व्यपेक्षा हि वृत्तावपि न हीयते ॥
इतरसापेक्षस्वार्थस्येव तैः प्रतिपादनादित्यर्थः ।
समुदायेन संबन्धो येषां गुरुकुलादिना ॥
संस्पृश्यावयवांस्ते तु युज्यन्ते तद्वता सह ।

इति कारिकायां सम्बन्धिशब्द इत्युपलक्षणम् । तस्माद्गमकत्वे भवति विशेषणसम्बन्धोऽगमकत्वे तु

अथ तत्फलत्ववादिभाष्यानुरोधेनाह षष्ठीति । दृष्टान्तेऽपि । शाष्टीतिके आहैवमिति । दृष्टान्तेऽपि संग्राह्यमाह घटादाविति । नन्वेवमतिप्रसंगापत्तिरत आहान्यत्रेति । तदपि न सार्वत्रिकमित्याह यथाश्रुतहर्यासंगतये आह यत्रनेष्यते इति । नन्वेवं हरेर्न्यूनताऽत आहैवंचेति । ततोऽन्यत्रापि क्वचिदिष्टत्वेवेत्यर्थः । तत्राद्यपक्षमाह संबंधीति । स्वार्थवदिति वाक्यवदिति पाठान्तरमित्यर्थमिदयस्य सापेक्ष इत्यत्रान्वय इत्याह तैरिति तैः सम्बन्धिशब्दैः । द्वितीयपक्षमाह समुदायेनेति इति हरिकारिकायामित्यर्थः । हरितात्पर्यमाह तस्मादिति गमकत्वमपि नान्यत्रैवं ज्ञापकत्वमित्याह गमकत्वमिति । एवं च भगवता तत्संडकेन गमकत्वस्यैवोक्त्या तदन्यत्र तदन्वयो न तु सर्वत्रेति न भाष्यविरोधो नाप्यतिप्रसंगादिरिति बोध्यम् ।

अत्राधिकमन्यत्र स्पष्टं हरिव्याख्यानावसरे पक्षे एकार्थीभावस्वसामर्थ्ये तत्रैव तत्पक्षे तत्स्वार्थत्वादिविशेषणम् इत्यादसामञ्जस्ये तत्र-

नेति तत्त्वं । गमकत्वं तथा बोधजनकत्वमित्यलम् ।

तत्र वृत्तिश्चतुर्धा समासतद्धितकृत्सनाद्यन्तधातु भेदात् । तत्र समासत्वं संकेतविशेषसम्बन्धेन समासपदवत्त्वम् ।

यत्त्वर्थबोधायानुसन्धीयमानविभक्तिकपूर्वपदकनामसमुदायत्वं तदिति ।

तन्न । दधि मधुरमित्यादावतिव्याप्तेः । तत्र लुप्तविभक्त्यनुसन्धानेन बोध इति चेद् राजपुरुषादावपि तुल्यम् । लोपमजानतो बोध इत्यप्युभयत्र समम् । श्रुतेरिवार्थमित्येतद्घटके इवार्थमिति समुदायेऽतिव्याप्तेश्च ।

उक्तभूषणाद्युक्तिरयुक्तैवेति स्पष्टं गुरुमंजूषायां तदाहेत्यलमिति ।

अथ विशेषजिज्ञासायां प्राचीनावभागासाङ्गत्याय वृत्तिविभागमाह तत्रेति । समर्थ इति सूत्रविषयभूतायां वृत्त्याश्रयत्वं वृत्तित्वमित्येवं तथोक्त्या निरूपितायां सत्यामित्यर्थः । उक्तसूत्रसिद्धक्रमेणाह समासेति तत्र तासां मध्ये संज्ञाशब्दत्वादाह संकेतेति ।

नैयायिकायुक्तिं खंडयति यत्त्विति । ननु तत्र लुप्तविभक्त्यनुसंधानाददोषः । अतएव भावनान्वये प्रथमान्तपदजन्योपस्थितेर्हेतुत्वं संगच्छते । नीलोत्पलादौ तु नानुसंधानं लोपमजानतोपि बोधात् अतएव षष्ठीतत्पुरुषात्कर्मधारयस्य ज्यायस्त्वं संगच्छते इत्याशयेनाह तत्रेति दधि मधुरमित्यादौ वाक्ये इत्यर्थः । तुल्यमिति तथा च लक्षणावैयर्थ्यं । किंचानंतस्थले तदनुसंधानकल्पने गौरवं तदभिप्रेत्याह-लोपमिति । श्रुतेरिवेत्यस्य समस्तत्वादाहेवार्थमिति । तिङन्तेति अतएव ।

सुपां सुपा तिङा नाम्ना धातुनाऽथ तिङां तिङा
सुबन्तेनेति च ज्ञेयः समासः षड्विधो बुधैः ॥

इति वैयाकरणमतोन्मज्जने सूत्रभाष्यादिसिद्धभेदप्रतिपादनं दीक्षितैः कृतं । अप्रथमान्तपदाभिन्नपदजन्योपस्थितेरेव भावनान्वयहेतुत्वेन न दोषः । वस्तुतः प्रथमात्वाद्यजानतस्तादृशकार्यकारणभावग्र-

पर्यभूवदू पचतभूञ्जनेति तिङन्तघटितसमासेऽव्याप्तेश्च।

समासो द्विधा विशेषसंज्ञाविनिर्मुक्तः सुप्सुपेति विहितस्तद्युतश्च। अन्त्यश्चतुर्धा अव्ययीभावतत्पुरुष-बहुव्रीहिद्वन्द्वभेदात्। तत्पुरुषत्वादि संकेतविशेष-सम्बन्धेन तत्पुरुषादिपदवत्त्वम्।

तत्राद्योदाहरणं पूर्वं भूतो भूतपूर्वः सुप्सुपेति समासः। पूर्वमिति क्रियाविशेषणं पूर्वकालवृत्तिपरं भूधातोः सत्तोत्पत्तिर्वार्थः पूर्वकालवृत्तिसत्ताश्रय इत्यादिर्बोधः। छिन्नमिति न्यायेन पूर्वशब्देनोक्तेऽपि अतीतत्वे क्तः। एवं विस्पष्टं पटुर्विस्पष्टपटुः विस्पष्टपटुत्ववानिति बोधः। विस्पष्टमिति पटुत्वविशेषणतया नपुंसकम्।

अथाव्ययीभावः।

हरौ इत्यधिहरि भक्तिः। हर्यधिकरणिका भक्तिरिति बोधः। अधिः सप्तम्यर्थ वाचकः। उपकृष्ण-

---

हासम्भवाचस्यापि बोधानुभवाच्च तत्तद्वाक्यसमभिव्याहारकारणत्वज्ञानं कारणमित्येवं ज्यायः। किंच नघटोस्तीत्यानुपूर्वीतोबोधे व्युत्पन्नानां तत एव बोधेन तत्रा तिव्याप्तिः। एतेनानुसंधीयमानविभक्तिकत्वं शाब्दबोधे प्रयोजकानुपूर्व्यां ग्राह्यं तेनात्र नातिव्याप्तिः। घटोनेत्याद्यानुपूर्वीज्ञानत्वेनैव हेतुत्वादित्यपास्तम्।

प्राचामासाङ्गत्याय तद्विभागमाह समास इति। सौत्रक्रमेणाहाव्ययीभावेति। प्राग्वदाह तत्पुरुषत्वादीति। तत्र तयोर्वाक्ययोर्मध्ये काचित्कत्वात्प्रथमेनाहोत्पत्तिर्वेति। अस्यै वोदाहरणान्तरमाहैव मिति।

अथाव्ययीभावः।

उद्देशक्रमेणाहाद्येति प्राचामसाङ्गत्यायाह तत्रेति। अव्ययीभावे वक्ष्यमाणमभिप्रेत्याहोत्सर्गस्येति एवव्यवच्छेदमेवाह (इत्यर्थः)। चाकेति हि यतः।

मित्यादावुपः समीपवाचकः कृष्णसमीपमित्यर्थः । अत्राव्ययानां वाचकत्वादेव पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभाव इत्युत्सर्गस्य निर्वाहः । द्योतकत्वे हि द्योत्यार्थस्य विशेषणताया एव न्याय्यत्वात्तद्बाधः स्पष्ट एव । स्पष्टं चेदमत्रैव भाष्ये ।

एतेन कुम्भादिपदानां तत्समीपे लक्षणा, उपादि तात्पर्यग्राहकमित्यपास्तम् ।

द्योतकस्य प्रजयतीत्यादौ द्योत्यार्थविशेषणकबोधे प्रकृते च तद्विशेष्यकबोधे कारणत्वेन कार्यकारणभावद्वयकल्पनं गौरवात् ।

निद्रा संप्रति न युज्यते इत्यतिनिद्रं । युज समाधाविति दिवादेरकर्मकस्य युज्यते इति रूपम् । अत्र निद्राकर्तृकवर्त्तमानयुक्तत्वाभाव इति बोधः । अतः संप्रति न युज्यत इत्यर्थः । अतिनिद्रमासीदित्यादौ तथा व्यवहारविषये लक्षणा । इतिहरि हरिशब्दः शब्दस्वरूपपरः इतिः प्रकाशवाची हरिशब्दप्रकाश इति बोधः । रूपस्य योग्यमनुरूपम् । सतृणमत्ति । साहित्यं समभिव्याहृतक्रियाकारकवृत्तिसाकल्यं च सहार्थः । तृणसहितं सकलं भोज्यमत्तीति बोधः । तृणसाहि-

नैयायिकाद्युक्तिं खंडयति एतेनेति एतेनापीत्यर्थः । तेन पूर्वसमुच्चयः अस्यार्थमाह द्योतकेति । णत्वेन तस्यवाच्यत्वेन बोधानुरोधात् । नायं कर्माणि प्रत्यय इत्याह युजेति वृत्तौ तदुपायमाहातेरिति । एवं सति काचित्कं विरोधं परिहृति अतीति अनुयोग्यार्थक इत्याह रूपस्येति सहार्थस्तत्प्रवृत्तिनिमित्तं अतएवाह तृणेति ।

एतेन साहित्यमेवार्थः । उक्तरीत्यैवसाकल्यद्योतकतास्येतिउत्तरपदंसाधुत्वमात्रार्थं साकल्येनात्तीत्येवं इतिच परास्तं । नन्वेवं सूक्ष्-

त्यं त्वत्रारोपितं प्रतीयते न वास्तवं शब्दशक्तिस्वभावात्। सकलभोज्यभोजनप्रतिपादने एव तात्पर्याच्च। सूत्रे साकल्येति प्रवृत्तिनिमित्तनिर्देशः। एवं सादृश्यपदेऽपि।

साग्नि अधीते। अग्निग्रन्थसहितं तदन्तग्रन्थकर्मकमध्ययनमिति बोधः। यावत् श्लोकमच्युतप्रणामाः परिमाणपरिच्छिन्नत्वं यावदर्थः। श्लोकपरिमाणसंख्यापरिच्छिन्नाः प्रणामा इति बोधः। एकपरि। विपरीतवर्त्तनं परेरर्थः एकहेतुकं विपरीतवर्त्तनं, पराजय इति यावत्। सप्तगङ्गमुन्मत्तगङ्गमित्यादौ सप्तगङ्गासमाहार उन्मत्तगङ्गाधिकरणमित्यादि क्रमेण वा बोधः।

एतेन पूर्वपदार्थप्रधानत्वमव्ययीभावलक्षणमित्यपास्तम्। उन्मत्तगङ्गमित्यादावव्याप्तेः उत्सर्गस्त्वङ्गीक्रियत एव। इत्यव्ययीभावः।

अथतत्पुरुषः।

कृष्णश्रितः कृष्णकर्मकश्रयणकर्त्तेत्यादिरीत्या बोधः। मासप्रमितः प्रतिपच्चन्द्र इत्यत्र माससम्बन्धिप-

---

विरोधात आह सूत्रे इति तदेकदेशेत्यर्थः। प्रवृत्तिनिमित्तांशे आहैवमिति अंतरत्वं साहित्यंच सहार्थः अग्निशब्दोग्रंथविशेषपरस्तदाहाग्निग्रंथेति। परिमाणमत्र मानसामान्यं तथात्रासंभवाभावान्यदित्याह संख्येति वैपरीत्यं च जयापेक्षया एकस्तत्र हेतुत्वेऽन्वय इत्याहैकेति दिक्संख्येइति समासादाह सप्तगंगेति।

प्राचीनवैयाकरणाद्युक्तिं खंडयति एतेनेति। अस्यार्थमाहोन्मत्तेति-अन्यथा तस्यासोऽव्ययाहोत्सर्ग इति।

अथतत्पुरुषः।

अन्याभिप्रायेणाहादीति। कालाध्वनोरिति द्वितीयेत्याह संबंधीति। प्रकृत्यादिभ्य इत्यस्य खंडनप्रकारमाह द्रवांविति प्रयोग

रिच्छेदारम्भकर्त्तेति बोधः । आदिकर्मणि कर्त्तरि क्तः । धान्येनार्थो धान्यार्थः । हेतौ तृतीया । अर्थशब्दो धनवाची धान्यहेतुकं धनमिति बोधः । मासेन पूर्वो मासपूर्वः । अवध्युत्पत्तिकालावधिमदुत्पत्तिकालयोर्मासस्य व्यवधायकत्वेऽयं प्रयोगः । पूर्वसदृशेतिसमासविधानादूनार्थकलहमिश्रयोग इव पूर्वयोगेऽपि तृतीया । माषोनम् । ऊनशब्दार्थः पूर्णत्वसंपादकवस्त्वभाववान् । कलहः क्रोधपूर्वको व्यापारः । वाक्कलहः । वाग्रूपः स इति बोधः । दध्योदनः दध्युपसिक्त ओदनः । वृत्तिस्वभावलभ्य उपसेकः । यूपदारु । यूपरूपविकारोपकारकं दार्विति बोधः । अश्वघासादयः षष्ठीतत्पुरुषा इत्यन्यत्र विस्तरः ।

पूर्वं स्नातः पश्चादनुलिप्तः स्नातानुलिप्तः स्नानोत्तरकालिकानुलेपनाश्रय इति बोधः । एवमादिः समानाधिकरणपदस्तत्पुरुषः कर्मधारय इत्युच्यते । उ-

---

इति तथाचावध्युत्पत्तिकालप्राग्वर्तिव्यवधायककालप्राग्वर्तिकालोत्पत्तिकः पूर्वशब्दार्थः । प्रकृत्यादिभ्य इत्यस्य खंडनेन लक्षणाभावादाह, पूर्वेति । तथाच तृतीया अभेदे । तेषां तत्राभेदेन सर्वत्रान्वयस्तदेवाह माषोनमिति । स्वार्थे तृतीयेत्याह वाग्रूप इति । बोधमाह दध्युपेति तादर्थ्यचतुर्थ्यन्तेन समासादाह पूर्वरूपेति प्रकृतिविकृतिभाव एवायं अन्यत्र चतुर्थ्या नैव समासो लक्षणापि तदुक्तवनयन्नाहाश्वेति । अन्यत्र शेखरादौ ।

अथ समानाधिकरणसमासमाह पूर्वमिति । पूर्वकालैकेत्यनेन वृत्तिबललभ्यमाह स्नातः स्नानोत्तेति । तत एवावांतरसंज्ञामाहैवमादिरिति तत्रबीजमाह समेति । पदयोस्तत्वं वक्ष्यतेऽनुपदमेव । पूर्वमित्यादि रुच्यते इत्यंतः पाठहैवोचितः सौत्रक्रमात् तस्यागेवीजाभावेचायमाद्रियतेएवेत्यग्रे क्वचिद्दृश्यमानो लेखकप्रमादात् । प्राग्वर्त्तिव्यवधायककालप्राग्वर्ति । घनश्यामः पुरुषव्याघ्र इत्यादौ उपमानान्युपमि-

पमानेोपमित समासयोर्यद्वक्तव्यं तन्निपातार्थप्रसङ्गे उक्तम् । प्रसङ्गेन दृगब्जेनेत्यादौ मयूरव्यंसकादिसमासः । पूर्वपदार्थप्रधानता परवल्लिङ्गता च तत एव । राजान्तरमित्यादौ तद्विहितसमासस्यापि पूर्वपदार्थप्रधानत्वात् । नतूपमितं व्याघ्रादिभिरिति सामान्यधर्मप्रयोगात् । नचानुपात्तधर्मेणात्र सादृश्यम् । धर्मोपादाने उपात्तधर्मेणैव सादृश्यमित्यर्थस्य प्रकाशे दर्शने स्फुटत्वात् । पुरेन्दुः सकलकल इत्यादावुपात्तधर्मातिरिक्तधर्मेण सादृश्यस्याभावाच्च ।

किंचेदं सूत्रं समानलिङ्गवचनत्वे एव प्रवर्त्तते अत एव परवल्लिङ्गमिति सूत्रे 'तत्पुरुषश्चापि कः प्रयोजयति यः पूर्वपदार्थप्रधान एकदेशिसमास' । इति भाष्यं द्वन्द्वैकदेशिनोरिति न्यासेन तत्पुरुषग्रहणप्रत्याख्यानपरं भाष्यं च सङ्गच्छते । अन्यथा दृगब्जेनेत्यादेः पूर्वपदार्थप्रधानस्य दृश्यमानपरवल्लिङ्गस्य सत्त्वेन तदसङ्गतिः स्पष्टैव । दृगब्जस्य वीक्षणान्वयस्तु तस्य पूर्व-

---

तमिति सूत्रद्वयविषये बोधादिकं सर्वं प्राक् निपातार्थवादे निरूपितमित्याहोपमेति ।

यत्तु दृगब्जेनेत्यादौ नोपात्तधर्मेण सादृश्यं किन्त्वनुपात्तेनैव सामान्याप्रयोगादुपमितसमासेनोपमैवेति न दोष इति प्राचस्तन्नेत्याह प्रसङ्गेनेति । नन्वेवं कथं पूर्वपदार्थप्रधानत्वाद्यत आह पूर्वेति तेन समासादेवेत्यर्थः । नन्वन्यत्र तद्विषये नेदं दृष्टमत आह राजान्तरमिति अत्रोपपत्तिरग्रे वक्ष्यते । अपिनोपमितसमासः । तदुक्तेः प्रामाण्यनिरासायाह पुरेन्दुरिति । तस्य विरुद्धधर्मद्वयाक्रांतत्वस्य तत एवेत्यत्र पाणिनिसम्मतमप्युपमितसमासाभावस्तत्रेत्याह किंचेदमिति । उपमितमितीत्यर्थः । समानाधिकरणाधिकारादन्यत्रोपमाया दुष्टत्वाच्चेति भावः । प्राथमिकभाष्यसम्मतिमप्याहात एवेति तस्य तत्वस्य

पदार्थप्रधानत्वान्निर्बाधः । मुखचन्द्र इत्यादावपि मयूर-व्यंसकादिसमास एव तस्य पूर्वपदार्थप्रधानत्वात् च-न्द्ररूपकव्यवहारः परवल्लिङ्गतापि तत एव ।

एतेनोत्तरपदार्थप्रधानत्वं तत्पुरुषलक्षणमित्यपा-स्तम् । दृगब्जेनेत्यादावव्याप्तेः । सूपप्रतीत्याद्यव्ययीभा-वेऽतिव्याप्तेश्चोत्सर्गत्वादाद्रियत एव ।

नीलं च तदुत्पलं च नीलोत्पलम् । अत्र वाक्ये च-कारप्रयोगेण प्रवृत्तिनिमित्तोत्पलत्वनीलत्वयोर्वक्ष्यमा-णरीत्या नीलोत्पलयोर्वा साहित्यं भासते । अतए-वात्र द्वन्द्वमाशङ्क्यानवकाशेन कर्मधारयेण बाधाद्नेति भाष्ये उक्तम् । एवंच नीलत्वोत्पलत्वसमूहवन्नीलमु-त्पलमिति बोधः । नीलसमानाधिकरणं तदभिन्नमुत्प-

---

तद्विहितसमासत्वादेवेत्यर्थः । तस्योपलक्षणत्वेनाप्युपपत्तेराह द्वंद्वेके-ति अन्यथा तस्यतत्वस्य तत्वानंगीकारे । सत्वेनेति तत्त्यागेन तावत्प-र्यंतधावने बीजाभावेन विशिष्याब्जेदकृतादात्म्यप्रतीत्या निर्बाध एवातएवात्र परिणामालंकारः । मुखचन्द्र इत्यादावपि विशेषणस-मास एव । चन्द्ररूपकत्वव्यवहारस्तु तद्बोधोत्तरं मनसा चन्द्रप्रतियो-गिकाभेदस्यापि मुखप्रतीतिरुपपद्यत इति ।

तच्चेत्याह दृगब्जस्येत्यादि । व्यवहारे हेतुमाह तस्येति प्राग्वदाह परेति । स्पष्टं चेदं काव्यप्रदीपोद्योतेऽलंकारसुधायां च । प्राचीनवैया-करणोक्तं खण्डयति एतेनेति अस्यार्थमाह दृगिति दोषांतरमाह सूपेति प्राग्वदाहोत्सर्ग इति ।

विशेषणं विशेष्येणेत्यस्य विषयमाह नीलं चतदिति । अत्र स्वी-यजीर्णनैयायिकादिसकलमतासाङ्गत्यायाहात्रेति कर्मधारयविशेषे इ-त्यर्थः । एवमग्रेपि । नीलत्वोत्पलत्वयोरिति पाठः । अन्यथा तु अभ्य-र्हितत्वविवक्षा बोध्या अत एवाग्रिमविरोधो न वक्ष्यति । अतएव साहित्यमानादेव । अज्ञानतः शङ्कायामाहानवेति । आद्ये आह नीलंचो-त्पेति । द्वितीये आह नीलेति । नैयायिकाद्युक्तिं खण्डयति एतेनेति

त्वमिति वा। तत्र वाक्ये इव वृत्तौ चशब्दाप्रयोगादै-कार्थीभावः।

एतेन कर्मधारयेऽवयवशक्त्योपस्थितयोरर्थयोर्वि-शेष्यविशेषणभावसंभवान्न तत्रैकार्थीभाव इत्यपास्तम्।

केचित्तु पण्डितो ब्राह्मणः दधि रुचिकारी-त्यादिवाक्ये इव पण्डितब्राह्मण इत्यादिवृत्तावुद्देश्य-विधेयभावेनान्वयवारणायैकोपस्थितये सः। अतएव वषट्कर्त्तुः प्रथमभक्ष इत्यत्र भक्षान्तरविधिरेव। नतु होतृचमस इतिसमाख्याबलात्प्राप्तवषट्कर्तृसम्बन्धिभ-क्षानुवादेन प्राथम्यविधिरिति मीमांसकाः।

तदर्थं तस्यावश्यकत्वेनेत्यर्थः।

केचिदिति भूषणकारादय इत्यर्थः। तर्हि बहूनां वृत्तिधर्माणामिति कारिका पक्षांतरतया एवं सिद्धान्तत्वेन व्याख्याता। सः एकार्थी-भावः। सति हि तस्मिन्घटपदात्घटघटत्वयोरिवेतरसंसृष्टस्वार्थस्यै-कोपस्थित्या तथाच नियामिकायाः पृथगुपस्थिते रभावान्न दोषः। नच नामार्थस्य तादात्म्यावच्छिन्नविधेयतया बोधे प्रथमांतपदज-न्योपस्थितिर्हेतुरिति न दोष इति वाच्यं दधि द्रव्यमित्यादावपि तथा बोधानापत्तेः। लुप्तप्रथमया प्रथमान्तत्वेनापि समानं।

अत्र संमतिमप्याहातएवेति तत्र तदङ्गीकारादेवेत्यर्थः। नच प्र-धानस्य सविशेषणत्वेपि वृत्तिस्वीकारेण वषट्कर्तृविशिष्टभक्षानु-वादेन प्राथम्यविधिरिति वाच्यम्। प्रथमभक्ष इति समस्तपदे एक-प्रसरत्वेनैकांशेन तदुद्दिश्यापरांशे तेन तद्विध्यसम्भवादन्यथा प्रसर-भेदादसामर्थ्यात्समासानापत्तिः। प्रसरेत्यस्योपस्थितिभेदादित्यर्थः। भिन्नोपस्थितिं विना तथान्वयासम्भवात्। एकोपस्थितिविषयार्थ-कत्वं हि सामर्थ्यं अनुसंहितत्वं विग्रहवाक्यात्तथा बोधसम्भवेपि गौरवमुपात्तस्यावाचकत्वापत्तिश्च। एतेन केवलभक्षानुवादेन प्रा-थम्यविधिरित्यप्यपास्तम्। तदभिप्रेत्याह भक्षान्तरेति। ननु वचना-न्तराभावात्तस्य तत्प्राप्तिरेव कथमतआह होत्रिति। तस्या भक्षणनि-

यद्वृत्तयोगप्राथम्ये उद्देश्यतानियामके। पश्चात्त्व-त- द्वृत्तयोगौ विधेयतानियामकाविति तु न युक्तम्। प्र- थमो भक्तः पण्डितो ब्राह्मण इत्यादौ तथा बोधदर्शने- न तस्य व्यभिचारात्। अपृक्त एकाल् प्रत्यय इत्या- दिसूत्रेषु व्यभिचाराच्च। अतएव वृद्धैरपि 'यद्वृत्तयोगः प्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षण'मित्यत्रादिपदोपादानेना- स्यानियतत्वं सूचितम्।

नच विशेष्यतयोपस्थितिर्विधेयतयान्वयनिया- मिकेति वाच्यम्। पदाद्विशेष्यतयैवोपस्थितेः। विशे- ष्यतासमानाधिकरणैव विधेयतेत्यपि न युक्तम्। अ- ज्ञातार्थस्यैव विधेयत्वेन तस्य विशेष्यत्ववद्विशेषणत्व- स्यापि संभवेन नियमे मानाभावात्।

नच तथा शाब्दबोधं प्रति उद्देश्यविधेयवाचकघ- टितैकसमस्तपदभिन्नपदजन्योपस्थितिर्हेतुरिति पूर्वो- क्ते पीतवासाश्चतुर्भुज इत्यादौ च न दोष इति वा-

---

मित्तत्वादिति भावः। इदं वषट्काराच्च भक्षयेदिति सूत्रे शेषभ- क्षणेति रुक्तम्।

नन्वत्रोद्देश्यतागमकस्य यद्वृत्तयोगादेर्विधेयत्तागमकस्य तद्वृत्तयो- गादेश्चाभावेन कथं तथान्वयापादनमत आह यद्वृत्तेति। इत्यादौ तत्रापि। क्वचित्तथा पाठ एव। प्राचां ग्रन्थासांगत्याय शास्त्रीयमपि तमाहापृक्तेति आदिनार्धधातुकं शेष इत्यादि। तेषामपीदं सार्वत्रि- कतया नेष्टं किंतु तथैवेत्याहातएवेति। तस्य तत्र व्यभिचरितत्वादे- वेत्यर्थः। एवं च तथान्वयबोधे उद्देश्यवाचकसमभिव्याहृततदसं- सृष्टार्थबोधकविधेयवाचकपदजन्योपस्थितेर्हेतुत्वेऽन्यत्रदोषस्य स्पष्ट- त्वादाह नच तथेति। पूर्वोक्ते पंडितब्राह्मण इत्यादौ आदिना गङ्गाधरः। सर्वेश्वर इत्यादि।

एतेन प्रकारान्तरं ततो दुर्वचमिति भूषणोक्तमपास्तं। समासव-

च्यम् । सकलवृत्तिभेदघटितगुरुतरकार्यकारणभावक-ल्पनापेक्षयैकार्थीभावस्वीकारस्य लघुत्वादित्याहुः ।

तन्न । तथान्वयाभिप्रायेण समासप्रयोगे प्राप्तत्वा-दिपर्यालोचनोत्तरं बोधस्येष्टत्वात् । अतएवालंकारि-कैरुद्देश्यानन्तर्याभावेऽपि विधेयाविमर्श उक्तो न्यक्-कारो ह्ययमित्यादौ । तत्र विलम्बेन तथा प्रतीतिस्तादृ-शोत्सर्गपरित्यागात्सहृदयवैमुख्यं वा दुष्टिबीजं । तथा प्रकृतेऽपि विलम्बेन प्रतीतिः । समासे तथाऽप्रतीतिरित्यु-

दन्यवृत्तावपि तथाबोधस्य नेष्टत्वादाह सकलवृत्तीति प्रागुक्तमेव दो-षमाह तथेति । उद्देश्यविधेयभावेनेत्यर्थः । अनेनातिप्रसङ्गो वारितः । अपिना व्यस्तप्रयोगे । आदिना अप्राप्तस्थले तथाबोधस्येति पाठः । अर्थ उक्त एव । अतएव तदभिप्रयोगेण तदुत्तरं तथा बोधस्येष्टत्वमित्याश-यके वाक्यदोषकथनावसरे प्रकाशकारादिभिर्विधेयाविमर्शदोषे इद-मुदाहृतम् ।

न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरय स्तत्राप्यसौ तापसः ।
सोऽप्यत्रैव निहंति राक्षसकुलं जीवत्यहो रावणः ॥
धिक्धिक्शक्रजितं प्रबोधितवता किं कुम्भकर्णेन वा ।
स्वर्गग्रामटिकाविलुंठनवृथोच्छूनैः किमेतैर्भुजैः ॥

इति रामेण राक्षसक्षये क्रियमाणे क्षुब्धस्वान्तस्य रावणस्य स्वा-धिक्षेपोक्तिरियम् । अत्र प्राप्तारिसत्वमयमित्यनूद्य न्यक्कारत्वस्याप्राप्त-स्य विधेयत्वं । तत्र चोद्देश्यविधेयताशालिबोधे विधेयवाचकपदप्राग्व-र्त्ति उद्देश्यवाचकपदजोपस्थितिर्हेतुरिति कार्यकारणभावादयमेव न्य-क्कार इत्युचितम् । तस्य चाकरणादविमृष्टविधेयांशत्वं । अत्र शब्दर-चनाविपरीता कृतेति वाक्यस्यैवायं दोषो न वाक्यार्थस्य । तथा च तत्र न विधेयत्वाप्रतीति दूषकताबीजं तदेतदभिप्रेत्याह तत्रेति । वि-लम्बेनेति विपरीतानुपूर्वीप्रतिसंधानपूर्वकमित्यादिः । क्वचित्तथा पाठः एवमग्रेऽपि । अविलम्बिता प्रतीतिर्हि उद्देश्या । ध्वनितं चेदं वृद्धि-संज्ञासूत्रस्थभाष्यप्रदीपेषु ।

पक्षान्तरमाह तादृशोत्सर्गेति । उद्देश्यानन्तर्येत्यर्थः । विलम्बे

त्सर्गपरित्यागेन सुहृद्योद्वेगो वा दुष्टिर्वजिन्तद्वदेव चास्यापि नासाधुना। अपृक्त एकाल्प्रत्ययोऽभ्यासलोपश्चेति सौत्रप्रयोगात्। अतएव सप्तदशारत्निर्वाजपेयस्य यूपो भवति लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्तीत्यादौ वाजपेययूपारत्निरुष्णीषश्चानूद्य सप्तदशत्वलौहित्यादिर्विधिरिति मीमांसकाः।

नचात्र यूपारत्न्युष्णीषयोरतिदेशप्राप्ततयातिदेशादुपदेशस्य बलवत्त्वेन पूर्वमेतैरेव विशिष्टविधिरिति वाच्यम्। यूपऋत्विजामप्यतिदेशप्राप्ततया तत्पर्यालोचनोत्तरमेवास्यविधेः प्रवृत्तेः प्रथमतोऽत्र विशिष्टविधिरेव। प्राप्ताप्राप्तविवेके तु विशेषणे पर्यवसानमित्यस्याप्ययमेवार्थः। आपाततः प्रतीतावपि प्राप्तत्वादिपर्यालोचने तथा तात्पर्यग्रहाच्छाब्दबोध इति। उच्चारितशब्दस्य तात्पर्यम्, तत्तात्पर्याद्वाक्येऽपि प्राप्तत्वादिपर्यालोचनमेव तथान्वये तात्पर्यग्राहकम्। अतएव पण्डितो ब्राह्मण इत्यादौ यस्यैवाप्राप्तत्वं तत्रैव विधेयता पर्यायेण दृश्यते। यद्भूतयोगादिकमपि प्राप्त-

---

नेति वाक्यानुसंधानपूर्वकमित्यादिः। पक्षान्तरमाह समासे तथाऽप्रतीतिरिति अत्राकारप्रश्लेषः असमासे तथा प्रतीतिपाठान्तरम्। उभयत्र मानद्वयं यथाक्रममाहापृक्त इति। सौत्रेति इदमुपलक्षणं प्राशुक्तवार्त्तिकप्रयोगस्यापि। इदं परसंमतमपीत्याहातएवेति। समासेपि तथान्वयांगीकारादेवेत्यर्थः। आदिभ्यां यद्यपि चतुरवत्ती यजमानः पंचावत्तैवइडाकार्येत्यादाववत्ताद्यनूद्य पञ्चत्वादिपरिग्रहः। अत्र (सयुक्तो) क्तदोदः पूर्वमिति। तत्प्रवृत्तेरित्यादि

अस्यविधेरुपदेशत्वावच्छिन्नस्य तदीयादिंविरुद्धग्रन्थातरमपि योजयति प्रथमत इति पदेन तस्य मानसत्वव्यवच्छेदः। इदमर्थमाहापेति। तस्य कारणत्वं न केवलं तत्रैव किंत्वन्यत्रापीत्याह वाक्येपि

त्वादेरेव गमकमेवं च समासे तथान्वये एकप्रसरता-भङ्गेनासामर्थ्यात्समासानापत्तिरिति मीमांसकनञ्योः-क्तमपास्तम्। प्रथमभक्ष इत्यत्र तु समाख्यापेक्षया वाक्यश्रुत्योर्बलवत्त्वेन प्रथमतोऽनेनैव भक्षान्तरविधि-रिति नदोषः।

नन्वेवं कष्टोऽपि कर्म भीष्मादयोऽपीति भाष्योक्त-पक्षे परमेण कारकेण कृतं परमकारकेण कृतमित्यादौ तत्पुरुषे तुल्यार्थेति सूत्रभाष्योक्तस्य परिनिष्ठित वि-भक्त्या समासस्यानुपपत्तिः। विशेषणविशेष्ययो-र्द्वयोरपि तत्र पक्षे करणत्वेन क्रियायामन्वयेन साम-र्थ्याभावात्।

नच यद्यत्क्रिययाप्तुमिष्टतमं तत्सर्वं कर्म। यद्य-त्क्रियायां साधकतमं तत्तत्करणं द्रव्यं गुणश्च। नह्यसौ क-ष्टमात्रेण सन्तुष्यति। एवंच सर्वेषां क्रियायां प्रत्येकं का-रकत्वात्सर्वेभ्यः कर्मादावेव तत्तद्विभक्तिरिति हि त-त्पक्षबीजं। तदयुक्तम्। आसनशयनादिक्रियोपयोगित-

---

ति नन्वेवमभियुक्तोक्त्यसङ्गत्यापत्तिरत आह यद्वेति। एवेन तथान्व-यव्यवच्छेदः। एवंच उक्तरीत्या तदुपपत्तौ च नन्वनया रीत्या प्रथम-भक्ष इत्यत्रापि तथान्वयसम्भवे भक्षांतरविधिर्मीमांसकोक्तो दुःसङ्ग-तः प्रागुक्तः स्यादत आहप्रथमेति। समाख्येति होतृचमस इतीत्यर्थः। प्रबलक्रमेणाह वाक्येति एवं उक्तरीत्या कर्मधारयेऽप्येकार्थीभा-वाङ्गीकारेण पक्षान्तरे शङ्कानुदयादेवाह कष्टोऽपीति। निर्मूलत्वं निराचष्टे तत्पुरुष इति तत्र हि तदतिप्रसङ्गमाशङ्क्य प्रतिपदोक्तप-रिभाषया समाहितम्। तत्र पक्षे कष्टोपीति भाष्योक्तपक्षे।

कैयटोक्तिं दूषयति नचेति। भाष्यासम्मतं तदुक्तमाह यद्यदिति प्रकृतानुपयुक्तांशस्थल आह यद्यदिति बीजं वाक्यं तदयुक्तमिति पाठः।

या द्रव्यस्यापि प्रतनमत्वेऽपि गुणादेस्तत्त्वाभावादिति वाच्यम्। कारकान्तरापेक्षयैव प्रकर्षस्य विवक्षणात्। ननु स्वकक्षायामपि। अन्यथाऽश्वेन यथा दीपिकया व्रजतीत्यादौ सर्वेषां करणत्वानापत्तेः।

नच पार्ष्णिकपरस्परान्वयेन सामर्थ्यमिति वाच्यम्। तस्य दुर्वचत्वात्। तथाहि स न शाब्दः, शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभावात्।

नच गुणादेः परिच्छेद्याकाङ्क्षासत्त्वेन द्रव्यस्य च परिच्छेदकाकाङ्क्षासत्वेन प्रथमं द्रव्यगुणयोः श्रौतक्रियासम्बन्धेऽपि पश्चादुक्ताकाङ्क्षावशात्परस्परं विशेषणविशेष्यभावेन विशिष्टस्य क्रियासम्बन्धविषयो बोधः। आकाङ्क्षावशादेव पुनरनुसन्धानं शब्दस्य। कारकस्य क्रियान्वय इति च श्रौतप्रथमबोधेनोपपन्नम्। द्वितीयमादाय च सामर्थ्यमिति वाच्यम्। एवं हि श्रौतसम्बन्धस्य बलवत्त्वात्तत्र च प्रत्येकं साधुत्वबोधाच्च श्वेतं छागमालभेतेत्यादिविषये श्वेतच्छागाभावे कृष्णच्छागेनैव येन केनचित् श्वेतेनापि यागस्य साङ्गत्वापत्तेः।

[illegible]र्थमेवाह नस्विति। कैयटप्रयोगमेवाहाश्वेनेति। ननु स किं शाब्द उत आर्थस्तत्र नाद्य इत्याह स नेति। सत्त्वेनेत्यस्याग्रेऽन्वयः। उक्तरीत्या आह प्रथममिति। उक्तेति उभयाकांक्षेत्यर्थः। अस्याव्यवहिता[illegible]यः। पश्चादित्यस्य बोधेऽन्वयः। अतएव सम्बन्धेत्यस्य तद्बोधे[illegible]पीत्यर्थो बोध्यः। तस्यापि शाब्दत्वमाहाकांक्षेति उभयाकांक्षेत्यर्थः। [illegible]मिति [illegible]पोद्धारबुद्ध्याश्रयेण कल्पनामिति बोध्यम्।

ननु पुम[illegible]मपि किं प्रत्येकं विभक्त्यन्तस्योत तद्रहितस्य

किंच तत्तद्विभक्त्यन्तस्यानुसन्धाने कारकत्वेन क्रियान्वयायोगात्। नच विभक्तिरहितस्यानुसन्धानं तस्याबोधकत्वात्। न केवला प्रकृतिरिति निषेधाच्च। नाप्यसमस्तपदानुसंधानम्। यत्र समासात्प्राक्परस्परान्वयस्तत्रैव समासाभ्युपगमेन तदनुसन्धानासम्भवात्।

किंच समस्तपदानुसन्धानेन सामर्थ्यवर्णनं सामर्थ्यज्ञानाधीनश्च समास इत्यन्योन्याश्रयापत्तिः। किंचैवं सति वाक्ये परस्परमुद्देश्यविधेयभावेन परस्परान्वयस्य दौर्लभ्यापत्तिः। समस्तपदे परैस्तथान्वयास्वीकारात्। नच

यद्वृत्तयोगः प्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणम्॥

इत्यभियुक्तवाक्ये प्रथमं क्रियान्वयरूपमेव प्राथम्यमन्यादृशस्यातिप्रसक्तत्वात्। एवंच तयोरुद्देश्यविधेयत्वाभ्यां क्रियान्वय आवश्यकः। नहि समासपदैकदेशस्याख्यातेनान्वयसंभवः। आदौ समासघटकपदार्थान्वये एव तस्य साधुत्वाङ्गीकारादयमेव समासादावेकार्थीभावो नामातो न समस्तपदे तथान्वयः। प्रकृते

समस्तपदस्य वा। तत्र नाद्य इत्याह किञ्चेति। कारक इत्यधिकारबलेन कर्मादिविभक्तीनां क्रियान्वयौचित्यात् इति भावः। न द्वितीय इत्याह नचेति। अन्त्ये दोषान्तरमाह किञ्चेति। प्रथमपक्षेऽपि एवं सति समस्तपदानुसन्धाने सति। वाक्ये इत्यस्यान्वये ऽन्वयः। दौर्लभ्यं वानुसंहितसमस्तपदे तदाह समस्ते इति।

नायं स्वपक्षे दोष इति सूचयन्नाह परैरिति। ननु समस्तपदे तथान्वयेऽन्यदेव बीजं, न प्रागुक्तमिति नायं परैरित्यापि दोष इत्याशयेनाह नचेति वाक्यमित्यत्रान्वयः। अतीति अधुक एकालित्यादाविति भावः। तयोः उद्देश्यविधेययोः। इदं तत्र नास्तीत्याह नहीति नान्वयेन पदान्तरेण। तस्य समासस्य। एतेन विशिष्टैकोपस्थिति

नु आदावुपात्तासमस्तपदयोः क्रियान्वयसम्भवेन पश्चा-दनुसंहितसमस्तपदेऽपि तथान्वयसंभव इति वाच्यम्।

पूर्वमनुसंहितासमस्तपदे तथान्वयसंभवेनोपात्त-समस्तपदेऽपि तथान्वयापत्तेः। किंचोद्देश्यत्वविधेयत्वाभ्यां तयोः क्रियान्वय इत्युक्तिमात्रं रमणीयम्। तयोः परस्परनिरूपितत्वेनोद्देश्यविधेययोरेव तद्रूपेणान्वयात्। किंच नीलमुत्पलमस्तीत्यादौ सत्तायामुत्पलस्योद्देश्य-त्वेनान्वये तस्या विधेयत्वं वाच्यं, नीलस्य विधेयत्वेना-न्वये च तस्या उद्देश्यत्वं वाच्यम्। न चेदमावृत्तिं वि-ना संभवति वैरूप्यात्, वाक्यभेदश्च नैवंविधे विषयेऽनुभवसिद्धः। किंचाभियुक्तोक्तित उद्देश्यस्य प्राथम्य-लाभेऽपि विधेयस्य न तल्लाभः।

तद्वृत्तयोगः पश्चात्त्वं स्याद्विधेयस्य लक्षणम्।

इति तच्छेषात्। किंचैको धणित्यादावेक इति षष्ठ्यन्तस्यादौ क्रियान्वयासंभवः। स्थान्यादेशभावसं-म्बन्धस्य षष्ठ्यर्थत्वेन तस्य क्रियायामभावात्। एवं राज्ञः पुरुष इत्यादौ स्वस्वामिभावसम्बन्धाद्यर्थकष-ष्ठ्यामपि तथान्वयासम्भवः। किंच भवदुक्तं प्राथम्य-

जनकत्वव्यवच्छेदः। विशिष्टविषयवृत्त्यभावात्। एवमप्यत्र न दोष उक्त इत्याहप्रकृते त्विति। परमकारकेण कृतमित्यादावित्यर्थः। प्रकृतविरुद्धस्थले दोषं तावदाह पूर्वमिति तथान्वयेति। तयोस्ताभ्यां तदन्वयेत्यर्थः। अभ्युपेत्य वादोऽयं वस्तुतस्तदयुक्तमेवेत्याह किंचो-द्देश्येति। तयोः उद्देश्यत्वविधेयत्वयोः।

अभ्युपेत्य वादेनैवाह किंच नीलमिति। सत्तायां एकपदार्थोप-स्थितायां। तस्याः सत्तायाः। तथैवाह किञ्चेति। प्राथम्येति प्रथमं क्रियान्वयित्वरूपेत्यर्थः। तथाचैवंचेत्याद्युक्तिरसंगतैवेति भावः। तथै-वाह किंचैकइति। तथैवाह किञ्च भेति। शेषेति तद्वृत्तयोग इत्यादी·

मप्यसङ्गतम् । अभियुक्तोक्तवाक्यशेषविरोधात् । न्यक्कारो ह्ययमित्यादावुद्देश्यस्य प्राथम्याभावेनाविस्पष्टविधेयांशतेति प्रकाशोक्तेरसङ्गतेश्च ।

अपिच वृद्धिरादैच्सूत्रभाष्ये पूर्वोच्चारितः संज्ञी परोच्चारिता संज्ञेत्यादिग्रन्थेन पूर्वोच्चारितत्वरूपप्राथम्यस्यैवोक्तत्वात् । उक्त एकार्थीभावोऽपि निर्मूलः तत्तत्प्रत्ययविधायकशास्त्रीयप्रत्यासत्तिन्यायमूलिकया प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूत इति भाष्यसंमतव्युत्पत्त्यैव प्रकृतिप्रत्यययोस्तल्लाभेन तद्धितविधौ समर्थपरिभाषोपस्थितेर्भाष्योक्ताया वैयर्थ्यापत्तेः । अस्मदुक्तैकार्थीभावस्यैव समर्थ(पदार्थ)पदार्थताया भाष्ये उक्तेश्च ।

नच मानसः पार्ष्णिकबोध इति वाच्यम् । शब्दयोरर्थद्वारकपरस्परान्वयाभावेनासामर्थ्यस्य तदवस्थत्वात् । किंच नीलमुत्पलं पश्येत्यादौ दर्शनकर्मत्वस्य साक्षादेव गुणे सत्वेनाकाङ्क्षाभावेन पार्ष्णिकबोधे मानाभावात्तत्र समासानापत्तिः । यत्र गुणवाचकानां स्वपरिच्छेद्यद्रव्यद्वारा क्रियाकारकत्वं तत्र परिच्छेद्यं द्रव्यं किमित्याकाङ्क्षायामुपात्तमेवेत्यरुणाधिकरणवार्त्तिकोक्तेः ।

त्यर्थः । किंचेत्युक्तावेव भाष्यविरोधरूपदोषमाहापिचेति । उक्त इति अयमवेत्यादिना समासे दोषाभावादाह तत्तदिति एकोपस्थितिजनकरूपेत्यर्थः । एवं तस्य शाब्दत्वं निरस्यांत्यपक्षं निराचष्टे नचेति मानसत्वादेवाह शब्दयोरिति । तथाचोक्तस्थले समासानापत्तिः ।

अभ्युपेत्य दोषांतरमप्याह किंचेति । भावात् असामर्थ्यादिति शेषः तत्र नीलोत्पलं पश्येत्यादौ । यत्र अरुणया पिंगाक्ष्येत्यत्र गुणिनि नैव-

किंच नीलादिपदार्थानां परिच्छेद्याकाङ्क्षायां द्रव्यमुपात्तगुणवदेव, गुण उपात्तद्रव्यवृत्तिरेवेति भेदसंसर्गविषयकस्यापि पार्ष्णिकस्य लाभेन नियमतोऽभेदविषयकपार्ष्णिकबोधालाभेन सामानाधिकरण्यानिमित्तसमासानापत्तिस्तन्निमित्तपुंवत्त्वानापत्तिश्च। दर्शनीयामातेत्यादौ तद्वारणाय वृत्तौ वृत्तेः प्राक्च यत्र सामानाधिकरण्यं तत्रैव पुंवत्त्वप्रवृत्तेः। एतच्च बहुव्रीहिप्रकरणे स्फुटीभविष्यति। एतेन समासघटकीभूतं गुणिपरमित्यपास्तमिति चेत्।

अत्राहुः। भीष्मं कटं कुर्वित्यादौ भीष्मादिगुणविशिष्टकटस्य करोतिक्रिययेप्सितत्वात्कर्मत्वं तच्च कटपदोत्तरद्वितीयया विशिष्टस्य प्रधानानतिरिक्ततया प्रधानगतस्य तस्योक्तौ विशिष्टगतं तदभिहितमेवेति भीष्मादिभ्यो द्वितीया न स्यादित्याशङ्क्य भाष्ये विशिष्टकर्मत्वस्य समानविभक्तिकविशेषणं विना प्रत्याययितुमशक्यत्वेन भीष्मादीनामपि कर्मत्वशक्तिमत्त्वादु-

---

लक्षणेति भावः। उपात्तमेवेति पार्ष्णिकमानसबोधेनेति भावः। एवंच तद्रीत्यायं दोष इति बोध्यम्। तद्रीत्यैव दोषान्तरं तत्राह किञ्चेति। परिच्छेद्येति द्रव्येत्यर्थः। कस्य बोधस्य। ननु समासघटकीभूतस्य गुणिपरत्वान्नायं दोषः समासे भिन्नव्युत्पत्तिस्वीकारादत आह तन्निमित्तेति बहुव्रीहिः। उक्तरीत्या नात्र निर्वाह इत्याह दर्शेति। आदिना कुमारीपुरुष इत्यादि। तत् पुंवत्वं। वृत्तेः स्वीकारात्। अन्यथा षष्ठीसमासेऽपि तत्सम्बन्धिबोधेन वृत्तौ सामानाधिकरण्याविघातेन तदापत्तिरेव तत्राहितमेवेति।

एतेन पुंवत्त्वानापत्तिरूपद्वितीयदोषेण। तावताप्यनिर्वाहादिति भावः। तस्याद् वसमत्त्वात्। तत्र कटेति पाठः तत्र कटेत्यपाठः। अत्र

क्तत्वेऽपि द्वितीयेत्येकं समाधानं कृतं ।

तस्यायं भावः—विशिष्टस्य कर्मत्वे विशेषणस्यापि तत्त्वमन्यथा विशिष्टं कर्मेत्युक्तिव्याघातः। कुण्डली पण्डित इत्यादौ कुण्डलादेः पण्डितत्वप्रमा तु न। शिखी ध्वस्त इत्यादौ विशेष्ये बाधे विशेषणगतस्य तत्रारोपेण प्रतीतिवत् अत्र विशेषणे बाधे विशेष्यगतस्यारोपेणोपपत्तेः। एवं च तदंशे भ्रमत्वं ज्ञानस्य, यत्र स्वबाधस्तत्र नांशेऽपि तत्त्वम्। विशिष्टगतैककर्मत्वप्रतिपादनं च नोभयत्र द्वितीयां विनेति विशेषणादपि सा। प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वयित्वमिव विशेषणविशिष्टस्वप्रकृत्यर्थान्वयित्वमपि। अत्र विशेषणपदात्कर्मत्वाद्यनालिङ्गितैव तदुपस्थितिर्विशेष्यस्य तु तद्विशिष्टे प्रतीतेर्विशिष्टस्यैककर्मत्वबोधः। तथा बोधे विशेषणोत्तरद्वितीयापि सहकारिणीत्यत्र सामर्थ्यं नानुपपन्नम्।

ततः 'अथवा कटोऽपि कर्म भीष्मादयोऽपी'त्युक्तम्।

स्वबद्धत्वात् विशेषणभेदेऽप्याह प्रधानेति। उक्तत्वेऽपि कटपदोत्तरद्वितीयया एवं सत्यतिप्रसङ्गं निराचष्टे कुंडलीति। प्रवृत्तेरिष्टत्वादाह प्रमेति तत्र विशिष्टे प्रमेत्युक्तफलमाहैवंचेति तत्र तदारोपेचेत्यर्थः अत्र तु कुण्डली सुन्दर इत्यादौ। प्रकृतमाह विशिष्टेति। नन्वेवमपि प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तिविरोध एव शुद्धप्रकृत्यर्थान्वयित्वस्य क्वाप्यभावादत आह प्रत्ययानामिति। तत्र व्युत्पत्तिभेदांगीकारादिति भावः।

नन्वेवं बोधद्वयापत्तिरत आहात्रेति एवं सति तद्वैयर्थ्यं परिहरति तथा बोधे इति। इतिर्भावसमाप्तौ। अत्र पक्षे शंकां निराचष्टे त्यत्रेति। इति हेतोरत्र पक्षे परमकारकेण कृतमित्यादौ सामर्थ्यं मि-

तस्यायं भावः-उभयोरपि कर्मत्वात्कटपदोत्तरद्वितीयया कटगतकर्मत्वोक्तावपि विशेषणगतकर्मत्वप्रतिपादनाय विशेषणादपि द्वितीया। तत्रोत्पत्तिरपि गुणस्य द्रव्यद्वारैव वाच्या दानादिकर्मता च द्रव्यद्वारैवेति साक्षात्फलाश्रयादेरिव द्रव्यद्वारा फलाश्रयादेरपि कर्मत्वादिकम्। एवंच विशेषणं पृथक्कर्मादिशक्तिवैशिष्ट्येनैव बोधकम्। द्रव्येणाभेदात्तु तस्याः शक्तेर्वाक्यार्थबोधे विशिष्याग्रहः। अत्रापि पक्षे विशेषणविशेष्ययोः परस्परान्वयपूर्वकमेव क्रियान्वयः। नच कारकाणां भावनान्वयनियमहानिः, साक्षात् क्रियाजनकानां साक्षादेव तदन्वयः। इतरद्वारा कारकाणां तु तदन्वयद्वारक एव क्रियान्वय इति नियमेन तदहानेः।

एतेन 'गुणानां च परार्थत्वादसंबन्धः समत्वात्स्या'दिति न्यायविरोधः परस्परान्वये इत्यपास्तम्। उक्तरीत्या समत्वाभावात्। एवमेव युक्तं ज्ञानद्वयकल्पने गौरवात्। अननुभवाच्च।

त्यर्थः विशिष्टस्यैव क्रियान्वयादिति भावः।

ननु स्वतः कथं भीष्मादेः करणत्वमत आह तत्रोत्पत्तिरपीति। उक्तवाक्ये कटमित्यादावित्यर्थः। अपिना कर्मत्वं न केवलमत्रैवास्य किंत्वन्यत्रापीत्याह दानादीति। कृष्णां गां दद्यादित्यादौ आदिश्यामाधारपरिग्रहः। एवंच उभयोः कर्मत्वे च। एवे नोक्तव्यवच्छेदः। नन्वेवं शक्तिद्वयबोधापत्तिरत आह द्रव्येणेति एवं तदाशयमुक्त्वा सामर्थ्यमप्यस्तीत्याहात्रापीति अपिना पूर्वः। इतरद्वारेति अत एव कर्तृकर्मद्वारा क्रियाजनकस्याधिकरणस्य तद्वारैव क्रियान्वयः। अतएवाक्षप्रवीण इत्यादौ समास इत्युक्तं।

एतेनेत्यस्यार्थमाहोक्तेति साक्षात्परंपरारूपेत्यर्थः। ननु शंका

किंच कारकविभक्तिसाधुत्वाय प्रथमं क्रियान्वयः समासस्य पार्ष्णिकान्वयमादाय साधुत्वम्, उत समासस्यैव प्राथमिकपरस्परान्वयेन साधुत्वं, विभक्तेस्तु पार्ष्णिकेनेत्यत्र विनिगमनाविरहात्। द्वितीयोपपत्त्यर्थमेवैषा कल्पना भाष्यकृतः, सूत्रकृतः प्रकृत्यादिविभागकल्पनावत्, नत्वत्र बोधे विशेषः। कैयटस्याप्यत्रैव तात्पर्यमिति निरूपितं भाष्यप्रदीपोद्योते एवं चात्रापि सामर्थ्याविघातः स्पष्ट एव।

नच तवापि श्वेतं छागमित्यादौ श्वेतच्छागाभावे येन केनचिच्छ्वेतेनापि यागसाङ्गता कुतो नेति वाच्यम्। जातेः शब्देन कथमपि भेदास्पर्शेन द्रव्यात्मकत्वान्न तत्त्यागः। नहि भवति शाबलेयस्य गौरिति। गुणस्य तु पटस्य शुक्ल इति भेदेन प्रतीत्या द्रव्ये सत्येव

कोक्तमेव कुतो नात आहैवमेवेति। प्रामाणिकगौरवस्यातत्त्वादाह—नत्विति। तदनुभवसत्त्वादाह किंचेति। भाष्यसंमतमपीदमित्याह द्वितीयोपपत्तीति तावता अवास्तवत्वायाह सूत्रकृत इति। एवञ्चच्छेद्यमेवाह न तत्रेति।

नन्वेवं करोतिक्रियायाः पृथक् सर्वेषां कर्मत्वे प्रत्येकं द्वितीयोत्पत्तिः। पश्चात्त्वेकवाक्यतया विशेषणविशेष्यभाव इति कैयटविरोधोऽत आह कैयटेति। करोतिक्रियायां तदर्थोत्पत्तौ पृथक् सर्वेषां साक्षात्परंपरया वोद्देश्यत्वेन कर्मत्वे तत्संज्ञकत्वे द्वितीयोत्पत्तिः। पश्चात् द्वितीयोत्पत्त्यनन्तरमेकवाक्यतया विशेषणविशेष्यभावस्तेनान्वयः इति तदर्थ इति भावः। एवञ्च परस्परान्वयपूर्वकमेव क्रियान्वये च। अत्रापि [illegible]। परमते प्रागुक्तदोषोऽत्रापि पक्षे तदवस्थ इत्याह नच तवापीति। एवं भाष्याशयं वर्णयतः सिद्धान्तिनोऽनुकूलत्वार्थः। अपिना [illegible] हेतुमाह जातेरित्यादि त्यागादि

गुणापगमेन च विप्रकृष्टत्वेन तस्य त्यागात् । जातेस्त्यागे सर्वथैव साधनभेदात् क्रियान्तरमेव स्यात् । मन्मते तु सादृश्यात् खदिरच्छेदनपगम इत्यदोषात् ।

अतएव न ङिसंबुध्योरिति सूत्रे भाष्ये संबुध्यन्तानां राजवृन्दारकेत्यादौ न समासः । इह तावत्समानार्थेन वाक्येन भवितव्यं समासेन च यश्चेहार्थो वाक्येन गम्यते, नासौ जातुचित्समासेन गम्यते । अवयवसंबोधनं वाक्येन गम्यते समुदायसंबोधनं समासेनेत्युक्तम् । पृथगवयवार्थयोरभिमुखीकरणे परस्परस्यैकार्थीभावलक्षणसामर्थ्यायोगादिति कैयटः । संबोधनविभक्त्यर्थस्यानुवाद्यतया विधेयान्वयित्वेनोभयोरपि क्रियान्वयित्वेन परस्परान्वयाभावान्नैकार्थीभाव इति तद्भावः ।

तव तु नीलमुत्पलमित्यादौ पार्ष्णिकान्वयेन सामर्थ्यवदत्रापि वक्तुं शक्यत्वेन भाष्याद्यसङ्गतिः स्पष्टैव । तस्मान्मदुक्तरीत्या नीलमुत्पलमित्यादौ प्रत्येकं कर्मत्वेऽपि विशिष्टस्यैवेतरान्वयादस्ति सामर्थ्यं, संबोधनस्थले

न । युक्त्यन्तरमाह द्रव्ये सत्येवेति । दोषान्तरमाह जातेरिति । किञ्च यत इत्यादिः । नन्वेवं प्रतिनिष्युच्छेदापत्तिस्तत्रजातिभेदादत आह मन्मतेत्विति । तथाच साधनभेदे इति तत्र तथा सत्वेऽपि प्रकृते वैषम्यमिति न दोष इति भावः ।

भाष्यस्योक्त एवाशयो न कैयटाद्युक्त इति द्रढयति अतएवेत्यादिना विभावयंस्त्वित्यन्तेन । अतएव भाष्यस्य तथाशयकस्वभावादेव सामान्येनोक्तं विशिष्याहावयवेति । पृथगिति वाक्येनेत्यादि । परस्परस्येति अन्वयाभावे इति शेषः । तदाह सम्बोधनेति । तद्भावः भाष्यकैयटाशयः । अतएवेति सूचितं विशदयति तव त्वित्यादिना । तव तु वत्माद्युक्त भाष्याशयवादिनस्तु । उपसंहरन्नाह तस्मादिति स-

प्रत्येकमभिमुखीभावे एवोभयत्र संबोधनविभक्तिरि-ति न तस्याः विशेषणविभक्तितुल्यत्वमिति न त-त्रान्त्यप्रकारत्रयसंभवः। प्रत्येकं संबोधनविभक्तौ क-दापि विशिष्टसंबोधनाप्रतीतेः। यश्चेहार्थ इत्यादिना भाष्येण स्पष्टमेवास्य वाक्यस्य विशिष्टाबोधकत्वमु-क्तमिहेत्यनेन च अन्यत्र वाक्यस्य समाससमानार्थ-बोधने सामर्थ्यं च दर्शितमिति भाष्यविदो विभाव-यन्तु।

कट एव कर्म तत्सामानाधिकरण्याद्भीष्मादिभ्यो द्वितीयेति तृतीयपक्षे तु तस्य कर्मत्वाभावेऽपि स्ववि-शेष्यगतकर्मत्वेन तत्र द्वितीया। यथेश्वरसुहृदः स्वयं निर्धना अपि तद्धनेनैव धनफलभाजस्तद्वत्तदेकयोगक्षे-मत्वादिति कैयटः।

अयंभावः—सामानाधिकरण्यं नामैकार्थबोधकत्वं यदि भिन्नशक्तित्वं स्यात्तदा शक्तिभेदेनार्थभेदादेका-र्थत्वभङ्गस्तस्माद्विशेष्यसमानशक्तिकत्वं तदभिन्नवि-शेषणानामिति तत्समानविभक्तिकत्वमेव फलाश्रय त्वादेव। तद्वत्समानाधिकरणत्वमपि तत्तच्छक्तौ नि-

स्मवेऽन्वयः स्थले तत्रतु। तस्याः सम्बोधनविभक्तेः।

प्रसङ्गादाह प्रकारेति। अत्र हेतुमाह प्रत्येकमिति। अस्य भाष्यारू-ढत्वमाह यश्चेहेति। विशिष्टेति विशिष्टसम्बोधनेत्यर्थः। (वक्ष्यमाणं गा-दाहेहेत्येति) चस्त्वर्थे। दर्शितं च तस्य विशेषणस्य। कैयटमाह यथे-श्वरेति ईश्वरो राजा। ननु दृष्टान्ते तथा सत्त्वेऽपि नात्र तथा वक्तुं श-क्यं तस्य फलानाश्रयत्वादत आहायं भाव इति। प्रवृत्तिनिमित्तस्या-न्यत्र दूषितत्वादाह एकार्थेति। शक्तिः कर्मत्वादिः बहुव्रीहिः। अनतिप्रस-ङ्गायाह तदभिन्नेति। ननु उक्तरीत्यासम्भवोऽत आह फलेति। आदि-ना साधकतमत्वादि। तद्वदिति फलाश्रयत्वविशिष्टसमेत्यर्थः॥

यामकमिति । एवंच पूर्वोत्तरपक्षैकवाक्यतया मध्यमपक्षेऽप्युक्तरीत्यैव बोध उचितः ।

अरुणाधिकरणसिद्धान्तोऽप्येवमेव 'अर्थैकत्वे द्रव्यगुणयोरैककर्म्यान्नियमः स्या'दिति जैमिनेः सिद्धान्तसूत्रात् । द्रव्यगुणवाचकशब्दयोरर्थैकत्वे परस्परमभेदान्वयेनैकार्थबोधकत्वे सति ऐककर्म्याद्विशिष्टैकस्यैकक्रियासंबन्धान्नियमः परस्परावच्छेदरूप इति तदर्थात् । लोकसिद्धाया आरुण्यविशिष्टैकहायन्याः क्रियानुवादेन विधानान्न वाक्यभेदः । गुणवचनानां सन्निहितविशेषपरत्वं तद्गतलिङ्गादिग्राहित्वं चेत्येष ह्येतदधिकरणसिद्धान्त इत्यलम् ।

नन्वेवं रीत्या नीलघटमानयेत्यादौ समासे कृते नीलादिपदोत्तरद्वितीयाद्यापत्तिरुक्तरीत्या कर्मत्वसत्त्वाद् इति चेन्न । जातविभक्तेः सुपो धात्विति लुको-

---

शङ्कोक्तं न युक्तमित्युपसंहरति एवञ्चेति । भाष्योक्तपक्षत्रयोपपत्तौ चेत्यर्थः । एवेन तदुक्तव्यवच्छेदः । स्वोक्ते परसंमतिमप्याहारुणयेति शङ्कोक्तिनिरासायाह सिद्धान्तेति । सूत्रतः स्पष्टं तदप्रतीतेराह द्रव्येति । तत्रास्य लक्षणेति भावः। तत एवास्यार्थमाह परस्परमिति । एवमग्रेऽपि । नन्वेवं वाक्यभेदापत्तिरत आह लोकेति तदंशे विधेरनुपयोग इति भावः । क्रियेति क्रयेत्यर्थः । क्वचित्तथैव पाठः । तस्या वाक्यान्तरेण प्राप्तत्वात् । तस्य परमतात्पर्यमाह गुणेति विशेषेति विशेष्येत्यर्थः ।

एतेनान्यथा सूत्रार्थवर्णनेनान्यथामीमांसकोक्तमत एव तदधिकरणविरुद्धं च कर्मधारये एकार्थीभावकल्पनादिकं प्राचीनोक्तं चापास्तं तदाहेत्यलमिति ॥

एवं रीत्येति परमकारकेण कृतमित्यत्रोक्तप्रकारेणेत्यर्थः । समासे कृते इत्यत्रान्वयः । चरं चरमपि । कर्मत्वेति तदादावित्यर्थः । सर्वत्र तेन

ऽश्रुतेः। समासाद्विशिष्टस्यैवोपस्थित्या विशिष्टोत्तरवि- भक्त्यैव तद्गतस्य तस्योक्तत्वाच्चेत्याहुः।

अभेदान्वये च समानविभक्तिकनाम्नोरेव साधुत्वमिति सर्वादिसूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। नामपदेन च विभक्त्यन्तमिति निरूपितं। तद्दधि पश्येत्यादावपि लुप्तविभक्त्या तत्त्वम्। विभक्तिलोपमजानतस्तद्व्युत्पत्त्यज्ञता च। उपदेशात उभयज्ञानमपि सुलभं। राजपुरुष इत्यादौ लुप्तविभक्त्यैव विरुद्धविभक्तित्वम्। विशेषण विभक्तिरभेदार्थेति तु न युक्तं मानाभावाल्लक्षणाया विभक्तावभावाच्च। विशेषणविभक्तिः साधुत्वार्थेत्यपि चिन्त्यमेव तथानुशासनाभावात्। समानविभक्तिकत्वं समानार्थकविभक्तिमत्त्वं, तेन राज्ञः सुतस्य धनमित्यादौ न दोषः, एकत्र षष्ठ्या जन्यत्वार्थत्वेनापरत्र स्वत्वार्थत्वेन तत्त्वाभावात्।

तस्य ग्रहणं। लुकेति एवं च प्रत्ययान्तत्वेनाप्रातिपदिकत्वान्न तदापत्तिः। तेन तत्त्वे तदप्रवृत्तावप्याह समेति। आहुरित्यरुचिबीजं तु परत्वेदं नतु सिद्धान्तमतेन तस्य तत्रातत्त्वादेव तदप्राप्तेरिति।

यत्तु नैयायिकादयः भूषणकृदादयश्च विशेषणविभक्तिः साधुत्वार्था अभेदार्था वा। प्रागुक्तभाष्यीयतृतीयपक्षोऽत्र मूलं अन्यथा तदसङ्गतिः स्पष्टैवेति तत्खण्डयितुं परीत्यैवाहाभेदेति। प्रागुक्तपरमतासाङ्गत्यं स्मारयति नामेति। नन्विदमपि व्यभिचरितमत आह तद्धीति आदिना तद्धितिष्ठतीत्यादि॥ तत्त्वं समानविभक्तिकनामत्वं। नन्वेवं तदज्ञस्य बोधानापत्तिरिति चेदिष्टापत्तिरित्याह विभक्तीति। समानविभक्तिराहित्यरूपमिति वदतां मते तद्दधीत्यादावदोषवत् राजपुरुषादावप्यदोषं तुल्ययुक्त्यैवाह राजेति। तदेवाह विशेषणेत्यादिना। मानेति शास्त्रेत्यर्थः। उक्तव्युत्पत्तौ शब्दतः समानत्वग्रहणे तत्राति- प्रसङ्गनिरासायाह समानेति तत्प्रयोगोपपत्तिरन्यत्रैव।

समानवचनत्वसमानलिङ्गत्वे च नाभेदान्वये तन्त्रे। वेदाः प्रमाणं, गोदौ ग्रामः, तेन तुल्यं क्रिया चेत्, शैत्यं हि यत्सा प्रकृतिर्जलस्येत्यादौ व्यभिचारात्। मुख्यं सामानाधिकरण्यं तु वचनलिङ्गैक्य एवेत्याहुः।

कर्मधारयविधायके विशेषणं विशेष्येण बहुलमिति सूत्रे विशेषणविशेष्यत्वे विषयताविशेषरूपे निविष्टे न तु परिच्छेद्यत्वपरिच्छेदकत्वे। तथा सति सामान्योपक्रमे उत्पलस्य परिच्छेदकत्वेन विशेषणत्वादुत्पलनीलमित्याद्यापत्तेः। अतएवेतरस्य प्रधानत्वादितरस्य विशेषणत्वादिति प्रधानशब्देन विशेष्यं भाष्ये व्यवहृतं, तत्र विशेष्यभूतेनाप्युत्पलेन नीलस्याश्रयान्तरव्यवच्छेदः क्रियते, यथा राजपुरुष इत्यत्र विशेष्यभूतोऽपि पुरुषो राजानं स्वान्तरेभ्यो व्यवच्छिनत्ति। एतेन परिच्छेदकत्वरूपं भेदकत्वं विषयताविशेषरूपविशेषणतासमनियतमित्यपास्तम्।

अत्र सामानाधिकरण्यं विशेषणविशेष्यत्वे चार्थयोरेव। सूत्रे तु तत्प्रतिपादकशब्दे लक्षणा विशेषणादिशब्दानां। नचो भाभ्यामेकद्रव्यस्यैवाभिधानाद्भेदाश्रयविशेषणविशेष्यभावानुपपत्तिरिति वाच्यम्। धर्मभेदेन द्रव्यभेदात्। निरुपाधिकं द्रव्यं वाधिष्ठानं चैतन्यरूपं तयोराश्रय इति सामानाधिकरण्यमप्युपपन्नं त्रि-

यद्वा विरुद्धार्थकविभक्तिराहित्यमेव समानविभक्तिकत्वमित्यपि बोध्यम्। नाम्नोरेवेत्येवव्यवच्छेद्यमाह समानेति। तत्रापि विशेषमाह मुख्यमिति। अभ्यर्हितत्वादाह वचनेति। इदमपि सर्वं प्रक्रियाश्रितं न सिद्धान्तभूतमिति प्राक् प्रतिपादितमित्यरुचिराहुरित्यनेन सूचिता। विशेषान्तरमाह तत्रेति जातिशब्दादीनां मध्ये इत्यर्थः। गुणपदेनात्र

शिष्टशक्तिग्रहकाले तदुपलक्षिते गृहेऽपि शक्तिग्रहः । अत एव कर्मधारयविषये भाष्योक्तं द्रव्यापादनं सङ्गच्छते नीलसमानाधिकरणं नीलमुत्पलमिति बोधः । उक्तं च हरिणा ।

द्रव्यात्मानस्त्रयस्तस्माद्गुणौ नाना व्यवस्थिताः ।
आश्रयाश्रयिभावेनेत्ययं पूर्वस्य आगमः ॥ इति ॥

यत्तु प्रवृत्तिनिमित्तयोरेकद्रव्यवृत्तित्वं सामानाधिकरण्यम् । विशेष्यविशेषणभावस्तु प्राग्वदेवेति । तन्न विशेषणेन समानाधिकरणेनेति सूत्रविरोधात् ।

अन्ये तु शब्दयोरेवैकविशेष्यभूतार्थप्रतिपादकत्वरूपं सामानाधिकरण्यं, विशेषणविशेष्यत्वमपि तद्रूपार्थप्रतिपादकत्वरूपं तयोरेवेत्याहुः ।

तत्र जातिशब्दसंज्ञाशब्दार्थस्य गुणक्रियासमभिव्याहारे विशेष्यतैव स्वभावात् । यद्वा जातिसंज्ञाशब्दघटित वाक्ये कृष्णादयो द्रव्यवचना अपि समासे गुणादिमात्रबोधकाः, तादात्म्येन गुणादिविशिष्टद्रव्यप्रतीतेश्च गुणादयो विशेषणं । स्पष्टं चेदं हरिग्रन्थे । गुणयोः क्रिययोर्गुणक्रिययोश्चानियम एवातो नीलोत्पलमिति व्यवस्थित एव प्रयोगः ।

खञ्जकुब्जः कुब्जखञ्ज इत्यादावव्यवस्थित एव । व्याप्यव्यापकभावानापन्नजात्योरनियम एव । यथा भूतमूर्तयोः । व्याप्यव्यापकभावापन्नयोस्तु व्यापकस्य विशेष्यतैव तेन शिंशपावृक्ष इत्येव । 'नैतयोरावश्यकः स-

---

जातिसंज्ञाक्रियाभिन्नं धर्ममात्रं । क्लृप्तयुक्त्यैव निर्वाहे स्वभावादरो न युक्त इत्याह यद्वेति । नन्वेवमपि कथं नियमसिद्धिरत आह तादात्म्येने

मावेश' इति भाष्यादेतत्प्रयोगाभाव एवेत्यन्ये। एवंच द्वित्वमोमभ्राजीत्यादावसाध्वेव। कश्चिदन्यदेवेत्यर्थका-द्वन्द्वग्रहणाद्वा साधु। सर्वं चेदम्भाष्ये स्पष्टमित्यलम्।

अन्यो राजा राजान्तरं मयूरव्यंसकादिसमासत्वा-त एव परवल्लिङ्गता भिन्नवाच्यन्तरशब्दस्य नपुंसकत्वा-त्। तदर्थश्च पूर्वपदार्थे विशेषणम्। अत्र पूर्वपदजन्यबोध-प्रकाराश्रयबुद्धिस्थयत्किंचित्प्रातियोगिकत्वं च तदर्थे भेदे व्युत्पत्तिविशेषलभ्यम्। पूर्वकायोऽर्धपिप्पलीत्यादौ कायसम्बन्धी पूर्वो भाग इत्यादिप्रकारेण बोधः। एक-देशिसमासप्रत्याख्यानभाष्यमते कायादिशब्दानां-तदवयवपरतया कायावयवरूपः पूर्वो भाग इत्यादि-क्रमेण बोधः।

मासो जातस्य मासजातः। अत्र विग्रहे वृत्तौ चोत्त-रपदार्थप्रधानत्वम्। नच विग्रहे तत्रैव जातात्षष्ठ्यनु-पपत्तिः। विशेषणादेव तद्विधानादिति वाच्यम्। तस्य वृत्त्यर्थबोधकत्वाविवक्षापाताद्व्यत्यासेऽपि पूर्वजा-तसंस्कारानिवृत्तेरित्यग्रे निरूपयिष्यामः। मासपरि-

---

ति। चस्त्वर्थे अत इञ्चस्योभयत्रान्वयः। आदिना पाचकपाठकादि। मतांतरमाह नतयोरिति एवञ्चान्यथा प्राचामुक्त्यादिकं चिन्त्यमेव तदाहेत्यलमिति।

पूर्वं प्रासङ्गिकमुक्तमतस्तद्विषयमाहान्य इति तद्विहितसमासस्य पूर्वपदार्थप्रधानत्वध्वननायैतावत्पर्यन्तधावनं। घटाय इत्यादौ क्लृप्त-व्युत्पत्त्या निर्वाहादाहात्रेति यत्किञ्चित् (प्रयाद्यभिन्नराजा)।

एकदेशिसमासस्थले क्रमप्राप्तं आह पूर्वेति। समुदाये दृष्टाः शब्दा इति न्यायेनाह कायादीति।

कालाः परीत्यस्य विषयमाह मास इति। यत्तु प्राञ्चः यद्यपि वा-क्ये समासः प्रधानं तथापि वृत्तौ मासजातो दृश्यतामित्यादौ

च्छेद्यो जात इति बोधः । जातस्य परिच्छेद्यत्वं तु परिच्छेद्यजननाश्रयत्वेन । अस्य जातस्य कियान्काल इति प्रश्ने मासजात इत्यस्यार्थमुत्तरत्वं बोध्यम् ।

नञ्समासे बोधस्तु नञर्थनिर्णये निरूपितः । कर्मधारयान्नञ्तत्पुरुषाच्च न मत्वर्थीयः । मत्वर्थीयान्तेन च न तौ । वृत्तिद्वयकल्पने गौरवेण तत्र बहुव्रीहेरेव साधुत्वात् । क्वचित्तु शिष्टप्रयोगानुरोधेन लाघवानादराद्भवत्येव यथाऽदण्डी अपुच्छी अवाग्मी एकदेशिन इत्यादि ।

प्रगत आचार्यः प्राचार्यो, निष्क्रान्तः कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बिरित्यादौ प्रनिरादीनां गतक्रान्ताद्यर्थे वृत्तिः ।

इति तत्पुरुषः ।

जातस्यैव दर्शने कर्मत्वप्रतीतेरिति तत्रेति ध्वनयन्नाहात्रेति । कन्येति तद्रूपाविग्रहत्वेत्यर्थः । तदर्थो विशेषणविशेष्यभावः । अग्रे बहुव्रीहिप्रकरणे । ननु कालस्य क्रियामात्रपरिच्छेदकत्वेनायुक्तमिदमत आह जातस्येति । नन्वेवं प्रश्नोत्तरभावासङ्गतिरत आहास्येति । न कर्मेत्यनुशासनमिति । नैयायिकाद्युक्तेरसाङ्गत्यायाह कर्मेति । आदिनाअलुक्तद्इत्यादि ।

कुगतीत्यस्य विषयमाह प्रगत इति ॥

इति तत्पुरुषः ।

अथ बहुव्रीहिः

चित्रगुः चित्रा गावो यस्येति विग्रहः। चित्रगोसंबन्धीति समासार्थः। यत्संबन्धिन्यश्चित्रा गाव इति विग्रहे बोधः। अत्रो विशेष्यविशेषणभावव्यत्यासः। यत्तु बहुव्रीहावन्यपदार्थे उत्तरपदस्य लक्षणा, नच गोपदेनैव गोस्वामिलक्षणायां तत्र चित्रपदार्थानन्वयः एकदेशत्वादिति वाच्यम्। चित्रपदस्य तात्पर्यग्राहकतया गोपदेनैव चित्रगोस्वामिलक्षणान्न दोषः।

एवं प्राप्तोदको ग्राम इत्यादौ उदककर्तृकप्राप्तिकर्माभूतो लक्ष्यते, प्राप्तपदं तात्पर्यग्राहकम्। प्राप्तिकर्माभिन्नमुदकमिति बोधोत्तरं स्वकर्तृकप्राप्तिकर्मत्वसम्बन्धेन तत्संबन्धिग्रामे लक्षणेति तु न युक्तम्। उदककर्तृकप्राप्तिकर्म ग्राम इति विवक्षितार्थानिर्वाहात्। प्राप्तेति क्तस्य कर्मार्थकस्य कर्मणि लक्षणाप्राप्तौ चोदकस्य कर्तृतासम्बन्धेनान्वय इत्यपि न युक्तम्। उदकरूपकर्तुरनुक्तत्वेन ततस्तृतीयायां वैयधिकरण्याद्बहुव्रीह्यनापत्तेः॥ उदककर्तृकप्राप्तिरिति बोधोत्तरं तत्कर्म ग्रामो लक्ष्यते इत्यपि न युक्तम्। प्रत्ययार्थप्राधान्यस्य नाम्नः सत्त्व-

---

अथ बहुव्रीहिः

अथ क्रमप्राप्तं बहुव्रीहिमाह चित्रगुरिति। चित्रगवीसम्बन्धीति पाठः। तत्रादौ दीक्षितादिसकलप्राचां मतमाह यदिति। नव्यनैयायिकमतं खण्डयति यत्त्विति। वक्ष्यमाणाशयेनाहोत्तरेति। तत्र गावि। चित्रेति यत इत्यादिः। चित्रगवीस्वामीति पाठः। षष्ठ्यर्थबहुव्रीहावुक्त्वाऽषष्ठ्यर्थबहुव्रीहावाहैवमिति।

स एव स्वैकदेशिमतानि क्रमेण खण्डयति प्राप्तेत्यादिना। तदिति प्राप्तिकर्माभिन्नोदकेत्यर्थः। उक्तरीत्यैवेति भावः। अत एवाहोदकेति-

प्राधान्यस्य च भङ्गापत्तेः। विशेषणे कर्त्तरि एकदेश-त्वेनोदकान्वयासम्भवाच्चेति तत्पन्यायविदः।

नन्न। उत्तरपदे एव लक्षणायां विनिगमकाभा-वात्। नच प्रत्ययानां संनिहितपूर्वपदार्थगतस्वार्थबो-धकत्वव्युत्पत्तिरुत्तरपदे तत्करणे विनिगमिका, राज्ञः पु-रुष इत्यादौ षष्ठ्यर्थस्य पुरुषेऽन्वयवारणाय 'पूर्वपदार्थे'-ति, वाच्यम्। सर्वक इत्यादौ व्यभिचारात्। दर्षायद्दा-तीत्यादौ दध्नि वत्वर्थान्वयापत्तेश्च। दधि बहुपटुर्ददा-तीत्यादौ दध्नि बहुजर्थान्वयापत्तिः। पटावनन्वयाप-त्तिश्च। किंचैवमन्यपदार्थे वर्त्तमानानेकसुबन्ताभावेन बहुव्रीहेरेवानापत्तिः। अपिचैवं घटादिपदेष्वपि चर-मवर्णस्याप्रत्ययरूपस्य लक्षणयैवोपपत्तौ विशिष्टश-क्तिकथोच्छेदापत्तिः। अवयवतल्लक्षणाद्यजाननामपि बोधात्तत्र मा चेत्प्रकृतेऽपि तुल्यम्। कस्यचिदवयवल-क्षणाज्ञानाद्बोधेऽपि न तत्तत्साधुत्वं सूत्रविरोधात्। सूत्रे लाक्षणिकार्थान्वाख्यानस्यादृष्टत्वात्। व्याकर-णस्य शक्तिग्राहकत्वभङ्गापत्तेश्च।

तदिति उदकग्रामीत्यर्थः। उक्तरीत्यैवेति भावः। तमाशयमाह नचे-ति। पदे तत्रैव। सन्निहितार्थेत्येव तु नोक्तमित्याह राज्ञ इति। सर्वक इति। अत्र पूर्वस्यासुबन्तत्वेनापदत्वं। शक्तस्वरूपपदत्वमपि अकारा-न्ते न हलन्त इति भावः।

अभ्युपेत्य दोषान्तरमाह दर्धानि। तृतीयदोषमाह किञ्चेति। यत इति शेषः। एवमग्रेऽपि। एवं तत्पदे लक्षणाङ्गीकारे एवमग्रेऽपि। तस्य निरर्थकत्त्वात्तदसम्भवनिरासायाह तत्रेति। बोधस्य व्युत्पत्त्यधीनत्वेना निवार्यत्वादाह कस्यचिदिति तयोर्ज्ञानादित्यर्थः। विरोधमेवाह सूत्रे इति। तदभ्युपगम आह व्याकेति। इति शाकत इति इत्यर्थकविशि-

किंचैवं प्रातिपदिकात्कर्मत्वादौ स्वादय इति शास्त्रतः प्रत्यासत्त्या तद्वाच्याः प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेस्तत्तद्वयस्य परस्परं प्रकृतिप्रत्ययार्थान्वय एव तयोः साधुत्वस्य च भङ्गः उत्तरपदमात्रस्याप्रकृतित्वात् । प्रकृतित्वं च प्रत्ययविधानावधित्वम् । तज्जन्यज्ञानविशेष्यत्वं च प्रकृत्यर्थत्वं । एतेन प्रासादको ग्राम इत्यादौ यदुक्तं तदप्यपास्तम् । किंच स्ववाच्यार्थघटितलक्षणायां तात्पर्यग्राहकत्वस्य चित्रगुरित्यादौ क्लृप्तस्य भङ्गापत्तिः । व्युत्पत्त्यन्तरस्वीकारे विशिष्टशक्तिरेवोचिता, एवमूढरथादावपि । वि-

---

ष्टशास्त्रेन इत्यर्थः । तदिति उक्तशास्त्रेत्यर्थः । तयोः प्रकृतिप्रत्ययोः । नच प्रकृतित्वं न तत्तात्पर्याश्रयाधिकरणत्वं किंतु तदाश्रयत्वमात्रं तच्चावयवमात्रेऽपीति वाच्यं चित्रगुमानय दंडिनं पश्येत्यादौ सति तात्पर्ये विना लक्षणां चित्रगोदंडादावानयनकर्मतान्वयापत्तेः । नच दण्डादीनां पदार्थैकदेशत्वान्न तत्रान्वयः, ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष इत्यादौ राजादीनामपि स्वातन्त्रस्याबाधात् ।

एतेन संनिहितार्थगतव्युत्पत्तिः सनिधानं चानुशासनिकमित्यप्यपास्तं । नच दण्डिनमित्यादावपि न स्वतंत्रत्वादेवान्वयः नहि पदाव्यवधानमासत्तिः गिरिरग्निमान्भुक्तं देवदत्तेनेत्यर्थे तात्पर्यग्रहवतः पुंसो गिरिर्भुक्तमग्निमान्देवदत्तेनेत्यतो वाक्याद्बोधानापत्तेः । किंतु पदजन्यपदार्थोपस्थितिमात्रं सा च समूहालम्बनादिरूपास्त्येव अत एव भजे सरोरुहसदृशं भगवतश्चरणारविंदमित्यादितः शाब्दबोधः संगच्छते ।

एतेन प्रत्ययाव्यवहितप्राग्वर्तिपदजन्योपस्थितिविशेष्यत्वं प्रकृत्यर्थत्वं तच्च द्वंद्वादौ उभयोरव्ययीभावादौ पूर्वपदार्थस्यैव अव्यवधानांशनिवेशाद्दण्डिनमित्यत्र प्राग्वर्तिदंडपदजन्यबोधाविशेष्यदंडे नातिप्रसङ्ग इति परास्तं । बहुपटुः सर्वक इत्यादावव्याप्तेः । दधीयद्दातीत्यादौ दधि वत्वर्थान्वयापत्तेश्च तदेतदभिप्रेत्याह प्रकृतित्वं चे-

शिष्टशक्तिवादिनान्तु न कश्चिद् व्युत्पत्तिविरोधः । सर्वव्युत्पत्तीनां भिन्नोपस्थितिजनकशब्दविषयत्वात् । तत्र विशेष्यविशेषणभाववैपरीत्यान्तर्भावेणैव संसर्गेऽन्यपदार्थे च शक्तिकल्पना चित्रगुरित्यादौ स्वस्वामिभावादिसम्बन्धेन चित्रगोविशिष्टः समासार्थस्तत्राश्रयः स्वस्वामिभावादिः सम्बन्धश्चेत्युभयं समासार्थः ।

यद्वा संसर्गरूपो विभक्त्यर्थ एव बहुव्रीहिशक्यः । नच विभक्त्यर्थस्यासत्त्वरूपतया लिङ्गसंख्याकार्यानुपपत्तिरिति वाच्यं । गुणवचनवत् यत् द्रव्याश्रितोऽसौ संबन्धस्तल्लिङ्गसंख्याभ्यान्तस्य योगाङ्गीकारात् । एवं च समासेनाभिधीयमानः संबन्धः संबन्धितादात्म्येनैवाभिधीयते, तत्र द्विष्ठत्वेऽपि सबन्धस्य संबन्ध्यन्तरस्य विशेषणतया शब्देनैवोपात्तत्वात् प्राधान्याच्च स्वामिन एवाश्रयत्वं व्यवस्थाप्यते इति तद्गतालिङ्गसंख्ये भवतः, संबन्धसंबन्धिनोः स्वरूपातिरिक्तसंबन्धाभावेन संबन्धितादात्म्ये एव पर्यवसानं बोध्यम् । शब्दश-

---

ति । सिद्धांते तु न कोप इत्याह विशिष्टेति । इदमुपपादयन् प्रागुक्तरीत्या प्रागुक्तं विशदयति तत्रेति । विशिष्टशक्तिवादिमते इत्यर्थः चूताविति भावः । इदमपिपर्यवसितमित्याह चित्रगुरिति । तत्रविशिष्टमध्ये, आश्रयः संबन्धानुयोगी । कारकप्रकरणोक्तरीत्येदं लाघवादेकरूपत्वात्तथैव लाभाच्चाह—

यद्वेति । एवेनाश्रयव्यवच्छेदः । ननु सम्बन्धस्योभयाश्रितत्वेन वर्त्तिपदार्थगतलिंगकार्यादेरप्यापत्तिरत आह तत्रेति तथासतीत्यर्थः । सम्बध्यंतरस्य गवादेः शब्दशक्त्या आह व्यवेति । नन्वेवं कथं तादात्म्यलाभोऽत आह सम्बन्धेति । नन्वेवमपि भेदविवक्षायां दोष

न्किम्बभावाच्च पटस्य शुक्ल इत्यत्रेव न भेदेनात्र विवक्षा, वाक्ये तु भेदेनैव विवक्षेत्यन्यत् । पक्षद्वयमपीदं भाष्ये स्पष्टमिति बहवः ।

परे तु एवं सति प्रासादिपदेऽपि विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासकल्पने गौरवं बहुव्रीह्युपजीव्यस्यैकधर्मिबोधकत्वरूपसामानाधिकरण्यस्य भङ्गश्च । प्राप्तभार्य इत्यादौ पूर्वोत्तरपदयोरेकविशेष्यकप्रतीतिजनकत्वरूपसामानाधिकरण्याभावात्पुंवद्भावानापत्तिश्च । किंचालौकिकविग्रह एकार्थीभावरूपसामर्थ्यकल्पनया तत्र तन्मूलके विशेषणत्वव्यत्यासे पदयोः सामानाधिकरण्याभावेन समासशास्त्राप्राप्तिः । स्वशक्यार्थघटितैकार्थीभावस्य चित्रग्वादौ क्लृप्तस्य भङ्गश्च ।

तस्मात्प्राप्तिकर्तृदककर्मेत्यादिप्रकारेण बोधः । उदके तन्निरूपकत्वबाधेन तु विशेषणभूतप्राप्तौ तत्पर्यवसानम् । स्वर्गी ध्वस्त इतिवत् । अतएव विशेष्यविशेषणभावव्यत्यासस्यैकार्थीभावकृतविशेषेऽनुक्तिर्भाष्ये । विभक्त्यर्थस्य प्राधान्येऽपि धर्मिबोधकत्वमुक्तरीत्यैव ।

यवेत्यत आह शब्देति चस्त्वर्थे । नन्वेवं वाक्येऽपि षष्ठ्याद्यनापत्तिरत आह वाक्ये त्विति । बहवः दीक्षितभूषणकृदादयः ।

इदं दूषयन् सिद्धान्तमाह परेत्वित्यादिना आहुरित्यन्तेन । एवं सति तद्विपरीत्यांतर्भावे सति । विवक्षितार्थनिर्वाहायाह प्रासादीति तदभ्युपगमे आह बाह्वति । तत्र तस्यैव निमित्तत्वादाहैकेति । वृत्तौ वृत्तेः प्राक् च सामानाधिकरण्ये एव तत्प्रवृत्तेरिति भावः । सिद्धान्तमाह तस्मादिति । तत् कर्म । तत् तन्निरूपकत्वं । इदमेव भाष्यसंमतमित्याहातएवेति ईदृशबोधांगीकारादेवेत्यर्थः । प्रागुक्तपक्षद्वय-

यत्तु मीमांसकाः । बहुव्रीहौ चित्राणां गवामयमिति विग्रह उचितो नतु चित्रा गावोऽस्येति । वृत्तिविग्रहयोर्भिन्नार्थत्वस्यानौचित्यात् प्राप्तोदक इत्यादेरपि प्राप्तस्योदकस्यायमिति विग्रहः । प्राप्तोदकसम्बन्धीति बोधः । सम्बन्धश्च स्वकर्तृकप्राप्तिकर्मत्वादिरिति ।

तन्न । एवं विधविग्रहस्य मत्वर्थे बहुव्रीहिः, कर्तृकर्मवचनेनाप्रथमायाः, अप्रथमाविभक्त्यर्थे बहुव्रीहिः, शेषो बहुव्रीहिः, त्रिकतः शेष इत्यादिमुनिवचनविरुद्धत्वात् । नचालौकिके प्रथमान्तानामेव प्रवेशेन न तद्विरोध इति वाच्यम् । अलौकिके प्रविष्टानामेव पक्षान्तरे समासाभावे परिनिष्ठितानां तदर्थबोधनाय प्रयोगसंभवे उपस्थितपरित्यागेनानुपस्थितपदघटितलौकिकविग्रहवाक्यकल्पनाया अनौचित्यात् ।

किंच न केवलमर्थबोधनायैव तद्वाक्यप्रयोगः । किंतु समासादेर्वैकल्पिकत्वप्रदर्शनायापि तद्दर्शकं चोक्तरीत्या चित्रा गावो यस्येत्याद्येव न त्वदीयमत एवाविग्रहो नित्यसमास इति वृद्धाः । अन्यथा कुम्भकार इत्येतत्समानार्थकस्य कुम्भस्य कर्त्तेत्यस्य संभवेन तस्य नित्यसमासत्वं भज्येत । कर्तृपदस्य न समा-

---

मध्येऽपि द्वितीयपक्ष एव युक्त इत्याह विभक्त्यर्थेति । इत्यादि विग्रह इति पाठः ।

मत्वर्थे इति वार्त्तिकं । षष्ठ्यर्थः सप्तम्यर्थश्च मत्वर्थः । वार्तिकांतरमाह कर्तृकर्मेति । अप्रथमाया इत्यस्य व्याख्या अप्रथमेति । सूत्रमाह शेष इति । भाष्यमाह त्रिकत इति । आदिग्राह्यं चिन्त्यं । अनौचित्यादिति चित्रा अस् गोअसित्यादिस्थितौ विभाषा समाससंज्ञायां यदा सा जाता तदा प्रातिपदिकत्वे विभक्तिलुक् । यदा तु सा न

समासघटकत्वेन चेदलौकिकसमासवृत्त्या चित्राणामित्यादेरपि तद्घटकत्वं तुल्यम्।

नच चित्रा गावो यस्येत्यपि विग्रहोऽस्तु तद्वैकल्पिकत्वबोधकः। अर्थनिर्णयार्थं तु प्रयुक्तोऽपि समासघटकपदघटितवाक्यासंभव एव नित्यसमासत्वमिति न बहुव्रीहेस्तत्त्वमिति वाच्यम्। फलद्वयार्थं युगपद्वाक्यद्वयप्रयोगापत्तेः। किंच समसनमेकीभाव इत्यर्थकसमासे पदप्रतिद्वन्द्वि विग्रहपदस्य समासघटकपदानां विभिन्नत्वेन ग्रह इत्यर्थकस्य त्वदुक्ते प्रयोगासंभवात्। अनेन हि वृत्तिघटकपदानां भेदेन स्वरूपज्ञापकस्य विग्रहत्वं लभ्यते। नच त्वदुक्ते तदस्तीत्यलम्।

वृत्त्यर्थप्रदर्शनार्थं कल्पिते चित्रा गावो यस्येत्यादावपि विशेष्यविशेषणभावव्यत्यासाच्चित्रगोसम्बन्धीत्येव बोधः। व्यत्यासबोधनायैव चित्रा गावो यस्य स चित्रगुरिति प्रदर्श्यते वृद्धैः। सर्वनामसंज्ञासूत्रभा-

तद्वातस्याः तदेति(?)एतेन षष्ठीतत्पुरुषादावपि राजा चासौ पुरुष इति विग्रहन्तः परास्ताः। वैकल्पिकेति तन्मात्रेत्यर्थः। अतएवाहार्थेति। अन्यथा विग्रहाच्छक्तिनिर्णयो न स्यात् इति भावः।

ननु समस्यमानपदे विवरणाभावाद्बहुव्रीहेर्नित्यसमासत्त्वापत्तिरत आह समासेति। फलेति समासार्थबोधनार्थं तद्वैकल्पिकत्वबोधनार्थं चेत्यर्थः। न तथा प्रयुञ्जते सचेतस इति भावः। अनेन तत्प्रतिद्वन्द्विनातेन। किंच सूत्रकृता दीव्यतिखनतीत्यादिशब्दैः प्रत्ययार्थविवरणाद्यथाऽक्षकरणकभावनाश्रय इत्यर्थकाक्षिक इत्यस्याक्षनिष्ठव्यापारजन्यभावनेत्यर्थकाक्षैर्दीव्यतीत्येतद्विशेषणविशेष्यभावांशे समानार्थत्वविरहेऽपि विवरणं शक्तिनिर्णायकं च। तथा प्रकृतेऽपि स्यादिति क्लिष्टकल्पनाश्रयणं व्यर्थमेव तदाहेत्यलमिति।

सकलप्राचां ग्रन्थासांगत्याय सिद्धांतमाह वृत्त्यर्थेत्यादिना क-

ष्येऽपि सर्व आदिर्येषां तानीति विग्रहो दर्शितः । स-र्वनाम्नामुत्सर्गतःप्रधानपरामर्शित्वात्स चित्रगुरित्यनेन स्वामिप्राधान्यं प्रदर्श्यत इति कैयटः ।

अत एव मासजात इत्यादेर्मासो जातस्य यस्य स इति विग्रहं प्रदर्शयन्ति । चित्रा गावो यस्य स चित्रगुरिति वाक्ये चित्रगुपदं तत्पदबोध्यपरं चि-त्रगोसम्बन्धी यो भवति स चित्रगुपदबोध्य इति बोधः । पचतीति पाचक इत्यादेः पाचकपदं प-चतीत्येतत्समानार्थमिति बोधः । पचति पाकं करोतीत्यतोऽपि पचतिपदमेककर्तृकपाकक्रियाबोधक-मिति बोधः । एवमन्यत्रापि । एवंच वृत्तिविग्रहयोः समानार्थता स्पष्टैव । विग्रहश्च वृत्त्यर्थवृत्तिवैकल्पिकत्व-वृत्तिघटकपदस्वरूपबोधनोद्देशेन प्रवृत्तं वाक्यम् । ते-न लोके स्वातन्त्र्येणार्थबोधार्थं प्रयुक्ते यथास्थित एव विशेष्यविशेषणभावः । तदुक्तं हरिणा ।

क्व चिद्गुणप्रधानत्वमर्थानामाविवक्षितम्

इत्युपक्रम्य

आख्यातं तद्धितार्थस्य यत्किंचिदुपदर्शकम् ।

गुणप्रधानभावस्य तत्र दृष्टो विपर्ययः

ल्पिते वाक्ये चित्रगवीसम्बन्धीति पाठः । एवमग्रेऽपि व्यत्यासेति तदित्यादिः । अतएव तत्र तथाबोधादेव । तदुपपादयति चित्रा गा-व इति लक्षणया आह परमिति । तथैवाह पदमिति । अतो विवरण-वाक्यघटितादपि । वृत्त्यर्थेति वृत्त्यर्थश्च वृत्तिवैकल्पिकत्वं च वृ-त्तिघटकपदस्वरूपं च एतत्त्रितयबोधनोद्देशेनेत्यर्थः । अतएव परो-क्तस्य कुंभं करोति कुंभस्य कर्तेत्यादेर्न विग्रहत्वं । तेन तत्रैव तत्कल्प-नेन । तदुक्तमिति तदेतदभिप्रेत्योपक्रमेत्युक्तं तेनेत्यर्थः । दीव्यती-

इति । दीव्यतीत्याद्यर्थविहितताद्धितानां साधनप्रधानत्वेन सूत्रस्थे दीव्यतीत्यादौ विग्रहवाक्यस्थे च गुणप्रधानभावो विपरीतो दृष्टोऽन्यथा वृत्तिविग्रहयोः समानार्थत्वं भज्येतेति तदर्थः ।

यत्तु तत्र तद्धिते विपर्ययो दृष्ट इत्यर्थवर्णनं भावप्रधानम्, अतिङन्तार्थविहितस्यापि सत्त्वप्रधानतेत्याशय इति ।

तन्न अक्षरस्वारस्यानुगुणं, यत्पदपरामृष्टस्य प्रधानस्यैव तच्छब्देन परामर्शात् । एकत्राधिकरणे पूर्वदृष्टगुणत्यागपूर्वकं गुणान्तराङ्गीकारस्यैव विपर्ययपदार्थत्वाच्च । अतएवैतद्व्याख्यायां तेन दीव्यतीत्यादौ निर्देशे गुणप्रधानभावो न विवक्षित इत्याह पुञ्जराजः ।

अनेन तुल्यन्यायात्सर्वत्र वृत्त्यर्थप्रदर्शनाय प्रवृत्ते वाक्ये वृत्तिवाक्ययोः समानार्थत्वाय विशेषणत्वादिव्यत्यास इति सूचितम् । तथाच तद्वहतीति सूत्रे भाष्यं ‘वहत्यर्थे रथादिभ्यः प्रत्ययविधिरनर्थकस्तस्येदमिति विहितत्वादि’त्युक्त्वा वहतीत्यस्य क्रियाप्रधानत्वेन वोढेत्यस्य सत्त्वप्रधानत्वेन ‘शब्दभेदान्न प्राप्नोत्यन्यः शब्दो रथं वहति अन्यो रथस्य वोढे’तीत्याशङ्क्या ‘र्थसामान्यात्सिद्धं य एवार्थो रथं वहति स एवार्थो रथस्य वोढे’तीति तद्वैयर्थ्यं दृढं कृत्वा द्विरथ्य इत्यादौ यतो लुगभावार्थं तदिति सिद्धान्तितम् ।

त्यस्य मध्यमणिन्यायेनान्वयः ।

प्राचोक्तं खंडयति यत्त्विति । तत्रेत्यस्यार्थस्ताद्धिते इति । अतएव तद्धर्माभावादेव । निर्देशे सौत्रे, अनेन तत्र तथा वदता पुंजराजेन । अत्र भाष्यसंमतिमप्याह तथाचेति । आदिना युगादि । तद्रथा

'य एवार्थं' इत्यादेः रथघ इत्यस्य विग्रहभूते रथं वहतीत्यत्र योऽर्थः स एव तद्विग्रहभूते रथस्य वोढेत्यत्रेत्यर्थः। एवंच तद्ग्रत्यासस्तत्रैव स्पष्टमुक्तः। एवंच वृत्तिविग्रहयोर्विषयतापि समाना।

अतएव समर्थ सूत्रे भाष्ये महत्कष्टं श्रित इति विग्रहे कष्टश्रितयोः समासः कुतो नेत्याशङ्क्य इह समानार्थेन वाक्येन भवितव्यं यश्चेहार्थो वाक्येन गम्यते महत्कष्टं श्रित इति न जातुचित्समासेनासौ गम्यते इत्युक्तम्।

तत्र पदार्थानां वाक्ये समासे च प्रतीतिस्तुल्यैव तथापि महत्कष्टं श्रित इति वाक्ये कष्टपदार्थो विशेषणत्वानाक्रान्तस्वनिष्ठविशेष्यतया बुध्यते। समासे तु श्रितनिरूपितविशेषणत्वाक्रान्ततयैवेति न महत्पदार्थस्य तत्र विशेषणत्वम्। एवंच विषयताविशेषस्य वाक्ये भासमानस्य समासे न कथमपि भानमिति तदर्थः। एतदेवाभिप्रेत्य कैयटः। यः कष्टं श्रितः स महत्कर्म करोति इत्यादि प्रतीयेत न तु महतः कष्टविशेषणत्वमिति। एवंचालौकिक इव वृत्तिविग्रहभूते लौकिके एकार्थीभावारोप एतद्भाष्येण बो-

---

द्विग्रहणं। असार्वत्रिकत्वायाह य एवेति तत्रेत्यादिः। क्वचित्तथा पाठ एव तदेवाहैवंचेति। विशेष्यविशेषणव्यत्यासो विग्रहवाक्यस्य सौत्रोक्तयेत्यर्थः। एवेन स्वातन्त्र्यव्यवच्छेदः, एवंच तत्र तद्व्यत्यासे च।

भाष्यान्तरमाहातएवेति। तस्याः समानत्वादेवेत्यर्थः। महदिति भिन्नं पदं। जातुचित् कदाचित्। तदर्थमाह तत्रेति उक्तविषय इत्यर्थः। आक्रान्तत्वादि च तद्वैशिष्ट्यादि। तत्र कष्टपदार्थे य इति

श्रित इत्यपि केचित् ।

युक्तं चैतत् । अन्यथा कष्टं श्रित इत्यस्यापि विग्रहत्वं न स्यात् तद्वदेव विषयताभेदात् । विशेषणसमभिव्याहारे तु तत्संबन्धानुपपत्त्या न श्रितादिरूपप्रधाननिरूपितविशेषणत्वोपस्थितिस्तदसमभिव्याहारे तु तथैवोपस्थितिः । एवं सर्वत्र द्रष्टव्यम् । समासतद्घटकपदमात्रघटितविग्रहयोः समानार्थत्वे एतद्भाष्यतात्पर्यम् ।

अतएव कालाः परिमाणिनेति सूत्रे किंप्रधानोऽयं समास. उत्तरपदार्थप्रधान इत्युक्तं, नायं प्रश्नः समासमात्रविषय उचितः, तत्पुरुषस्योत्तरपदार्थप्रधानताया अव्ययं विभक्तीत्यादिसूत्रेषु भाष्ये उक्तत्वेन मासजातो द्व्यहजातमित्यादौ जातस्यैव कार्यसम्बन्धदर्शनात्प्राधान्यनिश्चयेन च तन्मात्रविषयप्रश्नानुपपत्तेः ।

तस्माद्वृत्तिविग्रहयोः समानार्थत्वनिर्वाहमपश्यतो विग्रहसमासोभयविषयः प्रश्न उत्तरं चेति भाति । समासपदं च समासविग्रहोभयपरम् । नच विग्रहेऽपि जातस्य प्राधान्ये जातस्य मास इति षष्ठ्यनुपपत्तिः विशेषणादेव षष्ठीविधानादिति वाच्यम् । वृत्तिविग्रहयोः समानार्थत्वानुरोधेन तस्य वाक्यस्य वृ-

तत्र समासे सतीति भावः । प्रागवदाह वृत्तीनि । तत्समर्थयते युक्तमिति । अन्यथा तत्साम्यानंगीकारे । तत् महदित्यादि । नन्वेवं कथमुक्तातिप्रसंगनिरासोऽत आह विशेषणेति । प्रकृतमाह समासेति मात्रपदेनान्यव्यवच्छेदः ।

भाष्यांतरमाहातएवेति । तयोस्तत्वादेवेत्यर्थः । मात्रपदेन विग्रहव्यवच्छेदः । विशेषसाधकमाह मासेति । नन्वेवं कथं समास इत्यु-

रयर्थबोधकत्वरूपविग्रहन्यविवक्षायां विशेषणविशे-
ष्यभाववैपरीत्येऽपि पूर्वज्ञानसंस्कारानिवृत्तेः ।

एवंच विग्रहे तदुत्तरषष्ठ्यैव माासविशेषणक-
सम्बन्धप्रतीतिवत्समासेऽपि विशिष्टोत्तरपदात्तत्प्र-
तीतिसंभव इत्याशयेन यथैवमन्येपूत्तरपदार्थप्रधानेषु
येयासावुत्तरपदे प्रधानेऽन्तर्वर्तिनी विभक्तिस्तस्याः स-
मासे श्रवणं भवति, यथा राज्ञः पुरुषो राजपुरुष इति ।
इह पुनर्वाक्ये षष्ठीसमासे प्रथमा केनैतदेवं भवति
इत्याशङ्क्य योऽसौ मासजातयोरभिसम्बन्धः स समा-
से निवर्त्तते । अभिहितः सोऽर्थोऽन्तर्भूतः प्रातिपदिका-
र्थःसंपन्न इति प्रातिपदिकार्थे प्रथमेति अन्यथा वि-
शेषणविभक्तेः षष्ठ्याः प्रधानबोधकसमासादापत्त्य-
सङ्गतेः ।

कैयटोऽपि वृत्तिविग्रहयोः समानार्थत्वं न्याय्यम्
अत्र तु वाक्ये जातो विशेषणं समासे तु मासजातो
दृश्यतामित्यादौ जातस्यैव कार्यसम्बन्धावगमात्प्रा-
धान्यमन्योत्तरपदार्थप्रधानवैधर्म्यं च लक्ष्यते इति म-
त्वा पृच्छतीति प्रश्नद्वयाशयं वदन्नुत्तरेण तयोः स-
मानार्थत्वमभिप्रैति । तत्र सम्बन्धस्य समासे निवृ-

त्तिरत आह समासेति ॥ एवंच उक्तरीत्या पूर्वजातसंस्कारानिवृत्तौ-
च । तदिति जातपदेत्यर्थः । येनेत्यस्याशंकायामन्वयः । एवं उत्तर-
पदार्थप्रधानत्वे । पुनस्तु । भेतीत्यस्याग्रे उक्तमिति शेषः । अन्यथा उक्त-
रीत्या तस्य तत्र प्राधान्याभावे । प्राधान्यमित्यन्तेन किंप्रधानोऽयमि-
तिपूर्वप्रश्नाशयः । अग्रिमेण केनैतदेवमिति द्वितीयप्रश्नाशयः ।

ननु तत्रापि सम्बन्धभानसत्वेन कथं तन्निवृत्तिरत उत्तराशयमाह
तत्रेति उत्तरं इत्यर्थः । यत इति शेषेणानुषंगेण मासम्बद्धत्वं निराचष्टे

त्तिः। षष्ठ्यनिमित्तत्वेन तत्र हेतुः अभिहितः समासेनानयत्वान्तर्भूतः। सम्बन्धिविषयकोपस्थितिविषयत्वमन्तर्भावः।

अत एव प्रातिपदिकार्थः संपन्न इति प्रथमोत्पत्तिनिमित्तकथनं षष्ठ्यभावनिमित्तकथनं च। कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तस्य शेषत्वात्। नच मासस्य जात इत्येव विग्रहोऽस्तु एवंच वृत्तिवाक्ययोः समानार्थतापि भवति षष्ठीप्रसक्तिश्च न। षष्ठीतिसूत्रेण सिद्धे कालाः परिमाणिनेत्येतत्तु कालाः परिमाणिना समस्यन्ते, नतु परिमाणं कालेनेत्यर्थेन जातमास इत्यत्रातिवृत्त्यर्थमिति वाच्यम्। एतद्भाष्यप्रामाण्येन परिच्छेद्यपरिच्छेदकसमभिव्याहारे परिच्छेद्यादेव षष्ठीस्वीकारेण तथा विग्रहासंभवात्। एवमवयवावयविसमभिव्याहारेऽवयवत्वादिसम्बन्धेऽवयविवाचकादेव षष्ठीति बोध्यम्।

तन्तूनां पट इत्यादौ तु जन्यजनकभावसम्बन्धे षष्ठी विशेषणत्वादिव्यत्यासे च शब्दस्वभाव एव बीजम्। यत्त्वेकार्थीभावबलाद् वृत्तौ विशेषणत्वादिव्य-

---

तत्र हेतुरिति। अपौनरुक्त्यायाह सम्बन्धीति। अस्य फलमाह प्रथेति उक्तभाष्यशङ्काया असङ्गतिमाशङ्कते नचेति। एतेनोक्तव्यवच्छेदः। नन्वेवं षष्ठीतिसिद्धसूत्रवैयर्थ्यमत आह षष्ठीति। नियमार्थमितिभावः। अन्यथोपपत्तेरभावादाहैतदिति। द्वितीयशङ्कादिपरेत्यर्थः। प्रसङ्गादाहैवमिति वृक्षे शाखेत्यादौ तदभावायाहावयवत्वादीति। नन्वेवं लक्ष्यविरोधोऽत आह तंतूनामिति नियमार्थमिति भावः। अन्यथोपपत्तेरभावादाहैतदिति द्वितीयशङ्कादिपरेत्यर्थः। प्रसङ्गादाहैवमिति वृक्षे शाखेत्यादौ तदभावायाहावयवत्वादीति। नन्वेवं लक्ष्यविरोधोऽत आह तन्तूनामिति।

त्यास इति तन्न । एकार्थीभावफलेषु भाष्येऽस्याग्रगण-नात् । वृत्तिविग्रहयोः समानार्थत्वभङ्गापत्तेश्च । एवमे-व बहुव्रीहिवाक्येऽपि षष्ठीस्थितिर्बहुव्रीहौ प्रथमादीत्य-पि बोध्यमित्यत्र विस्तर इत्याहुः ।

बहुव्रीहिर्द्विधा तद्गुणसंविज्ञानोऽतद्गुणसंवि-ज्ञानश्च । लम्बकर्णमानयेत्यादावाद्यः । तस्यान्यपदार्थस्य गुणानां विशेषणानां कार्यान्वयितया संविज्ञानं यत्रे-त्यर्थात् । चित्रगुमानयेत्यादावन्त्यः । विधेयानन्वयि-स्वघटकावयवार्थकत्वं च तत्त्वम् । लम्बकर्णं भोजये-त्यादावप्ययमेव । यदि विधेयान्वयित्वमिव विधेयक्रि-याकाले संनिहितत्वमपि तद्गुणसंविज्ञानत्वमित्यु-च्यते तदा लम्बकर्णं भोजयेत्यादावप्याद्य एव । सं-योगसमवायान्यतरसम्बन्धेन सम्बन्धी यत्रान्यपदार्थ-

---

भूषणकाराद्युक्तिं खण्डयति एवमेव मासजातवदेव । एवं वृत्ति-विग्रहयोः समानार्थत्वाय मीमांसकानां दुरभिनिवेशोऽयुक्त एव समासार्थबोध्यरूपस्य विग्रहप्रदर्शनफलस्य तेषां सिद्धावपि सम-स्यमानपदस्वरूपबोधनरूपतत्फलस्यासिद्धिर्मम तु सर्वेष्टसिद्धिस्त-दाहान्यत्रेति गुरुमञ्जूषादावित्यर्थः ।

तं विभजते बहुहीति ॥ तत्र योग्यार्थमाह तस्येति विशेषणेति । व-र्तिपदार्थरूपाणामित्यर्थः । कौस्तुभादिरीत्येदं । कर्मणि ल्युटा तद्गुणानां-संविज्ञानं यत्रेति तत्त्वं । अयमेव अंत्य एव । यदीति । तथाच न प्रागुक्तं लक्षणं, किंतु विधेयक्रियान्वयितत्संनिहितान्यतरस्वघटकावय-वार्थक आद्यस्तद्भिन्नोऽन्त्य इति । तथाच कार्यित्वतत्संनिहितत्वा-न्यतरधर्मेणेति फलितं । एवं योगार्थमुक्त्वा कैयटाद्युक्तं पारिभाषिकं तल्लक्षणमाह संयोगेति । दण्डी विषाणी चानीयतामिति लक्ष्ये अस्यापि दण्डी विषाणी च भोज्यतामित्यादौ व्यभिचारादाह प्राय इति तथाचौत्सर्गिकोऽयं नियम इति भावः । एवंच सामान्यतस्तदुक्तं चिंत्यमेव । इदंच भेदद्वयमनेकेति विहितबहुव्रीहेः । अधिकंभावप्रकाशे

स्तत्र तद्गुणत्वं प्रायोऽन्यत्रान्य इत्यलम् ।

बहुव्रीहौ विशिष्टशक्तिस्वीकारादेवारुणाधिकरणमुपपद्यते । तत्र ह्यरुणया पिङ्गाक्ष्यैकहायन्या सोमं क्रीणातीति वाक्ये ज्योतिष्टोमप्रकरणपठिते किमरुणिमा वाक्याद्भित्त्वा प्रकरणे सर्वद्रव्येषु निविशते उत क्रीणातिना सम्बध्य तदङ्गमेकहायन्यां निविशत इति संशयः ।

तत्र गुणस्यामूर्त्तत्वात्क्रयरूपक्रियासाधनत्वासंभवेन पृथग्भूतोऽविशेषात्प्राकरणिकद्रव्यमात्रे निविशते । अरुणादिशब्दाश्च गुणवचना एव । ननु तदाश्रितद्रव्यस्य क्रयसाधनत्वसंभवोऽन्यथा प्रकरणेऽपि निवेशो न स्यात् । अमूर्त्तत्वात्क्रियाभिः, कारकत्वाच्च द्रव्यैः सम्बन्धासंभवादितिचेन्न । श्रौतैकहायन्यवरोधेन क्रये तदन्वयासंभवात् । नच सत्यपि बलाबले

व्यक्तं तदाहेत्यलामिति ।

कल्पतरुकृता तु तस्यान्यपदार्थस्य गुणत्वेन विशेषणत्वेन संविज्ञानं यत्रेत्यक्षरार्थः । अत्र सर्वस्य तस्य विशेषणत्वे समासासम्भवात्तदेकदेशो विशेषणमिति लभ्यते इति जन्मादिसूत्रे उक्तं ।

स्वोक्ते परसम्मतिमप्याह यद्धीति तत्र हीत्यस्य संशयादावन्वयः । अंगमिति क्रियाविशेषणं । तत्र तयोर्मध्ये पूर्वपक्षेऽन्वयोऽस्य । मात्रं कात्स्न्र्ये । आकृत्यधिकरणन्यायेनाहारुणादीति । नच गुणस्य स्वाश्रयवृत्तित्वरूपपरंपरया करणत्वेनान्वयः । नामार्थविभक्त्यर्थयोः साक्षात्सम्बन्धेनैवान्वयस्य क्लृप्तत्वात् । अन्यथा गङ्गायां घोष इत्यादावपि लक्षणानापत्तिः ।

असम्भवादिति नच करणतृतीयया करणद्रव्याणि प्राकरणिकान्यनूद्य गुणविधिरस्तु । विभक्तीनां निष्कृष्टशक्तिमात्राभिधायकत्वमिति मीमांसकसिद्धान्तात् सुप्विभक्तौ लक्षणाभावाच्च । तस्मात्प्रकरणे निवेशवादिनाप्यरुणपदाल्लक्षणया आक्षेपेण वोपस्थितानि

द्रव्यस्य वस्तुन एकत्वेन विरोधाभावादयुक्तमेतत्। अन्तरङ्गबहिरङ्गभावेन क्रयेणान्वये द्रव्यैक्यस्यैवाभावात्। एवंचाविशेषादरुणापदलक्षितन्तदर्थाक्षिप्तं वा द्रव्यं प्राकरणिकं सर्वमेवेति पूर्वपक्षः।

सोऽयुक्तः स्यात्। एकहायनीति समस्तस्यापि लाक्षणिकत्वेन श्रौतत्वाभावात्। निरपेक्षो हि रवः श्रुतिः। इतरपदार्थान्वयानुपपत्तिज्ञानसापेक्षप्रतीतिकं हि लाक्षणिकमन्यथारुणापदलक्षितं द्रव्यमपि श्रौतमेव स्यात्।

नच लक्षणादिकं विनैव प्रकरणकल्पितश्रुतानुमितैकदेशनिष्पन्नेनारुणया ज्योतिष्टोमापूर्वसाधनीभूतद्रव्यपरिच्छेदं भावयेदित्याकारेण वाक्येन प्राकरणिकसर्वद्रव्याङ्गत्वमिति वाच्यम्।

तृतीयासंयोगात्करणत्वविशिष्टानि प्राकरणिकद्रव्याण्यनूद्य गुणो विधेयः। नचैकप्रसरताभङ्गः एकोपस्थितिविषये एव तन्न्यायप्रवृत्तेः। इहतु शक्तिलक्षणाभ्यां भिन्नोपस्थितिविषयत्वान्न दोषः। समासादिवृत्तौ तु शक्तिलक्षणाभ्यां वा समासादिरूपोद्बोधकवशात् विग्रहवाक्यानुभूतविशिष्टार्थस्यैकैवोपस्थितिरिति न तत्र तथाऽन्वयः। अयमेव चैकार्थीभावो नाम। इत्थं हि वचनव्यक्तिः यत्किंचिदयया कयाचिद्व्यक्त्या क्रियते तदरुणगुणिकयेति। अतएव स्त्रीलिङ्गनिर्देश इति वक्तव्यं। एवंच क्रये एवान्वयसम्भव इति भावः।

बलेति समाहारद्वंद्वः। अभावादिति गवा क्रीणतीति क्रमप्राप्तं मंत्र गवेति जातावेकवचनमिति भावः। एवंच श्रौतैकहायन्यवरोधेन क्रये तदन्वयासम्भवे च। प्रोक्तदोषाभावायाहारुणापदेति तदस्वीकारे आह सोऽयुक्त इति।

केश्चिदनयैवानुपपत्त्याऽरुणयेति भित्वाऽन्यथा पूर्वपक्षो वर्णितस्तत् खण्डयति नचेति।। आदिना आक्षेपः। यथाक्रममेवाहारुणेति ननु तद्वत् तृतीयया तस्यापि श्रौतत्वमत आहारुणयेतीति। ननु तथा-

द्रव्यपरिच्छेदं भावयेदित्यंशस्य प्रकरणतोऽप्यलाभात् । तस्मादरुणया प्रकरणे निवेश इति वृद्धोक्तमेव ज्यायस्तच्च चानुपपत्तिरेव । अरुणयेति टाब्निर्देशात्तु स्त्रीत्वम् इति पूर्वपक्षी मन्यते । आश्रयलिङ्गग्राहित्वादि च गुणवचनानां पूर्वपक्षी न जानीते । आश्रयानिर्णयाच्च । न च स्त्रीद्रव्यलक्षणायां टाप् । अरुणापदस्याश्रितद्रव्यमित्यस्यासङ्गतेः । प्राकरणिकद्रव्यमात्रे निवेश इत्यसङ्गतेश्च ।

यत्तु टाप् साधुत्वार्थ इति तन्न । एकवचनात्यन्तस्वार्थिकप्रत्ययातिरिक्तप्रत्ययानां साधुत्वमात्रार्थताया भाष्यकारादिभिरनभ्युपगमात् । किंच समासशक्त्यनङ्गीकारे एकहायनीपिङ्गाक्षीपदयोरप्यरुणापदतुल्यतया तत्र पूर्वपक्षाधिकरणे बीजानापत्तिः । मीमांसावार्त्तिककृतोऽप्येवमेव—

सर्वत्र यौगिकैः शब्दैर्द्रव्यमेवाभिधीयते ।
नहि सम्बन्धवाचित्वं संभवत्यगौरवात् ॥

इति तदुक्तेः तन्मात्रवाचित्वमित्यर्थः । सम्बन्धस्य सांसर्गिकविषयतयैव वाच्यत्वे तस्य सम्बन्ध्यन्तरभानं विना भानायोगात् ।

विशेषणं च गावोऽत्र न सम्बन्धः कथंचन ।

इति तदुक्तेः । अत्र चित्रगुरित्यादौ सम्बन्धस्य स-

पि गुणवचनानामिति न्यायेन तस्य तत्त्वमत आह श्रूयेति । अज्ञानं न केवलं तन्त्रान्तरस्थत्वमूलकं किंत्वन्यथापीत्याहाश्रयेति ।

तदुक्तिमेव खण्डयति यत्त्विति पूर्वपक्षानुरोधेनाहैकेति सम्बन्धमात्रेत्यर्थः । तत्र हेतुमाह सम्बन्धस्येति । च्यत्वे सति । अयोगात् अभानात् । ननु विशेषणतयैव तद्भानं कुतो नात आह विशेषणं

खण्डत्वेन तत्र वाच्यत्वं कल्प्यं, संबन्धिपदस्याक्षेपाद्भानं स्वीकार्यमित्यर्थोऽनिर्गौरवादित्यस्य । शक्तिमदवयवकत्वे सति संसर्गबोधकशब्दत्वं यौगिकशब्दत्वम् । शक्तिमदवयवत्वं च राजपुरुषादौ लोकसिद्धं, पाचकादौ शास्त्रसिद्धं । जातेस्तु व्यक्त्यभेदेन गोपदादिभ्यो भानमिति अजेत्यादौ टाप्सिद्धिः । अतएव शाबलेयस्य गौरिति कदापि न ।

सिद्धान्तस्त्वस्य गुणितादात्म्येन गुणबोधकत्वम् । गुणिद्रव्यं च वाक्ये श्रुतत्वेन सन्निहितत्वादेकहायन्यैवेति विशिष्टविधिरयम् । अतएव टाप् न्यायेन तस्मिन्संभवति छान्दसत्वकल्पनाया अयुक्तत्वात् । अतएव—

गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वति ।

इतिकोशः सङ्गच्छते । भेदेन भानेऽप्याश्रयलिङ्गग्राहिता वा, गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानीत्युक्तेः । एकहायनी च गौरेव क्रमप्राप्तत्वात् । गवा ते क्रीणानीति मन्त्रलिङ्गात् ।

वेति । नन्वेवं गौरवमेवेति आद्यदोष एवात आह सम्बन्धस्येति । अनतिप्रसङ्गायाह शक्तिमदिति । सत्यंतमपि सर्वत्र न निर्मूलमित्याह शक्तीति । नचैवमतत्वादजेत्यादौ द्रव्यानभिधानात्कथं टाबत आह जातेस्त्विति। अतएव अभेदेनैव भानादेव। अस्य अरुणयेत्यस्य । तद्रूदेवाह गुणीति विशिष्टेति गुणविशिष्टद्रव्येत्यर्थः । अत एव तस्य तद्रूपत्वादेव पूर्वपक्षयुक्तिं खण्डयति न्यायेनेति । तस्मिन् टापि । तत्र कोशाविरोधमपि सूचयन्नाहात एवेति । तथा गुणिबोधकत्वादेवेत्यर्थः । आदिना एतेऽपि न रूपादयः । जातिशब्दतोऽत्र वैलक्षण्यमाह भेदेनेति गुणिभेदेनेत्यर्थः । उभयथाप्यत्र प्रयोगदर्शनात् गुणवचनत्वं हि गुणोपसर्जनगुणिबोधकत्वम् ।

एतदभिप्रायेणैव वार्त्तिके उक्तं गुणस्यैवास्य द्रव्यपरिच्छेदद्वारा क्रयसाधनत्वमित्यरुणादीनां योग्यत्वाद्द्रव्यपरिच्छेद एव व्यापारस्तत्रैषां कर्तृत्वादितरत्र करणत्वं भविष्यति । तत्रारुणापदादेतदवगतम्, किंचिद्द्रव्यं परिच्छिन्नदनारुणगुणेन क्रयः साधयितव्य इति, एकहायन्यपि केनचिद्गुणेन मे परिच्छेदः कार्य इत्येतावदपेक्षते, उभयापेक्षालक्षणश्च सम्बन्धः शीघ्रतरं निवर्तते तेन नष्टाश्ववदग्धरथवत्तयोरेव विनापि षष्ठीं सम्बन्ध इति संनिहितातिक्रमे कारणाभावाच्चैवमेव ज्ञायते इति । परिच्छेदश्च स्वतादात्म्येन ग्रहणं स्वाश्रयत्वेन ग्रहणं वा एतदधिकरणसिद्धान्तसूत्रमपि कष्टं भीष्मं कुर्वित्येतद्व्युत्पादनावसरे तत्पुरुषप्रकरणे उक्तं व्याख्यातं चेति दिक् ।

यत्तु स्वशक्यार्थविशिष्टव्यक्तिविषयकप्रसिद्धलक्षणावृत्तियोग्यं यत्प्रकारतया व्यक्त्यनन्वय्यर्थकंपदं तत्वं गुणवचनत्वं । अजायाः शुक्ल इत्यादौ टाप्वारणायांत्यरूपम् । अस्तीत्यादावपि प्रकारतया व्यक्त्यन्वयादाद्यमिति । तत्र शुक्लस्याश्रय इयमजेत्यादावेवमप्यतिव्याप्तेः ।

नन्वेवमप्यतिप्रसङ्ग एवात आहैकेति । उक्तमित्यस्येतीत्यन्तेनान्वयः । अस्य आरुण्यस्य । तत्र परिच्छेदे । इतरत्र क्रये । तदेवाह तत्रेति वाक्ये इत्यर्थः ।

युक्त्यंतरमप्याह संनीति प्रागुक्तपक्षद्वयमेवाह परीति । तत्र विनापि षष्ठीमित्यनेन भेदेनैव सम्बन्धो दर्शितः । अस्य निर्मूलत्वं निराचष्टे एतदिति पिङ्गाक्ष्यैकहायन्योस्तु सन्निधानात्प्रत्यासत्त्या एकद्रव्यावगमः । अतएव पाचकपाठकेन कृतमित्यादौ समासोपपत्तिरेवञ्च वाक्यभेदे मानाभावेन न प्रकरणे निवेशः । एवं च यदैवैकहायन्यन्वयस्तदैवारुण्यस्याप्यन्वय इति न श्रौतकहायन्यवरोधशंकेति बोध्यं तदाहेति दिगिति ।

अत एवेन्द्रपीताधिकरणं सङ्गच्छते। तथाहि—प्रातः सवनस्य गायत्रच्छन्दस इन्द्रपीतस्योपहूतस्योपहूतो भक्षयामीति मन्त्र इन्द्रदेवत्यसोमभक्षण एव नान्यदेवत्यसोमभक्षणे। इन्द्रपीतस्येति लिङ्गात्। न चैन्द्राग्ने तु लिङ्गात्स्यादिति सूत्रात् डित्थकपित्थयोर्मातरि डित्थमातृत्ववदिन्द्राग्निपीते इन्द्रपीतत्वरूपलिङ्गस्य सत्त्वेनेन्द्राग्निदेवत्यसोमभक्षणे मन्त्रापत्तिरिति वाच्यम्। अग्नौ भस्मीकृतस्य पानासंभवेनेन्द्रपीतशब्दस्य तृतीयातत्पुरुषेण सोमपरत्वस्यायुक्तत्वेन दानलक्षणया साधनं कृतेति चतुर्थीतत्पुरुषेण सोमपरस्येन्द्रोद्देशेन दत्तस्येत्यर्थकतयेन्द्राग्न्युद्देश्यकस्येन्द्रोद्देश्यकत्वाभावेनादोषात्।

यत्तु इन्द्राग्निविषये इन्द्रस्याग्निसापेक्षत्वेनासामर्थ्यादिन्द्रपीत इति समासो न स्यादिति शबरस्वामिनोक्तं तत्प्रौढ्या। उपात्तपदजप्रतीतिविषयसापेक्ष एव सापेक्षमसमर्थवदित्यस्य प्रवृत्तेः पतञ्जलिनोक्तत्वा-

---

अत एव बहुव्रीहौ विशिष्टशक्तिस्वीकारादेव। रणं तदपि। दृशाइन्द्रपीतस्योपहूत इति पाठः। नान्येति तस्य त्वमन्त्रकमेव भक्षणमिति भावः। लिङ्गादिति तृतीयातत्पुरुषेण तस्य तदीयसोमपरत्वादितिभावः। लिङ्गातिप्रसंगादतिप्रसङ्गं शङ्कते नचेति। सूत्रात् अनेन निर्मूलत्वं तत्र निरस्तं। एवमग्रेऽपि। तदर्थं सूचयन्नाह डित्थेति भक्षणं तत्रापि यद्वापत्तिः सैव।

यद्यपि देवताधिकरणन्यायेनाचेतनदेवतायाः पानासम्भव एव तथापि चैतन्यपक्षेऽप्याहाग्नाविति दानेति पिबतेरित्यादिः। परस्य इन्द्रपीतशब्दस्य विषये मन्त्रप्रवृत्तावितिशेषः। उक्तदोषपरिहाराय तदुक्तिरियं प्रौढेति सति पाठः। विषयेति तेन सापेक्ष एवेत्यर्थः।

म् । विशेषणस्याप्योगान्ययोगव्यवच्छेदफलकत्वेन व्रीहिभिर्यजेतेत्यत्रापि च इन्द्रायैव दत्त इत्यर्थेनेन्द्राग्निदेवत्ये मन्त्रागतेश्च ।

तथा च सूत्र 'संकीर्णमन्त्रा देवतान्तराद्विभागव' दिति । एकेन्द्रदैवत्य एवायं मन्त्रः यथा देवतान्तरसोमादस्य विभागोऽस्यैवान्यस्मादिदित्यर्थ इति पूर्वपक्षे सोमपरत्वे हुतशिष्टस्य भक्षणार्थमुक्तस्येन्द्रपीतत्वाभावेन तत्संबन्धित्वलक्षणा सोमपरापहृतशब्देन कथंचित्करणान्वयो वा स्यात् । एतच्चावयवस्यैव देवतायै दानेन सर्वस्येति भाष्यमते स्पष्टमेव । इन्द्राय वसुमते गृह्णामीति मन्त्रलिङ्गादिन्द्रस्य समुदायसंबन्धबोधनात्सर्वस्यैव दानं प्रक्षेपस्त्वंशस्यांशान्तरस्येत्यन्यो विनियोगो वचनबलादिति ।

वार्त्तिकमतेऽप्येतदावश्यकम् । अवशिष्टमात्रस्य तद्दत्तत्वाभावात् । न च समुदायदानेऽवयवस्यापि दानान्न लक्षणादि अन्यथा समुदायदाने ततः पुनर्दातुरेकदेशस्वीकारे प्रत्यवायो न स्यादिति वाच्यम् । इन्द्रा-

---

शङ्कायां दोषान्तरमाह विशेषणेति विनिगमनाविरहादाह योगेति । अस्याहृष्टत्वनिरासायाह व्रीहिभिरिति । देवत्यसोमभक्षणे एवमग्रेऽपि ।

वार्थमाहैवेति । अस्य इन्द्रस्य । इतिपूर्वेति इत्येवं प्रकारेण पूर्वपक्षविषय भूत इन्द्रपीतशब्दस्य सोमपरत्वे इत्यर्थः । ननु वक्ष्यमाणप्रकारेणेति भावः । तदवयवत्वस्य दुरुपपादत्वादवयवे लक्षणेत्ययुक्तमिति सूचयन्नाह तत्सम्बन्धीति तदभावजलाघवादाह सोमपरेति षष्ठ्यन्तेत्यर्थः । नन्विदं न भाष्यादिसम्मतमत आहैतच्चेति लिङ्गन्तसम्बन्धि लक्षणादिकञ्चेत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । नसर्वेति यावतो दानं तावत एव प्रक्षेप इति भावः । मतान्तरमाहेन्द्रायेति मात्रमवधारणे वार्त्तिकमतेन चेति । आदिना तथान्वयः समुदायेति धान्यराश्यादी-

ग्न्यादौ दानोद्देश्यत्वस्य समुदाये पर्याप्तिवत्तत्कर्मत्वस्यापि समुदाये एव सत्त्वात् । स्वस्वत्वध्वंसपरस्वत्वोत्पत्त्याश्रयत्वेन क्रियोद्देश्यताया: समुदाये एव सत्त्वात् । नान्तरीयके पुनः स्वत्वनिवृत्तिस्वत्वोत्पत्ती अवयवेष्वपीत्येकदेशस्वीकारे प्रत्यवायोपपत्तिः । नान्तरीयकमादाय आनन्यव्यवहारस्तु न । नान्तरीयकदानोद्देश्यत्वस्यापि प्रत्येकं सत्त्वेनन्द्राग्निदेवत्ये सोमभक्षणे तत्र मन्त्रापत्तेः ।

यत्तु स्वीकारे पाधातोर्लक्षणा सच लाघवादैन्द्राग्न्यादिविषये उभयनिरूपित एक एव न प्रत्येकनिरूपित इति । तन्न । इदं ममेत्याद्याकारकबुद्धिविषयत्वरूपस्य तस्य बुद्धेः प्रत्येकवृत्तितयोभयनिरूप्यत्वाभावात् । निर्वापप्रभृतिप्रतिपत्तिपर्यन्तममुकदेवतासंबन्धीदमिति याज्ञिकव्यवहारस्तु देवतोद्देशेनोपकल्पितत्वमात्रेण । उपकल्पननिरूपितोद्देश्यता च प्रतिपत्तिनाश्येति न तदुत्तरन्तथा व्यवहारः ।

तस्माद्वहुव्रीहिरिन्द्रेण पीतो यस्मिन्निति । प्रातः

त्यर्थः । ततः समुदायात् कर्त्तुरिति सूत्रात्तथैव लाभ इति सूचयन् पदार्थमाह स्वत्वेति । नन्वेवमुक्तदोषएवात आह नान्तेति पुनस्त्वर्थे ।

एतद्दोषपरिहारकृतन्मतं निराचष्टे यत्त्विति । तस्य स्वीकारस्य अग्रेऽन्वयः । अचेतनदेवतापक्षे स्वीकारासम्भवाच्च । चेतनत्वसविग्रहत्वपक्षेऽपि अहं ममेत्याद्यभिमानरहितानां शिवादीनां तदुपपादनासम्भवो निष्प्रमाणकश्च । देवस्वं नगृह्णीयादित्यादेश्च देवतोद्देशेन त्यक्तं न गृह्णीयादित्यादौ दद्वातिर्भाक्त इति बोध्यम् ।

नचैवमपि याज्ञिकव्यवहारबलेनातिरिक्तसम्बन्धकल्पनाऽत आह निर्वापेति । इदं हविः । मात्रपदेन दानव्यवच्छेदः । एवंसति तदतिप्रसङ्गमाप्तं निराचष्टे उपेति । एवं प्राप्ते सिद्धांतमाह तस्मादिति ।

मयनमध्येन्यधिकृतं प्रातः सवनमन्यपदार्थः । नच कर्मसमुदायाधारकालरूपस्य तस्य भक्षणासंभव इति वाच्यम् । तेन तत्संबन्धिहविषो लक्षणाया उपहूतस्येत्याद्यन्वयाय तत्राप्यावश्यकत्वात् ।

सवनीयं हविरन्यपदार्थ इति तु न युक्तम् । तस्मिन् हुतशिष्टे इन्द्रपीतस्याभावेन तस्य तदधिकरणत्वाभावात् । अतीतासु गोषु चित्रगुरिति व्यवहाराभाववदिन्द्रेण पीतस्य नष्टत्वेन तमादाय हविःषु इन्द्रपीत इति बहुव्रीहिणाऽव्यवहाराच्च ।

नच पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणैव बहुव्रीहित्वनिर्णय इति तदर्थमधिकरणारम्भो वृथेति वाच्यम् । इन्द्रेण पीत इति तृतीयातत्पुरुषेऽपि 'तृतीया कर्मणी'त्यनेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यैव सत्त्वात् । देवानामग्निमुखत्वेनेन्द्राय स्वाहेत्यादिमन्त्रेणाग्नौ दाहस्यैवेन्द्रकर्तृकपानत्वान्न तदनुपपत्तिः । अतः पाधातोर्दाने न लक्षणेत्याशयात् । पूर्वपक्षे दानलक्षणायामपि चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसी-

---

अधिकृतं उपक्रान्तं । न च कर्मेति कर्मसमुदायश्च तदाधारकालश्चैतदुभयरूपस्य सवनस्येत्यर्थः । भक्षणेति भक्षयामिपदोपात्तेत्यर्थः । तेनेति तत्परेन्द्रपीतशब्देन कर्मसम्बन्धीत्यर्थः । हविष इत्यधिकरणस्य सम्बन्धित्वविवक्षया षष्ठी । आदिना भक्षणं तथा च तत्सवनसम्बन्धि भक्षणमात्रेऽयमिति सिद्धान्ताशयः । तस्मिन् हविषि । नन्वेवं मास्तु सप्तम्यर्थे बहुव्रीहिरपि तु षष्ठ्यर्थे एवास्त्वत आहातीतास्विति तत्तत्रास्तीत्युक्तेरिति भावः । इन्द्रपीतेति षष्ठ्यर्थबहुव्रीहिणेति पाठः ।

कौस्तुभाद्युक्तिं खण्डयति नचेति । ननु तेषां मते तत्कर्तृकपानासम्भवेन पूर्वपक्ष एवायुक्तोऽतआह देवानामिति तदेति तृतीयातत्पु-

नि तृतीयान्तेनैव समासाच्च । प्रकारान्तरेणापि पूर्वपक्षोपपादनस्य कृतत्वाच्च ।

किंच दानलक्षणायामपीन्द्राय पीन इति चतुर्थीसमासो दुर्लभः। चतुर्थी तदर्थेति समासस्य प्रतिपदोक्ततादर्थ्यचतुर्थ्यैव प्रकृतिविकृतिभाव एव च प्रवृत्तेर्भाष्यसंमतत्वात् । साधनं कृतेत्यपि न, चतुर्थीतदर्थेतिसूत्रे रक्षितग्रहणेन चतुर्थ्यन्तस्य तेन समासाभावबोधनात् । तादर्थ्यचतुर्थ्यां कारकविभक्तित्वाभावेन तत्र तेन समासस्य दुर्लभत्वाच्च ।

किंच तेन समासे पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणैव बहुव्रीहित्वनिर्णयेऽधिकरणोच्छेदः । नच चतुर्थी तदर्थ इत्यनेन तत्रापि पूर्वपदप्रकृतिस्वर इति वाच्यम् । तस्य स्वरस्यापि प्रकृतिविकृतिभाव एव प्रवृत्तेर्भाष्यसंमतत्वात् । प्रतिपदोक्ततादर्थ्यचतुर्थ्यन्तसमास एव तत्प्र-

---

रूपेत्यर्थः । नन्वेवं प्रागुक्तलक्षणं किमर्थमत आहात इति आशयः । परेषां स्वोपपादितरीत्यापि ततो अनिर्णयमाह पूर्वेति स्वोपपादिते इत्यर्थः । स्तीति इति विहिततृतीयान्तेनेत्यर्थः । अभ्युपेत्याप्याह प्रकारान्तरेति । स्वोपपादितपूर्वपक्षे लक्षणादिदोषान्तरमाह किंचेति नन्विदमत एव नोक्तमपि तु साधनं कृतेतीत्यत आह साधनमिति हितादियोगे विधिसत्त्वादाह रक्षितेति । ननु गोबलिरितिवत्तादर्थ्यचतुर्थ्यन्तेन समासोऽतआह तादर्थ्येति तत्र देवानामपीत्युक्तरीत्योपपाद्यं ।

यद्यपि रक्षितग्रहणवत् बलिग्रहणं ज्ञापकं सम्भवति तथापि मूले एव कुठारमाह कारकेति । तत्र तस्यां सत्यां । तेन वार्तिकेन । अभ्युपेत्याह किंचेति सम्प्रदानचतुर्थ्यंतेनेत्यर्थः । प्रागवदुभयं तस्येति अपिना तत्समासः । आद्यस्य स्पष्टत्वाद्द्वितीयमुपपादयति प्रकृते त्विति ।

वृत्तौ च । प्रकृते तु न तादर्थ्ये चतुर्थी उपपदविभक्तेरि-
ति न्यायात् । क्ते चेत्यत्रापि तदर्थे इत्यनुवर्त्तते गोर-
क्षितमित्येव तदुदाहरणं नतु गोहितमित्यन्यत्र निरू-
पितम् ।

अतएव चतुर्थी तदर्थे इत्यस्य प्रकृतिविकृतिभाव एव प्रवृत्तौ क्ते चेति ज्ञापकं भाष्योक्तं सङ्गच्छते । समासे शक्तिमनङ्गीकुर्वतां बहुव्रीहावन्यपदार्थे लक्षणा व्यधिकरणत्वात् । त्वद्रीत्या पूर्वपदस्य विभक्त्यर्थान्तर्भावेण लक्षणेति तत्पुरुषादविशेषः । नच दानार्थकपाद्यानां भावत्कान्तादर्शे आद्यचि पीत इन्द्रो यस्येति बहुव्रीहिर्दानसम्बन्धीन्द्रसम्बन्धिन इति बोधः । आहिताग्न्यादित्वात्पीतशब्दस्य परनिपात इति न बहुव्रीहौ लक्षणाद्वयमिति वाच्यम् । धातोः सकर्मकतया भावे क्तस्यासम्भवात् । अनुपपत्तिप्रतिसंधान-

---

नन्वेव मपि अर्थे इत्यस्याविषयत्वेऽपि तदग्रिमेण क्तचेत्यनेन विधीयमानः पूर्वपदप्रकृतिस्वरः सिद्ध एवेति आह क्ते चेत्यत्रेति । एवंच तादर्थ्यचतुर्थ्यामेव तदप्रवृत्तिरिति नात्र तदपीति भावः ।

नन्वेवं गोहितमिति वृत्त्युक्ततदुदाहरणासङ्गतिरत आह गोरक्षितमिति अन्यत्र उद्योतादौ । अतएव तत्र तदनुवृत्त्या तत्रैव तत्प्रवृत्तेरेव । तत्र हि अश्वघासादिषु चतुर्थी समासोपसंख्यानं षष्ठी समासेन प्रत्याख्याय तत्रारम्भे चतुर्थी तदर्थे इति प्रकृतेः स्वरः स्यात्-षष्ठीसमासे त्वन्तोदात्तत्वमिति स्वरभेदमाशङ्क्य क्ते चेति ज्ञापकाच्चतुर्थी इत्यस्य प्रकृतिविकृतिभावे एव प्रवृत्त्या न स्वरे विशेष इत्युक्तं । त्वद्रीत्याऽत्र तादर्थ्यचतुर्थ्यभावेन तदप्राप्तौ विध्यर्थत्वेनास्य सार्थकयाप्यसङ्गतिः स्पष्टैव । तस्मात्स्वरेणानिर्णय इति तदारम्भः सफल एवेति सिद्धम् ।

अतएवेत्युक्त्या सूचितामन्यथानुपपत्तिमाह समासे इति । ननु

मूलकत्वमेवं विधे वृत्तिद्वयकल्पनाया लक्षणातोऽपि दुष्टत्वाच्च ।

तदुक्तं जैमिनिना—'सर्वेषां चैकमन्त्र्यमैतिशायनस्य भक्तिपानत्वात्सवनाधिकारो हि' इति भक्तिपानत्वादित्यनेन तत्पुरुषनिराकरणं दानलक्षणानिराकरणं च । सवनाधिकारो हीत्यन्यपदार्थप्रदर्शनमतस्तत्सवनसम्बन्धिनां सर्वेषामैन्द्राणां अनैन्द्राणां च हविषां सम्बन्धकं भक्षणं यथाम्नानामेक एव च मन्त्रः सर्वत्रेति त-

तत्पुरुषे लक्षणाद्वयं पूर्वपदसमासे बहुव्रीहौ त्वेकैवेति न तदसंगतिरत आह वह्निरिति । अपिना तत्पुरुषः व्यधिकरणबहुव्रीहित्वेन नामार्थधात्वर्थयोर्विभक्त्यर्थमद्वारीकृत्य साक्षाद्भेदेनान्वयाव्युत्पत्त्या पूर्वपदस्य तृतीयार्थलक्षकत्वं समुदायादेश्चान्यपदार्थलक्षकत्वमिति साम्यमिति भावः । वह्निरिति समानाधिकरणेत्यादि । इति इतिच । त्वात् त्वाच्च । ननु नपुंसके भावे इत्यनेन सम्भवत्यत आहानुपेति अत्रान्यपदार्थे लक्षणाया अपि सत्त्वादाह लक्षणातोऽपीति तत्पुरीयलक्षणातोऽपीत्यर्थः । एतदग्रे गुरुत्वाच्च एतन्मूलक एव तकर्मधारयान्मत्वर्थीयइत्युद्घोषः । निषादस्थपत्यधिकरणोक्तरीत्या तत्पुरुषेप्यवान्तरलक्षणाया अभावेन तयोः समत्त्वाच्चेति क्वचित्पाठो दृश्यते ।

उक्तसिद्धान्तं समूलयति तदुक्तमिति सिद्धान्ते यत्रैन्द्रेण पीतं तत्सवनमिन्द्रपीतं प्रातः सवनसामानाधिकरण्यात् तथाचानैन्द्रोऽपि इन्द्रपीतसवनीतर्भवतीति मन्त्रेण वदितुं शक्यत्वात्समानविधाने कथं मन्त्रो न भवेत् भक्त्या ह्यपीतः पीत इत्युच्यते । इत्यैतिशायन आचार्यो मन्यते तत्कीर्त्तनं पुजार्थत्वेन स्वसंमत्यर्थमिति भाष्यकृत्तदाह भक्तीति । व्यधिकरणबहुव्रीहिणा पानपदार्थकथनं अतएवोभयं व्यवच्छेद्यमाह तत्पूर्वेति । हिंसूचितमाहात इति तत् प्रातः यथाम्नानमित्यनेनोहनिरासः । आदिना वार्त्तिकादि ।

एतेन यदत्र कौस्तुभकृतोक्तं यच्च तत्समर्थनाय भूषणकृतोक्तं यच्च मीमांसकैकदेशिभिः स्वरेणैव बहुव्रीहिनिर्णय इत्युक्तं तत्सर्वमपास्तम् । शर्मशंकादि तु कृत्वाचिन्तान्यायेनात्रानेकविधमिति स्पष्टमन्यत्र तदा-

दर्थ इति तद्भाष्यादौ स्पष्टमित्यलम् ।

उपदशाः । दशानां समीपे ये सन्तीति विग्रहः । अत्रायं समीपसंख्यावचनपरः । दशपदार्थस्य स्ववृत्तिदशत्वसमीपसंख्यासम्बन्धेनान्वयः । दशसमीपसंख्यावन्त इति बोधः । ईदृशान्वयस्यैवास्य साधुत्वं शब्दशक्तिस्वभावात् । संख्ययाऽव्ययेत्यादिसूत्रबलाच्च । अत एव नवैकादश वानेन प्रत्याय्यन्ते, नतु दशानां वृक्षादीनां समीपे ये गवादयस्ते प्रत्याय्यन्ते । एतेनासन्नविंशा अदूरत्रिंशा इति व्याख्यातम् ।

द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः । अत्र वाशब्दो विकल्पार्थकः । अत्र कार्ये विकल्पो नतु शब्दाद्बोधेऽतः शब्दान्नियमेन बहूनामुपस्थितेर्नित्यबहुवचनान्तता अत्रापि एककालं समभिव्याहृतान्वयिपदार्थासम्बन्धत्वरूपो विरोधो भासते, प्रायोऽयमेव सर्वत्र विरोधो वार्थः। क्वचिदेकाधिकरणावृत्तित्वरूपः यथा शब्दो नित्यो न-

---

इत्यलमिति ।

अथ संख्ययाऽव्ययेत्यस्य विषयं क्रमेणाहोपदशा इत्यादिना सामीप्यपरत्वनिरासायाहात्रेति समीपेति शेषः । क्वचित्तथा पाठ एव । एकार्थीभावविशेषस्वस्याभावादाह शब्दशक्तीति । अतएव सामान्यतोऽन्वयादेव एवव्यवच्छेद्यमाह नत्विति । एतेन उक्तप्रकारेण इतीति इत्यपि व्याख्यातप्रायमित्यर्थः । अधिकचत्वारिंशा इत्यस्य चत्वारिंशतोऽधिका इत्यर्थः । स्पष्टत्वादाह द्वौ वेति अत्र विग्रहे । नन्वेवमन्यतरबोधे पक्षे द्विवचनापत्तिरत आहात्रेति वृत्तावित्यर्थः । अत्रापि विकल्पार्थकत्वेऽपि । अपिना वक्ष्यमाणसमुच्चयः । एककालिकैकाधिकरणावृत्तित्वरूपविरोधमेव कोट्योः शब्दान्तरेणाहैकेति अन्वयी कार्यरूपः ।

मतान्तरमाह प्रायोऽयमिति एवेन विकल्पव्यवच्छेदे अयं विरोध

वेति विप्रतिपत्तिवाक्ये। तस्य शब्दो नित्यत्वविरुद्धानित्यत्ववानित्यर्थः।

क्वचिदेककालावृत्तित्वरूपो विरोधो यथा व्रीहिभिर्यजेत यवैर्यजेतेत्यादौ वाशब्दं विनापि तात्पर्यवशात्। देवदत्तो वामेनाक्ष्णा पश्यतीतिवदेकविशेषविधेर्विशेषान्तरनिषेधफलकत्वान्निरपेक्षत्वलाभेन समुच्चयासम्भवाद्विकल्पो बुध्यते। स च समभिव्याहृतकारकविशिष्टक्रियायां भिन्नकालिकत्वरूपः। अत्र व्रीहिभिर्यवैर्वा यष्टव्यमिति प्रश्नवाक्यं यागत्वावच्छेदेन यवनिरपेक्षव्रीहिकरणकत्वव्रीहिनिरपेक्षयवकरणकत्वसंशयपरम्। उत्तरमपि तथैव, परन्तु तद्यागत्वसामानाधिकरण्येन तत्परमित्याहुः।

अन्ये तूत्तरे वा शब्दोऽन्यतरार्थः। एवं च द्वयोरपि यागसाधनत्वादिच्छयैकतरग्रहणादैच्छिको विकल्पः। इदमेवाभिप्रेत्य प्रश्ने वा शब्दः सर्वात्मना पक्षान्तरप्रतिक्षेपार्थः। उत्तरे तु स्वप्राप्तिपक्षे तत्प्रतिक्षेपार्थ

एव सर्वत्र वार्थ इत्यर्थः। सर्वत्रेत्यस्योक्ते तद्भिन्ने चेत्यर्थः। प्रायः पदं सफलयति क्वचिदित्यादिना। वृत्तित्वेति तन्मात्रेत्यर्थः। तेनैककालावृत्तित्वव्यवच्छेदः। एवमग्रेऽपि। सः विरोधः। नन्वत्र वाशब्द एव नेति कथं सोऽत आहात्रेति स च नोक्त इत्याह सचेति। तथाच वाशब्दप्रयोगे इदं तद्द्योत्यं तदभावे तात्पर्यमिति बोध्यम्। तद्ध्वनयन्नाहात्रेति उक्तोक्तविषय इत्यर्थः। अतएवाहोत्तरमपीति व्रीहिभिर्यजेतेत्याद्युक्तरूपमित्यर्थः। तथैव संशयपरमेव तत्परं निरपेक्षव्रीहिसाधनत्वनिरपेक्षयवसाधनत्वसंशयपरं।

एके इति सूचितारुचिस्तु निश्चायकस्यैवोत्तरत्वेन तस्य संशयपरत्व उत्तरत्वानुपपत्तिरिति अतएवाह अन्येत्विति। स्वार्थे तरप् यद्वा अवधारणार्थः तेन परिगृहीतात्यागः सूचितः। उत्तरविषयेऽन्यत्रा·

इति प्रवादः। द्वित्रा इत्यत्रापि द्वित्र्यन्यतर इत्यर्थः। अन्यतरत्वमुपात्तेतरत्वव्याप्तैकत्वरूपं, तच्च क्वचिद्व्यक्तिगतं क्वचिद्धर्मगतं तात्पर्यवशात्।

यत्तु स्वभिन्नभेद एवान्यतरत्वमिति तन्न। घटपटान्यतरमानयेत्यादितः कदाचिदुभयस्याप्यानयनापत्तेः। तद्भिन्नभेदस्य प्रत्येकं घटपटयोरिव समुदितयोरपि सत्त्वादित्याहुः। तत्र धर्मगतमेकत्वमिति पदार्थः पदार्थेनेति न्यायविरुद्धमिति द्वित्र्यन्यतरेत्यर्थकथनमसङ्गतम्। किञ्च द्वित्रा इत्यादौ नित्यबहुवचनान्ततानापत्तिः। अन्यतरत्वेनानेकबोधे तु घटपटान्यतरमानयेत्यादौ द्विवचनाद्यापत्तिरित्यन्ये।

क्वचित्तूद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेन पाक्षिकः समभिव्याहृतार्थप्रतियोगिकाभावोऽपि वार्थः। यथा दीर्घात्पदान्ताद्वेत्यादौ। शास्त्रीयव्यवस्थितविकल्पे तु उद्देश्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन भावाभावबोधो लक्ष्यानुसाराच्च व्यवस्था॥

स्थाणुर्नवेत्यादौ संशयात्मकज्ञानजनके एकाधि-

प्येवमित्याह द्वित्रा इति तर इत्यर्थ इति पाठः। एवमग्रेऽपि रत्वं च क्वचित्तथैव।

नैयायिकाद्युक्तिं खण्डयति यत्त्विति स्वमुभयं तयोः सत्त्वादिति। अतएवान्यतरान्यतमशब्दावव्युत्पन्नौ स्वभावात् द्विबहुविषये निर्धारणे वर्त्तेते इत्याकरः संगच्छते। इदमंशे दूषयति तत्रेति तयोर्मध्ये इत्यर्थः। ननु तत्र तद्विरोधेऽपि व्यक्त्याशयेन तदर्थकथनमत आह किंचेति। अत्राप्यरुचिरन्ये इत्यनेन सूचिता। अन्यतरत्वमपि कार्ये ननु बोधे इति प्रागुक्तरूपशास्त्रीयेति व्याकरणेत्यादिः चस्त्वर्थे। प्रागवदाह स्थाणुरिति। रूपः रूप एव। ननु तदुपस्थापकशब्दाभावे

करणावृत्तित्वरूपो विरोधो वार्थः। अन्यतरकोटेः सर्वथा बाध्यत्वात्। अनेककोट्युपस्थितिरपि वाशब्दसमभिव्याहारादेव। स्थाणुर्नेत्युक्ते स्थाणुभिन्न इत्येव प्रतीतेः। क्वचित्त्वेकाधेयानधिकरणत्वरूपो विरोधो वार्थः। यथा घटे पटे वा सौन्दर्यमित्यत्र।

केचित्तु द्वित्रा इत्यादौ संशयविषयत्वं वार्थः। संदेहविषयद्वित्वत्रित्ववन्त इति बोधः। त्रित्वेनापि संदेहविषयत्वाद् बहुवचनं। शब्दो नित्यो नवेत्यस्यापि नित्यत्वादिसंदेहविषय इत्यर्थः। स्वसंशयज्ञापनाय च तथोक्तिरित्याहुः।

परे तु वाशब्दसमभिव्याहारे परस्परप्रतिक्षेपकानेकधर्मवत्त्वं धर्मिणि गृह्यते तदेव विषयनिष्ठं संशयत्वं, तदेव वाशब्दवाच्यम्। इदमेव विकल्पितरूपं तद्विषयकत्वाच्च ज्ञानं संशयः। एवंच स्थाणुर्नेत्यादौ स्थाणुतदभावरूपः संशय इति बोध्यम्।

द्वित्रा इत्यादौ द्वित्रिरूपसंशयसाधनिका क्रियेत्यादिरीत्या बोधः। अतएव भवेद्यदा बहूनामानयनं

कथमिदमत आहानेकेति एवञ्चव्यवच्छेद्यमाह स्थाणुरिति णत्वं तद्रूपविरोधः। नन्वेवं कथं नित्यबहुवचनं ततोऽत आह त्रित्वेनापीति नित्यत्वादीति नित्यत्वादिः सन्देहविषयो यत्रेत्यर्थः। तथाच सन्देहविषयनित्यत्वतदभाववान् शब्द इति बोधः। तस्य तत्वे बीजमाह स्वसंशयेति चो ह्यर्थे।

अत्रारुचिबीजं तु प्रश्नवाक्ये एवं सुवचत्वेपि नोत्तरवाक्ये प्रोक्तरीत्या तथा वक्तुं शक्यमिति बीजान्तरमपि सूचयन्नाह—

परेत्विति प्रामाणिका अतिप्राचस्त्वित्यर्थः। असमभिव्याहारे नैवमित्याह वाशब्देति सर्वत्रैवाऽन्यव्यवच्छेदे ज्ञाने तु नस्वतस्तत्त्वमित्याह तद्विषयेति। अतएव तस्य वार्थत्वादेव। अनेन सिद्धान्ताशय-

तदा बहुवचनमुपपन्नम् । यदा द्वावानीयेते तदा न सि-
ध्यतीत्याशङ्क्य द्वौ वेत्युक्ते त्रयो वेति गम्यते । त्रयो
वेत्युक्ते द्वौ वेति गम्यते सैषा पक्षाधिष्ठाना वागिति
भाष्य उक्तम् । अन्यतरार्थो वाशब्द इत्याशङ्काशयः ।

कैयटोऽपि विकल्पो वार्थ इति द्विशब्दः कदाचि-
द्द्वयोर्वाचक इति शङ्काशयमुक्त्वा संशयोऽत्र वार्थः ।
ननु विकल्पः विरुद्धानेकविषयत्वाद्विमर्शस्य पर्याय-
स्थितद्वित्वत्रित्वाधारवस्तुसंकलनया पक्षाधिष्ठानत्वमु-
च्यत इति आह । अनेकविषयत्वात् अनेकविषयरू-
पत्वात् विमर्शस्य संशयस्येत्यर्थः । तत्र क्वचिद्ब-
लवत्प्रमाणेनैका कोटिर्बाध्यैव यत्र तु नतथा बाध-
कन्तत्रैच्छिकं पाक्षिकानुष्ठानं क्वचित् । यथा व्री-
हियवविषये । क्वचिद्व्यवस्थयेत्यूह्यं ।

संशयत्वस्य विषयनिष्ठत्वादेव संशयलक्षणपरे
गौतमीये सूत्रे तद्वार्त्तिककृता संशयपदे विरुद्धत्वात्
संशय्यते विषयोऽनेनेति करणव्युत्पत्तिर्दर्शिता विष-
योऽत्र विशेष्यभूतः । अतएव प्रमाणप्रमेयेति सूत्रे वि-
षयभूतपदार्थेषु संशयस्य पाठः । अतएव प्रमादयो
ज्ञानभेदा न तत्रोक्ताः ।

स्योक्तत्वादाहान्यतरेति । टापीत्यस्याहेत्यत्रान्वयः । तदाशयवर्णन-
मेवेदं तत्र शङ्कांशे भेदमात्रमित्याह विकल्प इति । संशयत्वस्य ज्ञाना-
वृत्तित्वाभ्रमायाहानेकेति । विशेषमाह तत्रेति तदर्थकतत्समभिव्याहारे
इत्यर्थः । एवमन्यत्रापि इत्याह ऊह्यमिति । अत्र परसंमतिमप्याह सं-
शयत्वेति । सूत्र इति । समानानेकधर्मोपपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्धिव्यव-
स्थातश्च विशेषापेक्षो विमर्शः संशय इत्यत्रेत्यर्थः । विरुद्धत्वात् सं-
शयत्वस्य विषयनिष्ठत्वात् ज्ञानलक्षणपरं हीदं सूत्रं विशेषणभू-

मात्सर्यमुत्सार्य विचार्य कार्य
मार्याः समर्याद मुदाहरन्तु ।
सेव्या नितम्बाः किमु भूधराणां
किंवा स्मरस्मेरविलासिनीनाम् ॥

इति पद्ये च संशयो वाच्यो निश्चयो व्यङ्ग्य इति प्रकाशे उक्तम्। संदेहालङ्कारो विकल्पालङ्कारश्च न तेन पृथगुक्तः। निश्चयान्तःसंदेहालङ्कारेण गतार्थत्वादित्याहुः।

द्विरावृत्ता दश द्विदशाः। अत्र सुजर्थान्तर्भावेणावृत्तिक्रियान्तर्भावेण च द्विशब्दस्यावृत्तिविषये वृत्तिः। आवृत्तिजन्मगणने च द्विशब्दो, द्वित्वसंख्याविशिष्टोत्पत्तिकावृत्तिविषया दशेति बोधः। अन्यथा द्वित्वान्वयो न स्यात्। दशत्वसंख्यायाः संख्येयं प्रत्युपसर्जनत्वादेकत्वाच्च न तदन्वयः। संख्येयेष्वपि न। विरोधात् नहि दश द्वौ भवन्ति। तदुक्तं हरिणा—

न संख्यायां न संख्येये द्वौ दशेत्यस्ति सम्भवः॥
भेदाभावान्न संख्यायां न विरोधात्तदाश्रये। इति।

तत्रादृष्टसंशयत्वाभावादाह विपर्योऽत्रेति। अत एव तस्य विषयनिष्ठत्वादेव तदन्यपरसंमतिमप्याह मात्सर्येति संशयत्वस्य विषयनिष्ठत्वादेवेत्यस्यानुषङ्गः। भर्तृहरिपद्यमिदं चो व्युत्क्रमे उक्तं च एवमग्रेऽपि।

इदमेवेत्युक्तं सफलयति सन्देहेति। तेन प्रकाशकृता एतेन नव्यालंकारिकोक्तिरपास्ता। तद्विशेषेषु अस्याभावादाहात्रेति तदेवाहावृत्तीति। अन्यथा तस्य तदनर्थकत्वे तदभावमेव धर्मधर्मिभेदेन त्रेधोपपादयति दशत्वेति। द्वितोन्यत्रानियमादाह भवन्तीति। क्रमेण तत्र हेतुद्वयमाह भेदेति।

केशेषु केशेषु गृहीत्वेदं युद्धं केशाकेशि । अत्र क्त्वाप्रत्ययोऽप्याहत्यास्थित्यादिक्रियामादाय बोध्यः । ग्रहणकर्तृत्वं च प्रत्यासत्त्या केशादिविशिष्टपुरुषयोरेव । परस्परग्रहणादिरूपः कर्मव्यतिहारः समुदायशक्यो युद्धादिरूपा क्रिया च । एवं च परस्परकेशाधिकरणकग्रहणानुकूलव्यापारकग्रहणोत्तरकालिकस्थितिकर्तृपुरुषकर्तृका क्रियेति बोध्यः । क्रिया युद्धादिरूपेति क्वचित्प्रकरणात्क्वचित्तु शब्दान्तरसमभिव्याहारान्निर्णेयम् । यथा

मृधं किमच्छन्नकृदुद्धताण्डवं ।
कृताङ्गुलि क्षौणिभृतां दिदृक्षवः ॥

इत्यादौ । एतेन कर्णाकर्णि प्रथितमयशः इति व्याख्यातम् । कर्णाभ्यां कर्णाभ्यामाकर्ण्येदं प्रथितमित्यर्थः । एतेनायं समासो युद्धक्रियायामेवेत्यपास्तम् ।

इति बहुव्रीहिः

तत्र तेनेदमित्यस्य विषयमाह केशेष्विति । ग्रहणस्य प्रवृत्तिर्वैयधिकरण्यादाहात्रेति विग्रहे इत्यर्थः । न्यूनतां निराचष्टे ग्रहणेति । अत्रैकार्थीभावकृतविशेषमाह परस्परेति । अन्यसङ्ग्रहायाह युद्धादीति । परस्परेत्यादिविशेषणत्रयं ग्रहणान्वयि । क्त्वार्थमाहोत्तरेति तत्राद्योदाहरणमुक्तमेवेति द्वितीयमाह यथेति । एतेन प्रकारेण । अनेनाविसंवादो सूचितं इत्यपि प्रथितं प्रथनं प्रवृत्तं क्रियाविशेषणमेतत् । अनेन प्रद्धोऽपि बोधितः ।

एवं-हस्ताहस्तिनिपातस्पृशन्कुचतटीमित्यत्रापि बोध्यम् ।

केयटादिसकलग्रन्थकारोक्तिं खण्डयति एतेनेति । उक्तप्रयोगदर्शनेनेत्यर्थः ।

इति बहुव्रीहिः ।

अथ द्वन्द्वः

धवखदिरावित्यादावितरेतरयोगद्वन्द्वे उद्भूतावयवभेदः समूहः समासार्थः। अतएव चार्थे द्वन्द्व इति सूत्रे भाष्ये चार्थे विधीयमानस्य द्वन्द्वस्य तद्देषालिङ्गसंख्यतामाशङ्क्य शब्दशक्तिस्वभावेन गुणवचनानामिवाश्रयतो लिङ्गवचनानीत्यनेन वा परिहृतम्। बहुव्रीहावन्यपदार्थस्येवात्रापि चार्थस्यैव प्राधान्यौचित्यात्। अतएव गोस्त्रियोरिति सूत्रभाष्ये कुक्कुटमयूर्यावित्यत्र ह्रस्वमाशङ्क्य 'द्वन्द्वे प्रतिषेधो वक्तव्य' इत्युक्तं समासार्थेऽवयवार्थस्याप्राधान्यात्प्रथमानिर्दिष्टत्वाच्चोपसर्जनत्वमिति कैयटेनोक्तं। प्रमाणप्रमेयेत्यादिसूत्रे न्यायभाष्यकारोऽपि चार्थे द्वन्द्वः समास इति। अतः सर्वे एते प्रमाणादयो विज्ञेया इति सिद्धमिति वार्त्तिकं च। तेन हि समासस्य चार्थे वृत्तिः स्पष्टमुक्ता। तेनच समूहस्य ज्ञेयत्वला-

---

अथ द्वन्द्वः।

प्राचीनादिसकलग्रन्थसांगत्यं प्रतिपादयितुमादौ सविवादस्थलसिद्धान्तमाह धवेति। द्विवचनाद्यर्थमाहोद्भूतेति। तत्त्वाभावाद्वाहेवेति। नेदं भाष्यं समाहारविषयं तस्य वाचनिकलिङ्गैकवचनयोः सत्वात्। आश्रयलिङ्गवचनग्राहित्वाच्च इतरेतरयोगपदेन तादृशः समूह एवोच्यते इति भावः। ननु चार्थद्वारानेकसुबन्तानां द्वन्द्व इत्यर्थेन तस्य प्राधान्यमत आह ब्रीहाविति। भाष्यान्तरसंमतिमप्याहातएवेति। तस्य प्राधान्यादेवेत्यर्थः। लौकिकं पारिभाषिकं चोपसर्जनत्वमस्तीत्याह समेति। परसंमतमपीदमित्याह प्रमाणेति। इति प्रथमसूत्रे इत्यर्थः। वार्त्तिकग्रन्थमाहात इति। चार्थे द्वन्द्वसमासादित्यर्थः। तेन हि तदुभाष्यकृता हि। तेनच तस्य तद्वृत्तित्वेन च। अतएव

भः। अन्यथा समासान्तरे इव चकाराघटितवाक्ये इव चात्रापि समासे कथं सर्वेषां ज्ञेयत्वलाभः स्यात्। एवं च पदार्थाभेदेऽर्थे समासस्य शक्तिरित्युक्तमेवेति दिक्॥

पाणिपादमित्यादि समाहारे त्वनुद्भूतावयवभेदः समूहो विशेषणं इति बोध्यम्। उद्भूतावयवभेदत्वं चावयवगतसंख्याद्यन्वययोग्यत्वं तद्विपरीतमनुद्भूतावयवभेदत्वम्। अत्रापि द्वन्द्वे समूहो नावयवव्यतिरिक्तः। धवखदिरं धवखदिराविति स्वशब्दैरेवाभिधानात्। अवयवातिरिक्तस्तु यूथं वनमिति शब्दान्तरैरेवोच्यते। एतेनेतरेतरयोगे तदनतिरेकेण भानं समाहारे तु तदतिरेकेणेति भेद इत्यपास्तम्।

यच्चेतरेतरयोगे साहित्यं विशेषणं तच्च समुदायशक्यं। उत्तरपदलक्ष्यमिति तु बहुव्रीह्युक्तरीत्या निरसनीयम्। समुदायलक्ष्यमिति तु न युक्तम्। अनुपपत्तिप्रतिसंधानं विनापि प्रतीतेः। समाहारे तु तद्विशे-

---

सर्वपदं तदेवाहान्यथेति तथानंगीकारे इत्यर्थः। आदिना समुच्चयादिपदं। अत्रापि द्वंद्वेऽपि। तेषां परमतात्पर्यमाहैवञ्चेति। तथोक्त्या तथासिद्धेरित्यर्थः। अर्थे वर्त्तिपदबोध्ये चार्थे। एतेन तत्र सा नेति वदंतोऽन्ये सर्वनैयायिकंमन्याः परास्ताः मूलविरोधात्तदाहेति दिगिति

समाहारे यत्कृतो भेदस्तमाह पाणीति। अस्य भासमानयथाश्रुतार्थनिरासायाहोद्भूतेति भेदपदं भेदसहचरितद्वित्वादिपरमत एव तद्गतलिंगादि ग्राहित्वमेवोक्तमिति भावः। आदिना लिंगं। तदर्थमेवाऽन्यत्र सिद्धान्तमाहाथेति। इति इत्यादि। परमतमेव खण्डयति एतेनेति उक्तहेतुनेत्यर्थः। अयं हि तदाशयः तस्याश्रयलिंगादिग्राहित्वोक्त्याऽवयवतादात्म्येन भानमिति स्पष्टमेवोक्तं। समाहारे तु न तथा एतावतैवोभयपदार्थप्रधानो द्वंद्व इति व्यवहारः। समूहस्येतरेतरयोगे गुणत्वमिति च सिद्धान्ते इव समूहस्य सर्वथाऽवयवेभ्यो

र्थं । साहित्यस्येतरेतरयोगद्वन्द्वेऽभाने तु द्वित्वाद्यन्वययोग्यतावच्छेदकसाहित्यमन्तरा तदन्वयो दुर्लभः स्यात् ।

ननूपस्थिते योग्य एव तदन्वयनियमो न तु योग्यतावच्छेदकोपस्थित्यपेक्षा । अत एव घटेन जलमाहरेत्यादौ छिद्रेतरस्यैव योग्यतयान्वयो न तु छिद्रेतरत्वप्रकारको बोधः ।

नच घटाकाशद्वित्वादेः प्रत्येकावृत्तेः समुदायावृत्तित्वेनाकाशेऽपि सत्त्वेनाकाशपदाद् द्विवचनापत्तिवारणाय संख्याया अन्वयितावच्छेदकपर्याप्त्यन्वविशिष्टसमवायसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थेऽन्वये तेषां साधुत्वमवश्यं वाच्यम् । अत एवैको न द्वावित्याद्युपपद्यते । द्वित्वान्वययोग्यतावच्छेदकोभयवृत्तिधर्मव्याप्यसमवायस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वात् । अन्यथा

भेदाभावात् इति दीक्षितभूषणकारादिसकलप्राचीनतन्त्रान्तरमतं खण्डयति यत्त्वित्यादिना । तत्साहित्यं ।

नव्यनैयायिकोक्तिं खण्डयति उत्तरेति । तद्रीत्योक्तिं खण्डयति समुदेति । तवैकत्वार्थमाह समेति ।नन्वितरेतरयोगे तस्य भवनफलाभावादिति किमिति तथा विशेषोऽत आह साहीति ।

यत्तु नव्यतराः नेतरेतरयोगे शक्तिर्नवा लक्षणा एकस्मृत्युपारूढपदद्वयात्स्वस्वशक्त्यार्थयोरेकदा स्मृतिसम्भवात् उपस्थिते तत्र द्वित्वान्वयसम्भवाच्च । साहित्यमप्येकक्रियान्वयित्वमेवेति न तदर्थमपि ते । समस्यमानपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वस्यैव स्वीकारान्न प्रकृत्यर्थान्वयानुपपत्तिरिति तन्मतं खण्डयितुमनुवदति नन्वित्यादि चेन्नेत्यंतेन । त्यपेक्षेति तथाहि सति द्वित्वाद्यन्वयेति भवदुक्तं सम्भाव्येत तदेव नेति भावः ।

प्रकारान्तरेण तद्भानावश्यकत्वमाह नचेत्यादि पपत्तिरिति वाच्यमित्यंतेन । द्वित्वादेरित्यस्य सत्त्वेनेत्यत्रान्वयः । तत्र हेतुमाह प्र

केवलसमवायस्यैकस्मिन्नपि सत्त्वेन तदनुपपत्तिः। स-मवायस्तु नाना तस्यैकत्वे तु तद्व्याप्यत्वविशिष्टा प-र्याप्तिः सम्बन्धोऽस्तु। एवंच घवखदिरावित्यादौ सा-हित्यभानमावश्यकम्। अन्यथान्वयितावच्छेदकध-वत्वखदिरत्वादिव्याप्यद्वित्वद्वयादिप्रतीत्यापत्तिस्त-थाचैकैकत्वदिरादितात्पर्येण तथाप्रयोगानुपपत्तिरिति वाच्यम्।

घटद्वयवृत्तिद्वित्वस्य घटत्वव्याप्यसम्बन्धेनान्वये एकघटाभिप्रायेणापि घटावित्यापत्तेः। तस्माद् द्वित्वं द्व-योरेव पर्याप्तमेको न द्वावित्यादिप्रतीतिबलात्पर्याप्तेः प्रत्येकावृत्तेरपि समुदायवृत्तित्वं स्वीकार्यं प्रत्येकावृत्ते-रपि वनत्वादेः समुदाये वृत्तित्ववत्। अन्तःकरण-विशिष्टब्रह्मरूपजीववृत्तिजीवत्वस्य प्रत्येकावृत्तेरेव विशिष्टवृत्तित्ववच्च।

यद्वा द्वित्वादिसमवायस्यैव तादृशत्वमेको नद्वा-विति प्रतीतिः। समवायविषयतायां एवानुभवाद् द्वित्वादिसमवायस्यैव च पर्याप्तिरिति नामान्तरम्।

त्येकेति। तेषां द्विवचनादीनां अस्य फलान्तरमाहातथ्येति। अस्या-र्थमाह द्वित्वेति। अन्यथा तस्य तत्वानङ्गीकारे। अपिनोभयं। नन्वेवमपि विशेषस्य समवायस्यैकत्वादुक्तदोष एवात आह समेति। लाघवा-त्सिद्धान्तविरोधाच्चाहतस्यैकेति। रिक्तस्तद्रूपः सम्बन्ध इत्यर्थः।

नन्वेतावतापि किं प्रकृतेऽत आह एवंचेति तथाङ्गीकारेचेत्यर्थः। इदमेव विशदयति अन्यथेति तदभाने इत्यर्थः। इष्टापत्तावाह तथा-चेति। ततसिद्धांतमाह तस्मादिति। तदीय युक्तिं खण्डयति एक इति तत्राद्दष्टचरत्वनिरासायाह प्रत्येकेति पर्याप्तेरतिरिक्तसम्बन्धत्वं न। गौरवादाह यद्वेति। एवेनातिरिक्तपर्याप्तिव्यवच्छेदः। एवमग्रेपि। ता-

अन्यथा साहित्यभानाङ्गीकारेऽपि तत्र प्रत्येकधर्मयोरेव सम्बन्धितावच्छेदकतया साहित्यद्वयबोधापत्तिरिति चेन्न ।

घट इत्यादौ विभक्त्युपस्थाप्यसंख्यायाः प्रकृत्यर्थतावच्छेदकव्याप्यत्वदर्शनात्तदुपस्थाप्यसंख्याया अवच्छेदकत्वेनैव तत्त्वकल्पनेन द्वन्द्वे तद्व्यापकस्य पदार्थतावच्छेदकस्य साहित्यस्यावश्याभ्युपगन्तव्यत्वात् ।

किंचान्वययोग्यतावच्छेदकधर्मवत्त्वेनोपस्थित एव द्वित्वादेः साकाङ्क्षत्वात्तद्भानमावश्यकम् ।

किंच दत्तचैत्रौ पचत इत्यादावाख्यातोपात्तद्वित्वान्वये ऽन्वयितावच्छेदकत्वाभाव तद्भानमावश्यकम् । सुबुपात्तद्वित्वमेव तथेति तु न युक्तं चैत्रो मैत्रश्च गच्छत इत्यादावनन्वयापत्तेः । चशब्दस्तु न द्वित्वबोधकः कोशभाष्यादावनुक्तेः । चार्थे द्वन्द्वविधानेन द्वन्द्वाच्चशब्दस्यैव द्विवचनस्याप्यनापत्तेश्चेति तन्न ।

प्रकृत्यर्थतावच्छेदकानेकधर्मावच्छिन्नान्वयेऽपि द्वित्वादेराकाङ्क्षायोग्यतयोः सत्त्वेनाक्षतेः । क्वचित्संख्यायाः प्रकृत्यर्थतावच्छेदकव्याप्यत्वेऽपि सर्वत्र तत्त्वक-

---

दृशत्वं प्रत्येकावृत्तेः समुदायवृत्तित्वं सच नाना औपाधिकाभिन्नो वा । एवं सति तान्त्रिकव्यवहारासङ्गतिरपि नेत्याह द्वित्वादीति अस्यावश्यकत्वमाहात्म्यथेति उक्तसिद्धान्तानङ्गीकारे इत्यर्थः । तदिति विभक्तीत्यर्थः । तत्वेति प्रकृत्यर्थतावच्छेदकव्याप्यत्वेत्यर्थः । तादिति विभक्त्यर्थसंख्येत्यर्थः ।

ननु भिन्नव्युत्पत्तिरेव तत्रास्तामत आह किंचेति । तत साहित्यं । ननु उक्तरीत्या तत्रापि साकाङ्क्षत्वमत आह किंचेति तथा अन्वयितावच्छेदकं । पत्तेरिति द्विवचनाभावात् द्वंद्वादिति चशब्दस्यैवेति भावः । द्वित्वाद्यन्वयेत्यत्र दोषमाह प्रकृत्यर्थेति घट इत्यादावित्यत्र-

त्पने मानाभावाच्च। मम तु न दोषः छित्वादिसम्बन्धस्य प्रत्येकावृत्तेरेव समुदायवृत्तितास्वीकारात्समूहस्य विशेष्यतया भानाङ्गीकारेण छित्वादेः समूह एव भानात्। घटावित्यादावेकशेषेऽपि द्वन्द्ववत्समूह एव विशेष्ये तदन्वयः।

किंच साहित्यस्य विशेषणत्वे प्रमाणप्रमेयेत्यादौ सर्वस्य ज्ञेयत्वासिद्धिरेव सहितछित्र्यादिज्ञानेऽपि शास्त्रार्थसिद्धेः। परस्परसहितानां सर्वेषां ज्ञेयत्वमित्यर्थस्य समूहस्य विशेष्यत्व एव सिद्धेः। एकस्याप्यज्ञाने समूहाज्ञानात्। समूहस्य विशेषणत्वेऽप्येवमेव। नह्यनेकघटपटराशौ अस्य राशेर्घटपटमानयेत्युक्ते इमं राशिमानयेत्यत्र इव सकलघटाद्यानयनं नियमेन प्रतीयते। अतएव समासस्यालिङ्गसंख्यत्वादिशङ्कापरमुक्तभाष्यं सङ्गच्छते।

तत्र नैतद् भाष्यं समाहारविषयं तस्य वाचनिकलिङ्गैकवचनयोः सत्त्वात्, तस्याश्चप्रगतालिङ्गसंख्या-

---

दोषमाह कश्चिदिति घट इत्यादावित्यर्थः।

भाष्यसिद्धान्तमाह ममत्विति।नन्वेवमपि तद्रीत्या प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तिभङ्गोऽत आह समूहस्येति उक्तन्यायमन्यत्राप्याह घटाविति। परेषाम् मते दोषान्तरमाह किञ्चेति। त्यादौ गौतमसूत्रे।ननु साहित्यस्य विशेषणत्वेऽप्युक्तरीत्या सर्वज्ञेयत्वसिद्धिरेवात आह समूहस्येति। अत्रहेतुमाह नह्यनेकेति हि यतः। कदाचित्तथा सत्वेऽप्याह नियमेनेति। अतएव समूहस्य विशेष्यत्वादेव। समासस्येति चार्थवृत्तेः समासस्य तद्वदेवालिङ्गसंख्यत्वेनाव्ययत्वं प्राप्नोतीत्याशङ्क्य स्वाभाविकत्वेन गुणवचनवद्यदसौ द्रव्यं श्रितः समासस्तस्य लिङ्गवचनाङ्गीकारेण च परिहारपरमित्यर्थः। त्वशङ्कादिपरमिति पाठः।

ननु तत्समाहारविषयकमेवेति नेष्टार्थसाधकमत आह तत्रेति

साहित्याभावाच्च। इतरेतरयोगपदेन च समूह एव तस्याश्रयगतलिङ्गसंख्यासाहित्योक्त्याऽवयवतादात्म्येन भानं स्पष्टमेवोक्तम्। एतावतैवोभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्व इति व्यवहारः। समूहस्यावयवेभ्यो भेदेनाप्रतीतेः।

किंच दशसाध्योत्थापनकमारोत्थापनक्रिया तत्कर्तृत्वं च प्रत्येकमस्पष्टमपीतरसाहित्येनैव बुध्यते, अत एवैको नोत्थापयति समूह उत्थापयतीति च प्रयोगः। तत्राद्य एकशब्दोऽसहायपरः। एवं द्वित्वादिकमपि प्रत्येकमस्पष्टमेव। इतरसाहित्यरूपसमूहबुद्धिश्च तद्व्यञ्जिका इतरसाहित्यबुद्धिरेवापेक्षाबुद्धिः। अपेक्ष्यते सापेक्षा समूहस्तद्विषया बुद्धिरित्यर्थः। लोके द्वावित्यादिप्रयोगे चैकशेषं विनापि द्व्यादिशब्दानां समूहबोधकत्वमत एव द्वन्द्वैकशेषयोश्चार्थसमूहभानाङ्गीकारस्तदज्ञाने तदबोधात्। स्पष्टं चेदं सरूपसूत्रे भाष्ये।

तस्य पूरणे इति सूत्रे भाष्येऽप्युक्तमन्योन्यं वाक्यमाश्रित्य सर्वस्मिन् द्व्यादयः प्रवर्त्तन्ते इति। अ-

---

चार्थे द्वंद्व इत्यत्रेत्यर्थः। एतत् उक्तं शङ्कायां। असङ्गत्तिरपि नेत्याहैतावतैवेति। एतेन तत्संमतव्यवच्छेदः। अस्यार्थमाह समूहस्येति। तत्राद्ये इति एको न द्वावित्यादाविवेति भावः। एवं उक्तक्रियातत्कर्तृत्ववत् तस्य नित्यत्वपक्षे आह तद्व्यंजिकेति अतएव तत्रैवास्यान्वयः।

तत्रान्तरविरोधोऽप्यत एव नेत्याहेतरेति तच्च योगतोपीत्याहापेक्षेति कर्मण्यङ्। ननु ततबुद्धेर्द्वित्वादिव्यंजकत्वात् द्वंद्वैकशेषान्यतरस्य तद्व्यञ्जकत्वमिति तत्र तस्यैवाभावात्कथं तद्बुद्धिरेवात आह लोके इति। चो ह्यर्थे। अतएवेत्यस्यार्थमाह तदज्ञाने इति। समूहाज्ञाने द्वित्वाद्यबोधादित्यर्थः। इदं सर्वं। अतएव लोके इत्यत्र भाष्यान्तरसंमत्ति माह तस्येति। एवमग्रेऽपि। वाक्ष्मीति। तत्र यथाऽवयवस-

न्योन्यम् अन्योन्यसापेक्षम्। वाच्यं संख्येयमाश्रित्य पूरणप्रत्ययान्तपञ्चमादिप्रकृतयः पञ्चादयः सर्वस्मिन्प्रत्ययवाच्यसहिते वर्त्तन्ते। तत्र तत्संख्याश्रयसमूहस्य प्रकृतिर्वाचकास्तदन्तर्गतस्यैकदेशस्य प्रत्ययो वाचको यथा यार्क्षी शाखा वृक्षस्यावयव इत्यर्थः। अनेनहि तत्तत्संख्यावत्त्वेन परस्परसापेक्षसमूहप्रतीतिः स्पष्टमेवोक्ता सर्व एव द्व्यादयोऽन्योन्यमपेक्षन्त इतिच तत्रोक्तम्।

तत्र समूह उद्भूतावयवभेद एव वाच्यः। अतएव पञ्चादयो नित्यं बहुवचनान्ता एव। ननु—

द्वित्वादियोनिरेकत्वं भेदास्तत्पूर्वका यतः।

विना तेन न संख्यानामन्यासामस्ति सम्भवः।

एकत्वेन विना द्वित्वादीनामुत्पत्त्यसम्भवाद् द्वित्वादीनामेकत्वं योनिः कारणं तेन विना ऽन्यासामसम्भवं दर्शयितुः भेदा इति तत्पूर्वका अभेदमूलकैकत्वपूर्वका इत्यर्थः। तस्मादेकत्वमाद्यं द्वित्वादयस्तु पदार्थान्तरसंनिधौ तत्पूर्वका जायन्ते! तदेवाह—

एकत्वे बुद्धिसहिते निमित्तं द्वित्वजन्मनि।

एकत्वाभ्यां समुत्पन्नमेव वा तत्प्रतीयते॥

एकत्वद्वयविषया बुद्धिर्द्वित्वादेः कारणं, तत्र द्रव्यस्यैव समवायिकारणत्वात्प्रत्यासत्त्यभावाच्च समवायिकारणत्वासम्भवेन तस्या निमित्तकारणत्वमेव।

मुदायो वृक्षशब्दार्थः। तद्घटकैकोऽवयवश्च प्रत्ययार्थः। तद्वदित्यर्थः। तत्र तस्य पूरणे इत्यत्र। द्व्यादावेव ताभ्यां विशेषमाह तत्रेति द्व्यादावित्यर्थः। आदिशब्दः प्रकारे। हरिग्रन्थमाह द्वित्वादीत्याद्युक्तमित्यंतेन। एकत्वं बुद्धिसहितमिति पाठः। सप्तम्यन्तपाठेनिमित्तशब्दो धर्मपरः। जन्मनीति विषयसप्तमीविशिष्टेऽ.पं वै-

समवायसम्बन्धाधिकरणभिन्नं सामान्यसमाख्यया नि-मित्तमित्युच्यते ।

यद्वैकत्वाभ्यामेव द्वित्वमुत्पन्नमेकत्वद्वयबुद्ध्या तु न-ज्ञाप्यतेऽपीति मीमांसकमतम् ।

द्वित्वादिस्वरूपं मतभेदमाह—

एकत्वसमुदायो वा सापेक्षे वा पृथक् पृथक् ।
द्व्येकयोरिति निर्देशे पाते रामन्नथा सति ॥

एकत्वाभ्यां नापूर्वं द्वित्वमुत्पाद्यते किन्तु तयोः समुदाय एव द्वित्वम् । तत्रावयवाश्रयो भिन्नाकारावभासः संयोगाजन्यैकाकारावभासः । यथा वृक्षसमुदायो वनशब्देनोच्यते तथैकत्वसमुदायो द्वित्वशब्देनोच्यते । यद्वा परस्परापेक्षे एकत्वे एव द्वित्वम् । अन्त्यं दूषयति एकत्वाद्वित्वपरे द्व्येकयोरिति निर्देशे एकत्वद्वयस्य द्वन्द्वादिपदत्वात् बहुवचनापत्तिस्तथाङ्गीकारे इत्यर्थः । तस्मादेकत्वाभ्यां जनितमन्यदेव समुदायरूपं द्वित्वमेवं त्रित्वादयोऽपि इत्येव न्याय्यम् ।

ननु द्वित्वादेरेकत्वात् द्वयोर्द्विवचनमित्याद्यनुपपन्नम् । तत्रोक्तम्—

एकोऽपि गुणभेदेन संख्यो भेदं प्रकल्पयेत् ।

परीत्यं कालेऽपि एकत्वेति द्वित्वेत्युपलक्षणमित्याह द्वित्वादेरिति तत्र कारणानां मध्ये । यो बुद्धिजं स्वासमवायेन न ।

वाक्यार्थमाह यद्वेति । तदर्थमाह द्वित्वमिति । एवमित्यस्यार्थमाह एकत्वाभ्यामिति । इदं द्वितीयपक्ष एवं त्वाहैकत्वाभ्यामिति । तत्र द्वित्वे । अनेन प्रतीतिद्वयोपपत्तिः कृता । अन्यसमुदायस्याप्यपदवाच्यत्वे उपपत्तिमाह यथेति ।

द्वितीयपक्षं सिद्धान्तमाह तस्मादिति प्रकल्पेति स्वीकुर्यादित्यर्थः ।

गुणाः समुदायसमवायिनो भेदेन व्यवतिष्ठन्ते। एकस्यापि छिन्नस्य भेद इति तदुपपत्तिरिति हरियोगात्।

ननु पङ्क्तिविंशतीति सूत्रे भाष्ये विंशत्यादिषु सङ्ख्ये-नियम्यमानेऽन्यर्थयोस्तज्ञानामिति मते विंशत्यादयं दशदर्थाभिधायिनः तन्निरूपणयो द्वौ दशतौ विंशतिः विंशत्यादयो दशदर्थे चेत्सामानाधिकरण्याभावेन विंशतिर्गवामिति समासानापत्तिः। विंशतिर्गावो द्रव्य-स्य चासिद्धिः। दशतोर्द्वित्वात् द्विवचनं च स्यात्। इति-त्युक्ते विंशतिरिति एकत्वं सङ्ख्याने एवं विंशत्यादयो भ-विष्यन्ति कथं 'सङ्ख्ये' इति वर्त्तते। न च प्राणिसङ्घः सङ्घ इति वृक्षाणां विंशतिरिति न सिद्ध्येत्। सङ्घः समूहः समुदाय इत्यनर्थान्तरं द्वयोर्दशतोः सङ्घो विंशतिरिति।

न च विंशतौ गोसङ्घ इति न स्यात्। विंशतिश-ब्देनैव गोसङ्घस्योक्तत्वात्। तत्र परिमाणिनां द्रव्यतोऽ-नापत्तेरिति वाच्यम्। द्रव्याणां द्रव्यसङ्घस्य दशतां दशत्सङ्घस्य दशतो गवां च पारमार्थिको भेदो नास्ति केवलं बुद्ध्या परिकल्प्यते बुद्धिव्यवस्था-पितार्थनिबन्धनाश्च शब्दा बुद्धिभेदमर्थान्तरमुपजनय-न्तोऽसत्यपि वास्तवे भेदे भेदमवगमयन्तीत्यदोषात्। दशतोः सङ्घे वृक्षाणां विंशतिशब्दात् द्रव्यसङ्घे परिमाणि-नि द्रव्ये सिद्धः। वास्तवभेदमादाय सामानाधिकर-

---

हर्युक्तौ भाष्यविरोधमाह नन्वित्यादिना चेदित्यन्तेन। शतिच् स्वार्थे प्रकृतेर्विंशादेशः। द्वयो र्व्युत्क्रमे तेषां दशतौ सङ्घ इति यत इत्यादिः। इतिः सिद्धान्तयुक्तिसमाप्तौ। तदाशयमाह नचेत्यादि। तत्र तस्मिन् द्रव्याणां द्रव्येति पाठः। असत्यपीति भेद इति च च्छेदः। दोषमेवाह दशतो रि-

एवं च सिद्धं विंशतिर्गाव इति। गवां दशतश्च तादृत्ति-कभेदाभावाद्गवामपि दाशतसङ्ख्यागुणितत्वेन गुणिना गुणविशेषणे गवां विंशतिरिति षष्ठी। समुदायाभिधाने समुदायस्यैकत्वादेकवचनं सिद्धम्। सामानाधिकरण्येऽपि विंशतिर्गाव इत्यादौ विंशतिसंख्या समुदितद्रव्यसमवायिनी न तु प्रत्येकं समाप्तेति गावो धनमित्यादिवत्तत्तत्नैकत्वस्य विशेष्ये आरोपेणैकवचनासिद्धिरतएव द्रव्यगतलिङ्गसंख्याननुवृत्तिः।

प्राक् शतादेषां स्त्रीलिङ्गत्वमेकवचनान्तत्वं च-शतस्य तु नपुंसकत्वम्। विंशती विंशतय इत्यादि त्वेकशेषे साध्वेवेति कैयटः। तदुक्तं भाष्ये त एते विंशत्यादयः समुदाये सन्तो भाववचना भवन्ति। भाववचनाः सन्तो गुणवचना भवन्ति, गुणवचनाः सन्तोऽविशिष्टा भवन्त्यन्येषु गुणवचनेषु कदाचिद् गुणो गुणिविशेषको भवति, यथा पटः शुक्ल इति कदाचिद् गुणिना गुणो विशेष्यते पटस्य शुक्ल इतीति भाववचनत्वं संहननक्रियावचनत्वात्। गुणवचना इत्यस्य तत्साहश्यात्तच्छब्दव्यवहार्या इत्यर्थः। गुणवचनाः

ति गाव इतीति इदमुपलक्षणं समासस्यापि। तृतीयफलमाह गवामिति मिथ इति शेषः। अपिना दशतः।

तृतीयदोषमवशिष्टं परिहरति समुदेति विशेषमाह सामेति तत्संख्याविशेष्ये द्रव्ये। अतएव तस्य तत्रारोपादेव। अस्याः फलमाह प्रागिति उत्तरान्वयी एषां विंशत्यादीनां पूर्वत्राप्यस्यान्वयः। शते एकवचनस्य सत्त्वादाह शतस्येति। नन्वेवं द्विवचनाद्यसिद्धिरत आह विंशतीति।

उक्ते भाष्यसंमतिमाह तदुक्तमिति।इतिर्भाष्यसमाप्तौ। अत्र भावः

मन्न इत्यादिना तत्साहश्योपपादनात् । अतएव गोविंशत्यादिषु षष्ठीसमासनिवृत्तिः । गुणवाचित्वे हि पूरणगुणेति निषेधः स्यात् । मुख्यगुणत्वेन कैयटादिकृतो व्यवहारस्त्वसङ्गत एव । भाष्यविरोधात् ।

एवंच विंशतिद्रव्यसमुदाय एव विंशतिश्चासिति भङ्ग्यन्तरेण प्रकृतिप्रत्ययविभागबोधनायोक्तम् । तथाच द्व्यादयोऽपि तत्तद्द्रव्यसमूहवचना इत्युक्तमेव । असमूह एव चैकत्वम् ।

आहोस्वित्सूत्रे भाष्येऽपि भेदमात्रं संख्या आहेत्युक्तं । भेदो वैलक्षण्यमिति कैयटः । एकत्वस्याभेदबोधकत्वात्तथा व्याख्यानम् । तदुक्तं हरिणा—

भेदाभेदविभागोऽपि लोके संख्यानिबन्धनः । इति द्वित्वादि भेदव्यवहारकृदेकत्वमभेदव्यवहारकृदिति हेलाराजः । विलक्षणविलक्षणसमूहरूपत्वं च द्व्यादय आहुः । असमूहरूपत्वं चैकशब्द आह । एवंच हरिणा कथमेकत्वसमुदायरूपत्वमुक्त मिति चेत् ।

क्रियेत्याह भावेति संसर्गाद्यर्थमाह संहननेति । गुणवचनत्वं तु वास्तवमित्याह गुणेति । आदिनान्यैर्गुणवचनैरिति । अवैलक्षण्यं च गुणगुणिनोरिवैतत्क्रियाक्रियवतोर्भेदे । आदिना क्रोशशतयोजनशतादि ।

भाष्यं यथाश्रुतार्थं तु न सर्वथा गावो धनमित्याद्युपक्रम्य धनमेको गुणोऽपत्यमेको गुण इत्यस्यापि भाष्ये उक्तत्वेन चैत्रधनचैत्रापत्यमित्यादेः समासस्यासाधुत्वापत्तेः । मुख्येति संख्याया इत्यादिः । भाष्येति सादृश्योपपदकभाष्येत्यर्थः । एकादशान्तानां नित्यं संख्येयतया तत्र षष्ठीसमासाप्राप्तिरिति भावः । भाष्यतात्पर्यमाहैवंचेति विंशतीति । प्रकृतमाह तथाचेति । उक्तमेवोक्तप्रायमेव सहस्रादिवत् मात्रमवधारणे । नन्वेवं न्यूनताऽतआहैकत्वेति । ननु द्व्यादेः समूहवचनत्वे पर्यायतापत्तिरत आह विलक्षणेति द्रव्यसमूहेत्यर्थः ।

सत्यम् ।

परमनेन तथाभिधानात् । अनण्वोपक्रमे—

संख्यावाननुमत्त्वभूतोऽर्थः सर्वं एवाभिधीयते ।

स धर्मो व्यतिरिक्तो वा तेषामात्मैव वा तथा । इत्यु-क्तम् । सधर्मः संख्यारूपो धर्मः व्यतिरिक्त इति वैशे-षिकमते । तेषां हि द्रव्याश्रिता गुणरूपा संख्या । स्व-मतमाह तेषामात्मैवेति । तेषां सत्त्वभूतार्थानां समूह-स्य समूहिभिरत्यन्तभेदाभावादात्मैवेत्युक्तं । तथा सं-ख्यात्ववान् । असमूहरूपमेकत्वं समूहरूपं द्वित्वादि । तत्रैव संख्यात्वस्याप्यङ्गीकारेण समूहप्रत्ययापेक्षया विलक्षणः प्रत्यय उपपन्नः । एतेन पदार्थमात्रादनुपा-धेर्विलक्षणप्रत्ययानापत्तिरित्यपास्तम् । संख्यात्वस्य समूहरूपत्वस्य चोपाधित्वाद् इति पुञ्जराजादयः ।

तत्र द्व्यादावनुद्भूतावयवभेदः स संख्या, तद्विपरी-तश्च तदाश्रयः । यद्वा समूहत्वेनाधारता द्वित्वत्वेन चाधेयता संख्यागतैकत्वस्य तु विशेष्ये ऽनारोपः श-ब्दशक्तिस्वभावात । दशाच्छब्दश्च दशासम्बन्धिसमू-हबोधकः । अनुद्भूतावयवभेदः स विशेष्यः समूह-

---

नन्वेतावता प्रकृते किमत आहैवंचेति । तद्विप्रमेवेदमित्याहात-एवेति । तेनैव पुंजराजादिग्रन्थमाह सधर्म इत्यादि । नन्वेवं समूह-प्रतीतितो विलक्षणाद्वित्वादिप्रतीतिर्न स्यादत आह तत्रेवेति समूहे एवेत्यर्थः । मात्रव्यवच्छेद्यमेवाहानुपाधेरिति । एतेनेत्यस्यार्थमाह संख्येति । विशेषमाह तत्रेत्यादि । तत्र तथा सति । सः सत्समूहः । वि-पेति उद्भूतावयवभेद इत्यर्थः । त त्संख्या ।

तथाऽप्रतीतेरेव यद्वेति दोषं परिहरति संख्येति एवमन्यत्राप्या-ह दशादिति । ननु स्वभेदकत्वं स्वस्याः कथमत आह संख्याचेति ।

त्वेन च विशेषणम्। संख्या च सर्वपदार्थभेदिका। स्व-स्यापि भेदिका गुणक्रियादिभेदिका च।

क्रियाभेदाय कालस्तु संख्या सर्वस्य भेदिका।

इत्युक्तेः। एकविंशत्यादयोऽपि संख्यान्तराण्येव न संख्यासमूहः। संख्या कार्यापत्तेः। स्वाङ्गसमुदाये-दौ स्वाङ्गादिकार्याभाववदित्यलम्।

एवं चेतरेतरयोगे साहित्यं विशेषणमिति सूत्र-भाष्याद्यसंमतम्। एतेनापहिरघवखगादिरघोरेव द्वि-त्वान्वयः। एकक्रियान्वयित्वस्यैकबुद्धयवच्छिन्नत्वरूप-स्य वा साहित्यस्य पश्चादेव भानेन तत्र वृत्तिकल्प-नाया अनौचित्यात्। अन्यतरस्यान्यतरत्रान्वयविव-क्षायां पश्य धवखदिरौ छिन्धीति तु न, असामर्थ्येन समासाप्राप्तेः। एकरूपेणैकविशेष्यान्वयित्वरूपसाम-र्थ्यस्यैव द्वन्द्वनिमित्तत्वात् द्वित्वरूपैकधर्मावच्छिन्नयो-रेकत्रान्वयस्यैवौचित्याच्च। कृतः सर्वो मृत्तिकयेत्या-दावेवं रीत्या समासो नानभिधानात्।

सर्वेत्यादिरर्थाऽस्या स्वप्रदार्थतात संख्यात्ववत्समूहस्यापीत्यर्थः। तत्र द्रव्यभेदकत्वस्य सर्वेषां निर्विवादत्वेनोक्तदृष्टान्तसूचनायाह गुणेति विशेषान्तरमाहकेति। एतेन तद्रूपत्वं तस्येति उक्तभाष्यात्तस्य समूह-रूपत्वे समूहः समूहिषु समवायीति स्वान्वये स्वयमन्वयीति महती दुरवस्थेति चापास्तं। एकस्यैव पदार्थस्य समूहत्वेनान्वयित्वे द्वि-त्वत्वादिना च विभक्तिवाच्यत्वेऽर्थदोषात्तदाहेत्यलामति।

दीक्षितायुक्तिखण्डनमुपसंहरति। एवञ्चेति तथा भाष्यादिसि-द्धान्ते चेत्यर्थः।

नव्यनैयायिकायुक्तिं खण्डयति एतेनेति तस्य तदसंमतत्वेनेत्य-र्थः। एवेन साहित्यव्यवच्छेदः। लाघवादाहैकबुद्धीति तत्र साहित्ये तथा सति दोषं परिहरति अन्यतेति। ननु व्यपेक्षा तत्राप्यस्त्येवात

किंच नात्र द्वन्द्वः एकरूपेण तथान्वयाभावात्। नापि तत्पुरुषस्तत्र तथा सामर्थ्यग्रहणे मानाभावात्। चार्थे द्वन्द्व इत्यस्य चार्थे सति यथाविशेष्यान्वयस्तथा विशेष्यान्वये सति द्वन्द्व इत्यर्थः। समर्थसूत्रे च तन्त्रेणोभयविधसामर्थ्यग्रहणं। परन्तु व्यवस्थितं। समुच्चयान्वाचययोस्तु न समासोऽनभिधानात्। क्षौमे वसानावग्निमादधीयानामित्यादौ सहितयोरधिकारलाभस्तु यत्कर्त्तव्यं तदनया सहेति वाक्यात् इत्यपास्तम्। तदुक्तसूत्रार्थस्याशाब्दत्वाच्च।

धवखादिरावित्यादौ प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वयित्वेन विभक्त्यर्थानन्वयापत्तेश्च। संनिहितार्थबोधकत्वमिति तु बहुव्रीहिप्रकरणे दूषितम्। धवे द्वित्वानन्वयापत्तेश्च। न चानुशासनिकसन्निधानग्रहणेन यदुत्तरं यः प्रत्ययोऽनुशिष्टः स तद्घटकार्थतदर्थेतदन्यतरगतस्वार्थबोधक इति धवेंऽप्यन्वयो, योग्यतादेर्नियामकत्वाच्चार्धपिप्पलीं राजपुरुषं पश्येत्यादौ न

आहैकेति तदनङ्गीकारेऽप्याह द्वित्वेति। अतिप्रसङ्गं तथा सति निराचष्टे कृत इति। अत्र कृतः सर्वेत्यादौ। तथेति एकविशेष्येत्यर्थे तथेति तत्पुरुषे एकरूपेत्यादि सामर्थ्येत्यर्थः। किन्तु व्यपेक्षारूपमेव तत्रेति भावः।

ननु सूत्रात्कथं तल्लाभोऽत आह चार्थे इति। नन्वेवमपि व्यपेक्षावादिनां कथमिदमत आह सूत्रेऽपीति। नन्वेवमप्यति प्रसङ्गोऽत आह परंत्विति। व्यपेक्षाकृतातिप्रसङ्गं निराचष्टे समुच्चेति। नन्वेवं क्षौम इत्यादौ समुच्चितयोरधिकारो न स्यात्तेन रूपेणानुपस्थितेरत आह क्षौमे इति उक्तरीत्या तद्बोधासद्भावापि युक्त्यंतरमविप्रतिपन्नमाह यदिति दोषांतरमाह त्वदुक्तेति इत्यादावित्यस्याग्रेऽन्वयः। तत्र हेतुः प्रस्येति। इमं दोषमुद्धरति नचेति। नन्वेवमनिष्टमपीत्ययोग्येति आदि-

दोष इति वाच्यम् । व्युत्पत्त्यन्तरकल्पने गौरवाद् एकरूपेणैकक्रियान्वयित्वसमानियतसमस्यमानपदार्थसमूहभानानुरोधेन वृत्तेरावश्यकत्वाच्च । अतएवात्र विग्रहवाक्ये इव चादिप्रयोगो नेत्युक्तम् ।

चार्थे द्वन्द्व इति त्वनेकमन्यपदार्थ इतिवच्छक्तिग्राहकमेव । एतेन चार्थे इत्यस्यैकक्रियान्वयित्वरूपसाहित्ये सति द्वन्द्व इत्यर्थ इत्यपास्तम् । एकक्रियान्वयित्वे चशब्दशक्त्यभावाच्च । अग्नीषोमावित्यादौ समुदितस्य देवतान्वयित्व एव भङ्गच्छते ।

न च चैत्रो मैत्रश्च गच्छत इत्यादावाख्यातोपात्तसंख्यान्वयाय चार्थसमूहस्य विशेष्यत्वाय च चस्य तद्वाचकत्वं वाच्यम् । एवं च चैत्रस्य मैत्रस्य च समूह इत्यत्रैव षष्ठ्यापत्तिरिति वाच्यम् । तदात्मकत्वेन समूहप्रतीत्या भेदनिबन्धनषष्ठ्यप्राप्तेः । स च समूहः क्वचिद्वास्तवः क्वचिद्बौद्ध इत्यन्यत् ।

ना आकांक्षा । अत्र द्वंद्वे ।

नन्वेवं सूत्रवैयर्थ्यमत आह चार्थे इति । एतेन तस्यावश्यकशक्तिग्राहकत्वेन । दोषांतरमाहैकेति । फलांतरमाहाग्नीति । अतएव विशेष्ये समूहे शक्तेरेव । तस्योक्तरीत्यासंभवादाह चार्थेति । समूहस्य शक्यत्वमन्यथाप्यावश्यकमित्याह पुष्पेति । अतएवेति अन्यथा तदन्वयानुपपत्तिः स्पष्टैव । इत्यस्येति अवयवावयविभावः षष्ठ्यर्थः ।

तोऽदंतोवेति अतएव पुष्पविकसने भावे घञ् पुष्पौ विकासः प्रकाशश्च तद्वन्तौ मतुप् एकयोक्त्या साधारणवचनेन प्रत्येकं पुष्पवानिति प्रयोक्तव्यमिति भावः । अकारांतोऽपि पुष्पवंतशब्दः अत्र रक्षणे सुविशिभ्यां झच् बाहुलकादवतेरपि झच् झोन्तः पुष्पस्यावंताविति विग्रहः । शकन्ध्वादित्वात्पररूपं रविशशिनौ पुष्पवन्ताख्याविति नाममाला । तथाच पुष्पवन्ताभ्यां पुष्पवन्तयोरित्यादीति त-

पुष्पवन्तादिपदेऽपि समूहः शक्यो ऽत एव द्वित्वान्वयः। पुष्पवन्तावित्यस्य प्रकृतिस्तान्ताऽद्न्ता वा एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरावित्यमरे द्वन्द्वेन पर्यायप्रदर्शनात्पुष्पवन्तावित्यत्र द्विवचनोच्चारणाच्चैकयोक्त्येत्युक्तेश्च। समूहस्य शक्यतायाः स्पष्टमेव लाभात्। पुष्पवन्तपदं चन्द्रसूर्यसमूहे शक्तमित्याकारः शक्तिग्रहोऽतो न तत एकतरमात्रबोधो नापि शक्त्यानन्त्यम्।

यत्तु भेदश्चार्थ इति तन्न। तद्बोधाननुभवात्। येन कापि तदर्थाप्रतीतेश्च। चार्थः साहित्यं परं भिन्नानामित्यन्यत। शिवरामयोरभेद इत्यादौ तत्तदुपाधिकृतभेदवतोरेवोपाधीनामैक्ये ऽभेदप्रतिपादनान्न विरोधः। समूहश्च समूहिभ्यो भिन्नाभिन्न इति निरूपितम्।

साहिताभ्यां कृतमित्यादेः समूहबुद्धिविषयाभ्यां कृतमित्यादि क्रमेणार्थः। धवखदिरौ छिन्धि इत्यादौ क्रियान्वय एव समूहस्य। क्रियोत्पत्तिस्तु समूहेऽसंभवात्प्रत्येकमेव। एवं पित्रोः श्राद्धं कुर्यादित्यादावपि। इदमेवाभिप्रेत्य तुल्यवदेकक्रियान्वयित्वं साहित्यमिति प्राञ्चः। यथा तुल्ययोरेककालमेकधर्मसंबन्धानिमि·

व्याख्यातारः। तस्य शक्यत्वं तादृष्टमित्याहैकेति वक्ष्यमाणदोषाभावायाह पुष्पेति द्वितीयमतेनेदम्।

नैयायिकायुक्तिं खण्डयति यत्त्विति एवं सति प्रसक्तविरोधं परिहरति शिवेति विरोध इति साहित्यत्यादिः। वक्ष्यमाणरीत्या यथाश्रुतासङ्गतेराह स ीति। आदिना सहितौ दृष्टौ सहितेभ्यो दत्तं सहितयोरन्वय इत्यादि। तदन्वयस्य तदुत्पत्तेश्च साम्यमाहैवमिति तामिति बहु·

ऽर्कं तुल्यत्वन्ताद्विना तुल्यत्वासंभवात् तथैककालस्यैकक्रियान्वयित्वनिमित्तं साहित्यं समूह इत्यक्षरार्थः ।

समुच्चयान्वाचययोस्तु न समासः । ईश्वरं गुरुं च भजस्वेत्यादौ समुच्चये एकस्यान्यसहितस्यान्वयित्वनिमित्तसाहित्येऽप्येकस्य केवलस्यैकधर्मावच्छिन्नान्वयेन चार्थेऽनेकसुबन्तस्य वृत्त्यभावात् । एकधर्मावच्छिन्न इत्युक्तेर्वस्तुनो भजनस्य भिन्नत्वेऽपि न दोषः । अत्रैकस्य केवलस्य क्रियान्वयोत्तरमपरस्यान्यसहितस्यावृत्त्या तदन्वयः । स च विशेष्यतया विशेषणतया वा आद्ये देवः पचति हसति चेत्यादौ । अन्त्यस्तूक्तः समुच्चये।

चैत्रो मैत्रश्च पचतीत्यादौ नित्यमेकवचनान्ताख्यातप्रयोग एव । चरहितस्य केवलस्यैवान्वयात् । चसहितेनाप्यनुद्भूतावयवभेदसमूहस्यैव प्रतीतेः । किंचात्र समासे एकपदोपस्थाप्यसमूहस्यैककालमेवेतरान्वयस्य पुष्पवन्तादौ क्लृप्तत्वेन समुच्चयत्वस्यैव भङ्गापत्तिः ।

---

*व्रीहिः । तथाचैकरूपेणैककालिकैकपदोपस्थाप्यक्रियान्वयित्वसमनियतम् पदार्थांतरमेव समूहापरपर्यायाभिधाने रिक्त(!)विशिष्टवत् इति बोध्यम् ।

सिद्धांते नातिप्रसङ्ग इत्याह समुच्चेति । तत्राद्ये हेतुमाहेश्वरमिति अत्र समुच्चये । एकस्येश्वरस्य । अपरस्य गुरोः । एवंप्रागपि तयोः प्रथमान्यार्थकत्वात् सकृदिति व्युत्पत्त्यविरोधायाहावृत्त्येति । तत्र विशेषमाह सचेति इत्यादौ क्रियासमुच्चये प्रसंगात् अन्त्यं विशेषमाह समुच्चेति आद्ये आह चरेति । द्वितीये आह चसेति ।

समुच्चयसमासाभावे युक्त्यंतरमाह किंचेति । अत्र समुच्चये

अतएव भिक्षामट गां चानयेत्यन्वाचयेऽपि न समासः। अत्र चकारसमभिव्याहृते आनुषङ्गिकत्वमितरसाहित्यं च भासते। आनुषङ्गिकत्वं चान्यनिष्पादकयत्ननिष्पाद्यत्वमेवं च तद्व्याप्यत्वं फलति। एवं चानुषङ्गिकं भिक्षाटनसाहितं गवानयनमिति बोधः। प्रायेणान्वाचयश्चास्य क्रियान्वये भवति।

यत्र तु क्रियान्वयेऽपि चद्वयं यथा पचन्ति च हसन्ति चेत्यादौ तत्र परस्परसाहित्यावगमान्नानुषङ्गिकत्वप्रतीतिः। एवं समुच्चये चसमभिव्याहृतस्य किंचिदप्राधान्यं प्रतीयतेऽतएव समकक्षयोरेकस्य समुच्चयत्वे दुःखं दृश्यते।

इतरेतरयोगे तु मिलितस्यैकधर्मावच्छिन्नेतरान्वयः। धवखदिरौ च्छिन्धीत्यादौ तथैवानुभवात्। मेलनं च समूहरूपता अतएव तद्विग्रहवाक्ये चद्वयप्रयोगः। तेन ह्यन्योन्यस्मिन्नन्योन्यसाहित्यद्गम्यते तेन समूहरूपतासिद्धिः। अतएव चैत्रश्च मैत्रश्च पचत इत्यादौ नित्यं द्विवचनाद्यन्ताख्यातप्रयोग एव। एकैकत्वेन द्वित्वादेर्विरोधेऽपि समूहबुद्धिविषयगतनानैकत्वैरविरोधात्।

एकधर्मावच्छिन्नेत्युक्तेरजां ग्रामं नयतीत्यादौ न समासः। क्वचिदेकचकारप्रयोगेऽपि प्रकारान्तरगृहीत-

---

अस्याग्रेऽन्वयः। तत्र हेतुरेकयेति। द्वितीय आह्वानएवेति उक्तयुक्तिद्वयादेवेत्यर्थः। अत्रान्वाचये प्रायेणेत्यस्य फलमाह यत्रात्विति। एवं अन्वाचये एव तेन चद्वयप्रयोगेण। अत एव तस्य तदन्वयादेव अग्रेति शेषः। नन्वेकत्ववत्तयोपस्थिते कथं द्वित्वाद्यन्वयोऽत आहैकैकत्वेनेति। विशेषमाह क्वचिदिति। एवमग्रेऽपि प्रकारांतरेति प्रकरणादी-

तात्पर्यवशात्परस्परमाहित्यावगतिर्भवत्येव । यथा मांकाश्यकानां पाटलिपुत्रकाणां च पाटलिपुत्रका अभिरूपतमा इत्यादौ । स्पष्टं चेदं द्विवचनविभक्त्योपपद इत्यत्र भाष्यकैयटयोः ।

एवं क्वचिच्चकाराभावेऽपि तत्प्रतीतिर्यथाऽहरहर्नयमानो गामश्वं पुरुषं पशुमित्यादावहरहः पदसमभिव्याहारात्तत्प्रतीतिः । क्वचित्तु चद्वयसत्त्वेऽपि न तत्प्रतीतिः वाक्यालङ्कारमात्रार्थत्वात्तयोः, यथा यदग्नये च प्रजापतये चेत्यादौ । मन्त्रलिङ्गेन तत्र प्रत्येकं देवतात्वस्यैव प्रतीतेः । समाहारेऽनुद्भूतावयवभेदः समूहो विशेष्योऽतएव तत्रैकवचनं सिद्धं । द्वन्द्वश्च प्राणीत्यादिप्रकरणं तु नियमार्थमिति भाष्ये स्पष्टम् । पाणिपादं वादयेत्यादौ वादनकर्मत्वन्तु वस्तुतस्तस्य पाणिपादाभिन्नत्वाद्बोध्यम् ।

यत्तु अत्र समाहारो न भासते, द्विवचनादि त्वनुशासनेनासाधुत्वबोधनार्थमिति । तन्न । सर्वत्र तद्बाधका-

---

त्यर्थः ।

तदन्यत्रापीत्याहैवमिति । तत् मिथः साहित्यं । तदेव स्पष्टयति यथेति । नन्वेवं यदग्नये चेत्यादौ मिथः साहित्यावगमात्समुदितस्यैव देवतात्वं स्यादत आह क्वचित्त्विति । अर्थः प्रयोजनं । तत्र बीजमाह मन्त्रेति । नन्वेवं प्रकरणवैयर्थ्यमत आह द्वंद्वश्चेति । नन्वेवमपि समूहस्य कथं तत्कर्मत्वमत आह पाणीति । तस्य समूहस्य ।

नव्यनैयायिकोक्तिं खण्डयति यत्त्विति । अत्र पाणिपादमित्यादौ पदार्थमात्रप्रतीत्या शक्तिलक्षणयोरभावात् । नन्वेवं पाणिपादानेकत्वाद्द्विवचनाद्यापत्तिरत आह द्वित्वेति । द्वंद्वश्चेत्यादेर्विधायकत्वमतेनाह सर्वत्रेति संज्ञापरिभाषमित्यादौ तदभावादिति भावः । नदितिसिद्धांतमेतन्नाहैकेति । अपूर्वविधायकत्वाङ्गीकार आह समेति । पा-

नुशासनाभावात् । एकवचनविधायकाभावात् समाहारद्वन्द्वगर्भेतरेतरयोगे द्विवचनानापत्तेश्चेत्यलम् ।

स्यादेतदहरहर्नयमानो गामश्वं पुरुषं पशुमित्यादौ इन्द्रो वरुणस्त्वष्टादित्य एते लोकपाला इत्यादौ च चार्थसंप्रत्ययाद्द्वन्द्वः प्राप्नोति चार्थे चशब्दस्य द्वन्द्वस्य चेत्युभयोरेव साधुतायाः शास्त्रेण बोधनात् । आद्येऽहरहरित्यनेनान्त्ये लोकपाला इत्यनेनेतरेतरयोगप्रतीतेः।

ननु युगपदधिकरणवचने द्वन्द्व इतिन्यासेन न दोषः। अधिकरणं वर्त्तिपदार्थौ तयोर्युगपत्पदद्वयेनाभिधाने द्वन्द्व इति तदर्थः । एवंच रामकृष्णावित्यादौ रामपदेन रामकृष्णयोः कृष्णपदेन च तयोरभिधानाद्भवति द्वन्द्वः । गामश्वमित्यादौ तु गवादयो भिन्नैः शब्दैरेकैकरूपा एव पृथक्प्रत्याय्यन्त इति न दोषः ।

विरूपाणामित्येकशेषस्तु नात्र द्वन्द्वविधिसामर्थ्येन समानार्थानामिति सामर्थ्येन च युगपदधिकरणतां विनापि समानार्थतायामेवैकशेषात् । पट्वीमृद्व्यावित्यत्र पुंवत्त्वमपि न,वृत्तेः प्रागपि यत्र सामानाधिकरण्यं तत्रैव

णिपादं रथिकाश्वारोहावित्यत्रेत्यर्थः । एतदेवाभिप्रेत्यार्थचतुष्टयानुस्यूतं साहित्यमेव चार्थ इति वृद्धाः । एतेनोभयपदार्थप्रधानो द्वंद्व इति द्वंद्वलक्षणमित्यपास्तं समाहार द्वंद्वेऽव्याप्तेस्तदाहेत्यलमिति ।

सर्वत्रैकार्थीभावांगीकारे समर्थसूत्रे च तस्यैव ग्रहणे चार्थे द्वंद्व इति सूत्रभाष्यविरोधपरिहारं सूचयन् तत्रत्यमेव क्रमेणाह स्यादेतदित्यादिना दिगित्यंतेन । इत्यादौ असमासे यथान्यासेऽयं दोष इत्याह चार्थेति । एवञ्च चशब्दाघटितं वाक्यमसाध्वेव स्यात्तदाह चार्थे इति ।

नन्वेवं घटकुम्भाविति वद्विरूपाणामपीत्येकशेषेण बाधात् द्वन्द्वस्यासाधुतापत्तिरत आह विरूपेति । अत्र रामकृष्णावित्यादौ। तत्रैव अ-

नन्प्रवृत्तेः॥ सहभूतयोरेव युगपदर्थद्वयबोधसामर्थ्यमिति नान्यतरवैयर्थ्यं। द्वन्द्वविषये चैतदतः केवलरामपदाद्रामं कृष्णंचेति वाक्यघटकाच्च नोभयबोधः।

वेदेतु क्वचिद्वाक्येऽपि साद्यावाहक्षामेत्यादौ। एकैकेनार्थद्वयाभिधानेऽपि नित्यपुनर्वस्वोरिति सूत्रस्थबहुवचनस्येत्यनेन सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवतीति ज्ञापनात् पक्षे धवखदिरमित्यादिसिद्धिरिति चेन्न। सेयं युगपदधिकरणवचनता दुःखा च दुरुपपादा चेत्यादिना भाष्ये एव तस्या दूषितत्वात्। तत्र दुःखत्वं प्रतीतावनुपारोहात्।

तथाहि वृद्धव्यवहाराद्धि शब्दार्थनिर्णयः। नच प्लक्षशब्दस्य न्यग्रोधाभिधायित्वं लोके दृश्यते नच प्लक्षशब्दस्य लक्षणा न्यग्रोधशब्देनैव तल्लाभात् द्विवचनाद्यन्तप्रयोगस्यान्यथासिद्धेश्च समूहस्यावयवापेक्षद्वित्वादिमतः समुदायात्प्रतीतेः। दुरुपपादेत्यस्य दुष्टं निःसारमुपपादनं यस्याः सा निष्प्रमाणेत्यर्थः।

नच द्यावाहक्षामेत्यादौ व्यासे दर्शनात्समासेऽपि सेति वाच्यम्। तस्य च्छान्दसत्वेन तत्र सुपां सुप इत्येव सिद्धिः। नच समासाद् द्विवचनबहुवचनोत्प-

---

न्यथा दर्शनीयामातेत्यत्रापि तदापत्तेः। एतत् युग्मपदार्थद्वयबोधनसामर्थ्यम्। चेति पश्येत शेषः। अन्यथा प्रत्येकं द्विवचनापत्तेः। सा युगपदधिकरणवचनता नन्वेवं धवखदिरमित्यादि पाक्षिकं न स्यादत आह एकैकेनेति। तत्र तयोर्मध्ये। हि यतः। नच नहि। अन्यथासिद्धौ हेतुमाह समूहेति। आदिना द्यावाचिदस्मै पृथिवी सन्नमेते इति दर्शनादिति मिथः साहचर्येण तदित्यादिः। तस्य द्यावाहक्षामेत्यादेः।

स्यर्थे तद्वाचकता । पूर्वमुपपादितत्वात् । समुच्चया-न्वाचययोः समासाभावार्थमपि न सा । उक्तरीत्याऽसामर्थ्येनैव तत्र समासवारणात् । आङ्गश्च वाङ्गश्च कालिङ्गश्चेति अङ्गवङ्गकलिङ्गा इत्यादौ तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियामिति लुक् तु तद्राजप्रत्ययार्थे समुदितगत-बहुत्वविवक्षायान्तद्राजप्रत्ययस्य लुगित्यर्थात्तं विनापि सिध्यतीति चेत्सत्यम् ।

चेन कृतस्यार्थस्याभावात्समासाप्राप्तेरिति भाष्ये एव समाधानात् । यत्र विग्रहे चेन बोध्यं साहित्यं तत्रैव द्वन्द्वो नचात्र तथा । अहरहरादिपदसमभिव्याहारेण तस्य तत्र बोधेऽपि चकाराबोध्यत्वात् । उक्तार्थत्वाच्च तत्र चकाराप्रयोग इति दिक् ।

उपदशं दन्तोष्ठम् । दशसमीपो दन्तोष्ठसमाहार इति बोधः । समाहारे दशसमीपत्वं च स्ववृत्तिदशत्व-संख्यासमीपसंख्यावदवयवकत्वेन । अत्र बहुव्रीहेर्नानुप्रयोगस्तस्य नित्यबहुवचनान्तत्वेन दन्तोष्ठमित्यनेनान्वयायोग्यत्वात् ।

इतिद्वन्द्वः ।

कैयटाद्युक्तिं खण्डयति समुच्चयेति । नन्वेवमङ्गवङ्गकलिङ्गा इत्यादौ तद्राजस्येति लुक् न स्यात् तद्राजप्रत्ययार्थगतबहुत्वविवक्षायां तद्राजस्य लुगित्यर्थात् । नहि तां विना प्रत्येकतद्राजार्थे बहुत्वान्वयस्तस्य व्यासज्यवृत्तित्वादत आहाङ्गश्चेति तां युगपदधिकरणवचनतां प्राप्तारेतीति पाठः । प्राप्तेरिति पाठे समाधानेनाभेदान्वयः । चस्त्वर्थे एवंच न तस्यासाधुत्वं तदाहेतिदिगिति । सङ्ख्यासमीपेति सङ्ख्याप्रतियोगिकसामीप्यवत्सङ्ख्येत्यर्थः ।

इतिद्वन्द्वः ।

अर्थैकशेषः ।

यदा चित्यादावपि घटद्वयादिसमूहो घटशब्दार्थः । एकशेषात् । एकशेषविधायकं च सरूपाणामेकशेष एकविभक्ताविति सूत्रम् । तच्च द्वन्द्वे इत्यनुवृत्तेर्नाद्वन्द्वविषयम् । तेन तत्र शिष्टस्य शिष्यमाणलुप्यमानार्थाभिधायीति न्यायेन लुप्यमानार्थवृत्तिना समूहवृत्तिना चात एव तत्र द्वित्वाद्यन्वयः ।

ननु तन्त्रेणैवेदं सिद्धं तथाहि द्विविधं तन्त्रं शब्दतन्त्रमर्थतन्त्रं च । तत्र कश्चित् अर्थभेदाच्छब्दभेद इति मते सकृत्तालवोष्ठपुटव्यापाराद्विनिर्गमनाविरहेणानेकशब्दानां भेदापह्नवेनोच्चारणमित्याद्यः । तत्र तदर्थान्वयिसमभिव्याहृतैकपदप्रयोगे तत एव तात्पर्यग्राहकात्प्रायः प्रातिपदिकानामेव तन्त्रमिति श्रोतुरप्येकवृन्तगतानेकफलन्यायेनानेकशब्दैकानुसंधानेन कमलत्वादिवैशिष्ट्येनानेकार्थसमूहबोधः । यथाऽक्षान्पश्येत्यादौ । विद्वन्मानसेत्यादावेकशब्दस्यैकानुसंधानेनैवानेकार्थबोधः । समस्तनयैकदेशस्यानेकस्यैकानुसंधानासंभवात् । यद्वा तत्राप्यस्त्वनेकस्यैकानुसंधानमेव । विद्वन्मानसमानसेति ।

यत्र तु सुखिते दुःखिते चेतसि दवदहनराशिस्तुहिनदीधितिरित्यादावेकानुसंधानेन विरुद्धार्थयोर्युगपद्बुद्ध्यसंभवस्तत्र वक्ता श्रोतुः शब्दद्वयानुसंधानद्वयं भ-

---

अर्थैकशेषः ।

तेन तस्य द्वन्द्वाविषयत्वेन । तत्र एकशेषे । प्राचीनादिमत माह तत्रेति तन्त्रविषयं इत्यर्थः । तत्र आद्यविषयं विशेषमाह विद्वन्निति । पूर्वे-

वस्त्विति तात्पर्यैणैकोच्चारणेऽपि श्रोतुरनुसंधानद्वयेन क्रमेण बोधादावृत्तिरिति व्यवहारः । एवंच नञ्च श्रोतुः शब्दावृत्तिर्वक्तुस्तु तन्त्रेणोच्चारणमितिबोध्यम् ।

एवंचेदृशे विषये तन्त्रावृत्त्यैकशेषाणामन्यतमम-स्त्विति ग्रन्थाश्रयाणामैच्छिकविकल्पपरतया प्रवृत्ता-श्चिन्त्या एव । घटं पटं चानयेत्यादावपि समुच्चयार्थक-चशब्देन क्रमेण बोधे तात्पर्यात् श्रोतुरावृत्तिरेव । अ-क्षा भज्यन्तां भक्ष्यन्तां दीव्यन्तामित्यादौ समभि-व्याहृतानेकपदप्रयोगरूपात्तात्पर्यग्राहकाद् विभक्त्य-न्तानामेव तन्त्रं बहुत्ववतान्तत्तत्कारकशक्तिमतां भिन्नभिन्नक्रियान्वयितया बोधेन श्रोतुरनेकानुसन्धा-नाद्बोध इत्यावृत्तिरेव ।

प्रातिपदिकतन्त्रमेव तु नात्र, एकक्रियाद्यन्वये एव तस्य सत्त्वात् । तदुक्तं वृद्धैः सकृदुच्चरितः शब्दः स-कृदर्थं गमयतीति सकृदर्थमित्यादेरेकवारमेव प्रतीतिं जनयतीत्यर्थः । सा च प्रतीतिरेकार्थविषयाऽनेकार्थवि-षया वेत्यन्यत् । गङ्गायां मीनघोषावित्यादावनेकार्थ-स्य युगपदुपस्थितेः ।

यत्तु सकृदर्थमित्यस्यैकमर्थं बोधयतीत्यर्थ इति । तन्न । क्रियाभ्यावृत्तिगणने इत्यधिकारे एकशब्दात्सुच् तस्य

वाह यद्वेति । विशेषमाह यत्र त्विति । कैयटदीक्षितादयुक्तिं खण्डयति एवंचेदृशे इति शब्दपदफलमाहाक्षा इति । इदं वक्तुः । श्रोतुराह बहु-त्वेति तदित्यादिः । प्रातिपदिकतन्त्रे सम्मतिमाह तदुक्तमिति । उच्च-रितः उच्चारणानुसंहितः ।

परमतं खण्डयति यत्त्विति । अतएव एकानुसन्धानसम्भवे एव ।

सकृदादेशश्चेत्यर्थकेनैकस्य सकृच्चेति सूत्रेण निष्पन्नस्य सकृच्छब्दस्यैकार्थकत्वाभावात् । एकवारमित्यर्थकत्वाच्च ।

अतएव सर्वादिसूत्रे तेन सूत्रेण सर्वादीनां सर्वनामसंज्ञा विधीयते ये सर्वार्थास्ते सर्वादय इति, गणपाठश्च विशेष्यते इत्युक्त्वा सकृदुच्चरित इति व्युत्पत्तिमूलकतया कथं पुनरेकेन यत्नेनोभयं लभ्यमित्याशङ्क्यैकशेषनिर्देशादिति समाहितम् ।

वक्त्रैकशेषेणोच्चारणादित्यर्थकनैकशेषनिर्देशादित्यनेन वक्तुः शब्दद्वयस्य बुद्धिस्थतया बोद्धुः पृथक्शब्दद्वयज्ञानं भवत्विति वक्तृतात्पर्यं दर्शितन्तस्य लक्ष्यानुसारात् श्रोतुर्ग्रह इति तद्बलेन पुनरनुसन्धानादर्थद्वयप्रतीतिरिति तदाशयः ।

एतेन सति तात्पर्ये एकशब्दज्ञानेनापि समूहालम्बनविधयोपस्थितानेकार्थानामनेकैः संबन्धिभिः समूहालम्बनात्मकोऽन्वयबोध इत्यक्षा भज्यन्तामित्यादौ विनाऽप्यावृत्तिं बोध इत्यपास्तं तथानुभवाभावात् । उक्तभाष्ये एकेनाप्युभयं लभ्यत इति समाधानानुक्त्या तथा रीत्या बोधे उक्तप्रयोगस्यासाधुत्वबोधनाच्च । शब्दसारूप्यं च तन्त्रबीजम् । अर्थभेदेऽपि शब्दैक्यमिति नये ताल्वोष्ठपुटव्यापारप्रकाशितैकशब्देनैकवृन्तगतानेकफलन्यायेनानेकार्थसंबद्धेनानेकार्थबोधा-

---

तत्तन्त्रांगीकारादेव । सर्वादीति तद्घटितसूत्रे इत्यर्थः । व्युत्पत्तीति तयाश्च तदसम्भवमूलकतयेत्यर्थः । अनतिप्रसङ्गायाह तस्येति । तदाशयः समाध्याशयः । एतेनेत्यस्यार्थमाह तथेति । द्वितीयमाहार्थेति । सिद्धान्तं

दर्थतन्त्रमित्याहुः ।

वस्तुतस्तु अक्षादिस्थले उपपत्त्या शब्दभेदेऽपि लोकानां न भेदप्रतीतिः पटादिषूपपत्त्यापि न भेदः अर्थभेदाभावात् । बोद्धृभिरनेकशब्दज्ञानाननुभवाच्च । एवंच मतभेदेन शब्दतन्त्रार्थतन्त्रयोरुपपत्तिर्नयुक्ता तस्मान्मतद्वयेऽपि शब्दस्य परिवृत्त्यसहत्वे शब्दान्वयव्यतिरेकाद्वादाय शब्दतन्त्रं तस्य परिवृत्तिसहत्वेऽर्थतन्त्रम् । उभयत्रापि सकृदनुसंहितैकशब्देन युगपदनेकार्थबोधः । अक्षानयस्वेत्यादावाद्यं पटानयस्वेत्यादावन्त्यमक्षा भज्यन्तां भक्ष्यन्तामित्यादावावृत्तिः ।

किंच प्रत्यर्थं शब्दनिवेशेऽनेकार्थबोधनायानेकशब्दप्रयोगे प्राप्ते एकशेषारम्भ इति तत्सामर्थ्यादेकस्यानेकार्थत्वं वाच्यम् । एवंच लोकत एवैकस्यानेकार्थत्वे सिद्धे शास्त्रं व्यर्थं नह्यसती बोधकत्वशक्तिः शास्त्रेणोत्पाद्यते इति शक्यं वक्तुम् । नचैवं प्रत्यर्थंशब्दानिवेशहानिः स्वस्वार्थप्रत्यायनेनैव प्रत्यर्थंशब्दनिवेशस्वीकारात् । 'अर्थवत्वौ प्रत्यर्थं अर्थानर्थान्प्रति यत्तदपि प्रत्यर्थमेवे'ति भाष्यात् ।

अर्थभेदाच्छब्दभेद इत्यस्यापि स्वस्वार्थभेदाच्छब्दभेद इत्येवार्थः यथार्थद्वयबोधकवृक्षादिशब्देभ्यो

वक्तुमत्र दोषमाह—

वस्तुतस्त्विति उपेति प्रवृत्तिनिमित्तभेदादेरित्यर्थः । आद्य (विधि) इति शेषः उभयत्रापीत्युक्तेरभावादाहाक्षा इति प्रकारांतरेण सूत्रवैयर्थ्यमाह किंचेति । एकस्य अवशिष्टस्य । सर्वथा तन्त्रस्यांगीकारे च सिद्धिरिति अन्यथा एकशेषस्य नित्यत्वाद्वाक्यं दुर्लभमेव स्यात् । एवं चतद्व्यय एकशेषाङ्गीकारच्च । नन्वेवं द्वंद्ववद्त्राप्येकवचना-

तत्तदर्थप्रतिपादकवृक्षादिशब्दाभिन्नाः । सर्वैकशेषसूत्र-व्यर्थमिति चेन्न । अर्थमर्थं प्रति यत्तस्यापि प्रत्यर्थं तत्तत् घटघटावित्यादिवारणार्थं सरूपाणां द्वन्द्वविषये एक-शेष एवेति नियमार्थं तत्सत्त्वात् । द्वन्द्वविषय इत्युक्ते-र्थपेक्षायां चकारगर्भवाक्यसिद्धिः ।

एवञ्च प्रातिपदिकतन्त्रं सहविवक्षाविषयमेव न-ष्टैकशेषव्यवहारो मुख्यः । असहविवक्षाविषये विभ-क्त्यन्ततन्त्रे एकशेषव्यवहारो गौणः । यथा सर्वादिसू-त्रे भाष्ये । एकशेषविषयेऽनुद्भूतावयवभेदसमुदायस्य न कदापि विशेष्यताऽनभिधानात् । अतएव नपुंसक-मनपुंसकेनेति सूत्रे एकवद्भावस्यान्यतरस्यामिति चरि-तार्थं । द्वन्द्वस्यानभिधानमाश्रित्य तु सूत्रं प्रत्याख्यान-माकरे एतदेवाभिप्रेत्य ।

तन्त्रत्वमैकरूप्येण भवेत्तुल्योपकारतः ।
उपकारान्यथात्वे तु भवेदावृत्तिलक्षणम् ॥

इति मीमांसकाः ।

तत्र शब्दविषये तुल्योपकारत इत्यस्य तुल्यकाल-मुपकारतोऽन्वयत इत्यर्थः । विद्वन्मानसंन्यादौ परस्परा-न्वयेऽपि मानसाभिन्नमानसाधिकरणकहंसानि युगपदेव बोधात्तदक्षतिः कदाचित्तत्र पृथक्प्रयोगोऽपि विद्वन्मा-

---

नसप्रयोगोऽपि स्यादत आहकेति । नन्वेवं भाष्यविरोधोऽत आह द्वन्द्व-स्येति स्वोक्ते परसंमतिमप्याह एकेन तुल्यरूपेण कर्तृत्वादिनाऽन्वयि-त्वं तुल्योपकार इति परमतनिरासः मानसेत्यादौ तन्त्राभावापत्तेः । न च तत्रावृत्तिरेव समासैकदेशे तदसम्भवात् । एतदेवेत्यस्यार्थमाह तत्रेति तन्त्रयोर्मध्ये इत्यर्थकशब्देन शब्दतन्त्रेत्यर्थः ।

समानमेति मारवसारवोर्भिज इति वत् । उपकारा-न्यथात्वं भिन्नकालमन्वयस्तेन क्रमेण बोधे आवृत्ति-रित्यर्थः। ऐकरूप्येणान्वयेनेन शब्दसारूप्यं तन्त्रबीज-मुक्तम् । क्रिययोरपि सारूप्यमेव तन्त्रबीजं । क्रियावि-षयतन्त्रादेरेवेदं लक्षणमित्यन्ये ।

न ब्राह्मणं हन्यात् घटमानयेत्यादौ जातेः प्राधा-न्येनानेकव्यक्तिबोधेऽप्येकवचनम् । एकशेषे वृत्तित्व-व्यवहारस्तु वृत्त्यपवादत्वेन गौणः। पृथगर्थानामेका-र्थीभवनरूपैकार्थीभावस्यात्राभावात् । शुद्धव्यक्तौ स्व-संबन्धेन व्यक्तिप्रकारक एव शक्तिग्रहस्तस्या एवच शब्दतो बोध इति मते एकशेषसूत्रस्योक्तसंभवो बोध्यः ।

जातिः शब्दार्थस्तदुपलक्षितं द्रव्यं शब्दार्थ इत्या-दिमते तु तज्जात्यनुगताकृतानेकव्यक्तिबोधस्यैकस्मा-दपि संभवेनानेकशब्दप्रयोगाप्राप्त्या सूत्रस्योक्तसं-भव एव नास्ति । अश्वा इत्यादौ जातिष्वपि जात्य-न्तराङ्गीकारेण तस्या एव शब्दवाच्यत्वेन न दोषः ए-

एवं सति क्वापि न दोष इत्याह विद्धदिति तन्त्रविषयमाह क्रिय-योरपीति तदाभमतमाह क्रियेति आदिना वृत्तिः । नन्वेकशेषावषय ताद्दशसमूहस्य(कादप्य)विशेष्यत्वे न ब्राह्मणमित्यादेरसाधुताऽत आ-ह न ब्राह्मेति । अत एव नपुंसकमिति सूत्र भाष्ये जातिप्राधान्ये तस्याः स्वत एकत्वादेकवचनं तस्यामाश्रयगताद्वित्वाद्यारोपे द्रव्यप्राधान्ये वा द्विवचनादीत्यतएकवचनस्यान्यतरस्यामिति प्रत्याख्यातमतिप्रस-क्तस्त्वनभिधानाद्वारणीयः। प्राचां ग्रन्थ योजयति एकेति । ननु न ब्राह्म-णमित्यादिर्वाह्मवाहे सूत्रप्रणयनं निर्बीजमत आह शुद्धेति निर्विकल्प-कत्ववारणायाहस्वेति । आदिना तद्वाच्छिन्नं द्रव्यं । न च तवापि मते-

तेन त्रित्था इत्यपि व्याख्यानम् ।

यद्वानेकेष्वक्षशब्देष्वक्षशब्दत्वं नाम सामान्यमभिन्नप्रत्ययाभिधानहेतुस्तच्च शब्दार्थयोः सोऽयमित्यभेदाध्यवसायादर्थस्ताक्षशब्देषु संज्ञिषु वर्तत इति तद्देशिष्ट्येनानेकप्रतीतिः । एतेनैव गोत्वाश्वत्वे सामान्ये इत्यपि सिद्धम् । सकलसामान्येषु सामान्यत्वं जातिरूपमस्ति । निःसामान्यानि सामान्यानीति च तार्किकदर्शनं न नियामको वैयाकरणैरास्थेयमिति कैयटः । अभावाश्चत्वार इत्यादावपि निरूपाख्यत्वं तत्समनियतमभावत्वं वा सामान्यं बोध्यम् । सूत्रारम्भेऽप्येवं बोधप्रक्रियाऽतो न प्रत्याख्याने फलभेदः ।

ब्राह्मणश्च ब्राह्मणी च ब्राह्मणावित्यादौ पुमान् स्त्रियेत्यादिनैकशेषः । अत्र च पुंस्त्वस्त्रीत्वाभ्यां ब्राह्मणत्वजात्याश्रययोर्बोधः । नच तत्रापि तज्जातिसत्त्वे ब्राह्मणीवधेऽपि ब्रह्मवधोक्तप्रायश्चित्तापत्तिरिति वाच्यम् । उत्कृष्टापकृष्टब्राह्मणवधे इव तद्वधे तस्य वाचनिकत्वात् ।

एवं शिवौ भ्रातरौ पुत्रौ श्वशुरावित्यादौ द्रष्टव्यमिति केचित् ।

भाष्यानुसारिणस्तु स्वस्रादिष्वप्येकशेषविषयभ्रा-

ऽक्षा इत्याद्यर्थं सूत्रमिति प्राचीनैरुक्तमतात आहाक्षा इति । (नापाद्यामासा इति) । एतेन तत्रापि जात्यङ्गीकारेण । अध्यस्तेति बहुव्रीहिः ।

लाघवादाह यद्वेति एवमेतत्स्यार्थमाह सकलेति लाघवादाह तत्समेति आदिशब्दो प्रकारे । अत्रचेति लक्षणया शक्त्या वा पुंस्त्वाद्युपाधिरिति नब्राह्मणत्वादिजात्या सङ्करस्तस्यादोषत्वात् । ब्राह्मणत्वादि व्याप्यं नाना स्त्रीत्वादीति साङ्कर्यसम्भावनाया एवाभावाच्च ।

तृत्वं द्रष्टव्यमिति भ्रातृपुत्राविति सूत्रभाष्योक्तेः भ्रातरावित्यादौ भ्रातृत्वेनैव स्वस्रादिबोधस्तस्यां तत्त्वारोपात् । पितरावित्यादौ पितृत्वादिधर्मारोपेण पितृत्वादिनैव मात्रादिव्यक्तिबोधः । प्रकरणादिवशाच्च विशेषावसायः । कदाचित्पितृद्वयस्यापि ततः प्रतीतिः

गार्ग्यावित्यादावपि यूनि गर्गगोत्रत्वारोपेण तेनैव रूपेण यूनोऽपि बोधः । ब्राह्मणावित्यादितो ब्राह्मणत्वेनैव ब्राह्मणीबोधस्तद्रूपारोपात् । ननु तत्तद्रूपेणानुभवविरोधात् एकत्र क्लृप्तशक्तिकस्यार्थान्तरे वृत्तिकल्पने गौरवाच्च । पिता भ्रातेत्यादितस्तु न तथा बोधः । एकशेषविषय एव तेषां स्वप्रवृत्तिनिमित्तारोपेण मात्रादिबोधकत्वस्य शब्दशक्तिस्वभावसिद्धत्वात् भाष्यात्तथैव लाभाच्च । सूत्रमतमप्येवमेव । सूत्राणि तु छन्दोनिवृत्त्यर्थानीत्याहुः ।

इत्येकशेषः ।

तत्रापि ब्राह्मण्यामपि । तत् ब्राह्मणी । तस्य प्राथम्यविशेषस्य । तत्त्वेनावगता तत्र ब्राह्मण्याभावः विशेष्यैकदेशे च पुंस्त्वाद्यन्वयः । पदार्थः पदार्थेनेति व्युत्पत्तिस्तु विशेषणीभूतपदार्थैकदेशपरा आदिना गार्ग्यावित्यादि । केचित् प्राहुः । विषयेइति विषयमिति प्रचुरः पाठः आदिना श्वशुरावित्यादि चस्त्वर्थे ।

वृद्धो यूनेत्यस्य विषये आह गार्ग्याविति आदिना हंसावित्याद्यपि पुमान्स्त्रियेत्यस्य विषये आह ब्राह्मणाविति । पूर्वमते दोषमाह नन्विति अत्र मतेऽतिप्रसङ्गं निराचष्टे पितेति तेषां पित्रादीनां । एवमेव भाष्यैकवाक्यत्वात् नन्वेवं सूत्राणामानर्थक्यमत आह सूत्राणीति वृद्धो यूनेत्यादीनीत्यर्थः ।

इत्येकशेषः ।



घटमिच्छति घटीयति देवदत्त इत्यादौ क्यजर्थ इच्छा। एकदेवदत्तकर्तृका स्वसंबन्धिघटकर्मिकेच्छेति बोधः। स्वसम्बन्धित्वादिभानं शब्दशक्तिस्वभावात्। महान्तं पुत्रीयतीत्यादि तु न असामर्थ्यात्। सुप आत्मनः क्यजिति सूत्रेणापितुमम्बर्थेच्छाकर्मवाचकादिच्छायां क्यजित्यर्थकेनात्र क्यच्। तस्य पदविधित्वं स्पष्टमेव। पुत्रकाम्यतीति काम्यजन्तेऽप्येवमेव।

विष्णूयति द्विजमित्यादौ उपमानवाचकात्कर्मण आचारे क्यजित्यर्थकेनोपमानादाचार इत्यनेन क्यच्। उपमानत्वमत्राचारनिष्ठमेव प्रत्यासत्तेः। चैत्रकर्तृको द्विजकर्मको विष्णुकर्मकाचारसदृश आचार इति बोधः। तत्र प्रत्यासत्त्या विष्णुकर्मकाचारोऽपि चैत्रादिकर्तृक एव।

कृष्णायते चैत्र इत्यत्र कृष्ण इवाचरतीत्यर्थे क्यङ्। अत्र कृष्णकर्तृकाचारसदृशश्चैत्रकर्तृक आचार इति बोधः विष्णुद्विजयोः कृष्णचैत्रयोश्चोपमानोपमेयभाव आर्थः।

अन्ये तु उपमानत्वं कर्माद्यन्तरानिरूपितं, कर्मत्वादि चाचारनिरूपितं प्रत्यासत्तेस्तत एव चाचारस्य

अथ सुबन्तप्रकृतिकक्यजाद्यर्थं निरूपयति घटमित्यादिना व्यपेक्षायामपि तत्भानेन तस्य नैकार्थीभावफलत्वमित्यत आह शब्देति। तदेवोपपादयितुमाह सुप इति। सूत्रस्य विशेषणमाहेषित्विति। अत्र घटीयतीत्यादौ। प्रत्येति तथाच विष्णुपदं विष्णुकर्मकाचारसदृशार्थकं तदाह चैत्रेति एवमग्रेपीत्याहात्रेति। उभयत्र क्रमेण। प्रसिद्धिविरुद्धं परिहरति विष्णुद्विजेति।

सिद्धान्तमाहान्येत्विति। तत एव कर्मत्वादेराचारनिरूपितत्वा-

साधारणधर्मत्वम् । तदुक्तं सुप आत्मन इत्यत्राकरे आचारक्यजन्तादावुपमानकर्मान्तर्भूतम् । उपमेयकर्मादिना सकर्मकत्वं सकर्तृकत्वं चेति । एवंचोपमानविष्णुकर्मक आचार उपमेयद्विजकर्मक इत्यादिरीत्या बोध इत्याहुः ।

सुमर्वाभिः शोभितं त्रिविष्टपं भारतायते इत्यादौ श्लेषेणाभेदबुद्धेरिव शब्दरूपसाधर्म्येण सादृश्यबुद्धेरप्युपपत्तिर्बोध्या । अत्र सर्वत्र पदविधित्वेनैकार्थीभावसामर्थ्यं एव साधुत्वात्सुन्दरः कृष्णायत इत्यादि न । शब्दशक्तिस्वभावाच्च प्रकृत्यर्थस्यापि साध्यत्वेन भानात् ।

व्याकरणस्य सूत्रं करोतीति वाक्ये सम्बन्धेनान्वितस्यापि व्याकरणस्य व्याकरणं सूत्रयतीत्यादौ कर्मत्वं । हेतुमति चेति सूत्रे इह व्याकरणस्य सूत्रं करोतीति वाक्ये षष्ठी, व्याकरणं सूत्रयतीति द्वितीया कथमेतदेवं भवति योऽसौ सूत्रव्याकरणयोरभिसम्बन्धः स उत्पन्ने प्रत्यये निवर्त्ततेऽस्ति च करोतेर्व्याकरणेन सामर्थ्यमिति भाष्यात् । मुण्डादिसूत्रे केषांचिद्ग्रहणं सापेक्षेभ्योऽपि विधानार्थमित्याकराच्च ।

देव । ननु सुपर्वभिः शोभितं त्रिविष्टपं भारतायत इत्यनुपपन्नं भारताचारसदृशाचारस्य त्रिविष्टपवृत्तेरप्रसिद्धेः सुपर्वभिः शोभितमित्यत्र तु श्लेषेणाभेदाध्यवसाय एव, न सादृश्याध्यवसाय इत्यत आह सुपर्वेति । श्लेषेण एकशब्दोपात्तत्वेन । बुद्धेरपीति तथाच तद्वति तत्प्रसिद्धिर्बोध्या ।

अत्र सर्वत्र आद्यभिन्नेषूक्तेषु । ननु प्रकृत्यर्थस्य सत्वरूपतया कथं व्याकरणं सूत्रयतीत्यादावित्यत आह शब्देत्यादि कर्मत्वमित्यन्तेन च-

प्रातिपदिकप्रकृतिकाणिचोऽपि समर्थादेवोत्पत्तिः। अतएव महान्तं घटयतीत्यादि न। नच सूत्रशब्दार्थस्य साध्यत्वेन भानेऽपि तदाश्रयेण कथं व्याकरणस्य कर्मत्वमिति वाच्यम्। सूत्रणानुकूलव्यापाराथकस्य सूत्रयतेरखण्डत्वात्।

सुण्डसूब्यादयोऽस्माङ्भिर्मार्गैरनुगता इव।
विभक्ताः कल्पितात्मानो धातवः कुक्षिवर्चिवत्॥

इति हर्युक्तेः। विभक्ताः अन्वाख्याताः कल्पितात्मानः।

वस्तुतः कुक्षिप्रभृतिवदखण्डा एवैते अयं त्वन्वाख्यानोपाय एवेति भावः। तदाह—

पुत्रीयतौ न पुत्रोऽस्ति विशेषच्छातु तादृशी।
विनैव पुत्रानुगमात्रा पुत्रे व्यवतिष्ठते॥
प्राणैर्विना यथा धारिर्जीवतौ प्राणकर्मकः।
नचात्र धारिते प्राणा जीवतिस्तु क्रियान्तरम्।
तथा विनेषिपुत्राभ्यां पुत्रीयायां क्रियान्तरम्॥

क्रियान्तरत्वमित्यर्थः।

अन्वाख्यानाय भेदास्तु सदृशाः प्रतिपादकाः। इति।

भेदाः प्रकाराः सदृशाः पृथग्भूतपुत्रादिसदृशाघटिताः प्रतिपादकाः अखण्डधात्वन्तरस्येति शेषः। अन्वाख्यानाय तस्यैव बोधनाय कल्पिता इति शेषः तदुक्तम्।

स्त्वर्थे। ननु व्याकरणं सूत्रयतीत्यादौ णिचः प्रातिपदिकप्रकृतिकत्वेन कथमत्रैकार्थीभावोऽतआह हेतुमतीत्यादिवोत्पत्तिरित्यंतेन। इत्थं तरमाह मुंडेति। अर्थस्य सत्वरूपस्य। सूत्रणं रचनं। एते मुंड्यादयो धातवः तदाह हरिरेव। एवमग्रेऽपि। अनुगमः सम्बन्धः। इदमेव स-

अर्थस्यानुगमं कश्चिद्दृष्ट्वा च परिकल्पितम् ।

वाक्ये पदं पदे धातुर्धातोर्भागश्च सुपिङवत् ।
यथैव डित्थे डयतिः पाचकेऽपि पचिस्तथा ॥

डयतिश्च पचिश्चैव द्वावप्येतावनर्थकाविति । माणवक मात्मनः पुत्र मिच्छतीतिवत् माणवकं पुत्रीयतीत्यादि तु न अनभिधानात् । तदुक्तं सुप आत्मनः इत्यत्र भाष्ये मुण्डयति माणवकमित्यत्र यथोभयोः करोतियुक्तत्वं यथा वा मुण्डीयति माणवकमित्यत्रोभयोराचारेण योगस्तथा माणवकं पुत्रीयतीत्यादावुभयोरिषियोगोऽपि स्यादित्याशङ्क्य नात्र व्यापारोऽनुगन्तव्योऽगमकत्वाद्विष्यतीति । अगमकत्वादिच्छाक्यजन्ते तथा प्रयोगो नेति कैयटः । एवं च ओदनं पाकीयति ओदनस्य पाकीयतीत्याद्यप्यगमकमिति बोध्यम् ।

एवं प्रातिपदिकप्रकृतिकक्विबन्तेऽपि सः । कर्तुः क्यङिति सूत्रे उपसंख्यानेन तत्साहचर्यात् अतएव सुन्दरः कृष्णतीत्यादि न । सन्नन्तेष्वेकार्थीभावसत्त्वे बीजमुक्तं प्राक् । कृदन्तेऽप्युपपदनिमित्तके पदोद्देश्यकविधित्वेनैकार्थीभावः ।

दृष्टांतं विशदयति प्राणैरिति आगमं सम्बन्धं तदेव रुढयौगिकोदाहरणाभ्यां विशदयति यथैवेति ।

उक्तरीत्या प्राप्तामिप्रसङ्गं निराचष्टे माणवेति । तदुक्तमिति तत्र सूत्रे भाष्ये तदनभिधानमभिप्रेत्येत्याशङ्क्येति समाधानमुक्तमित्यर्थः । अन्विति उभयानुगतो व्यापारोऽत्र न भविष्यत्यगमकत्वादित्यर्थः । तुल्ययुक्त्या आहैवं चौदनमिति । एवं तादृशाणिजन्तवत् । सः एकार्थी-

अत एव तत्रोपपदमित्यत्र भाष्ये उक्तम्। महान्तं कुम्भं करोतीत्यत्राण् प्राप्नोति। नैतदस्ति। उपपदमिति महती संज्ञा क्रियते उपोच्चारितं पदमुपपदं यावता चेदानीं पदमन्यत्राऽभिन्न पदविधिरयं भवति पदविधिश्च समर्थानां भवति तत्रासामर्थ्यान्न भविष्यतीति। पाचकादावपि सः पाचकादिशब्दानां क्रियाप्रवृत्तिनिमित्तकत्वस्य भाष्ये व्यवहारात्। अत एव व्यापारान्वयविवक्षायामादिः पचतीतिवदादिः पाचक इति न।

फलविशेषणानां त्वेकदेशेऽपि फलेऽन्वयो भवत्येव। पूजनात्पूजितमिति सूत्रभाष्ये दारुणाध्यापक इत्यत्र समस्ताध्यापकपदार्थैकदेशे फले दारुणपदार्थान्वयस्वीकारात्। फलावच्छिन्नव्यापारस्य धात्वर्थत्वेन शोभनं पचतीत्यादौ सर्वत्रैकदेशे फले तदन्वयस्वीकाराच्च।

उपगोरपत्यमौपगव इत्यादौ तस्यापत्यमित्येवंजातीयसूत्रैर्विहितप्रत्ययानामपत्यादिरर्थः षष्ठ्याद्यर्थश्च समुदायगम्यः। उपगुसम्बन्ध्यपत्यमित्यादिरीत्या बोधः। अत्रापि सुंदरस्योपगोरपत्यमुपगोर्देवदत्तस्य चापत्यमितिवत् सुन्दरस्यौपगव औपगवो देवदत्तस्य चेत्यादिवारणायैकार्थीभाव आवश्यकः। सुबन्तात्तद्धि-

---

भावः। गंधो लेशः। तत्र तत्प्रवृत्तौ सत्यां। अतएव तत्र तदङ्गीकारादेव। नन्वेवमन्यत्र दोषोऽत आह फलेति। अपिना प्रधानं। नकेवलमिदं तत्रेत्याह फलावेति। अथ तद्धित्ते आहोपगोरिति। अत्रापि तद्धितेऽपि वह्नाविति विशेषणत्वात्। ननु तत्र तस्य हेतुत्वमतः साधारणमाह

तोत्पत्तेः पदविधित्वात् । नच तद्धिते एकार्थीभावाङ्गीकारे पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ धूमादित्यस्य वह्नावनन्वयापत्तिरिति वाच्यम् । विशिष्टपर्वते एवान्वयात् । ज्ञानगतहेतुहेतुमद्भावस्य विषये आरोपेण हेतावत्र पञ्चमी । अतएव न्यायसूत्रभाष्यवार्त्तिककारैः प्रज्ञापनीयधर्मविशिष्टो धर्मी साध्य इत्युक्तम्।

साऽस्य देवतेत्यस्योदाहरणे आग्नेयादौ केचित् देवताविशिष्टं देयं प्रत्ययार्थः प्रकृत्यर्थः प्रत्ययार्थैकदेशेऽभेदेन विशेषणम् । यद्वा देवताप्रदेययोर्भिन्नैव प्रत्ययस्य शक्तिः । अग्न्यभिन्नदेवतासम्बन्धीति बोधः । प्रदेयं च सम्बन्धित्वेनैव प्रत्ययार्थः । प्रदेय इति मन्त्रस्याप्युपलक्षणं । आमिक्षादि पदैश्च सम्बन्धित्वेन बुद्धस्यैव प्रदेयस्य विशेषसमर्पणं क्रियते । इन्द्रादिपदैर्देवताया लाभेऽपि देवतात्वेनालाभात्तेन रूपेण लाभाय देवतायां शक्तिरित्याहुः ।

अन्येतु चतुर्थ्यादौ प्रकृत्यर्थस्य प्रकृत्यैव लब्धस्य चतुर्थ्योद्देश्यत्वमात्रं यथोच्यते एव मत्रापि देवतात्वं प्रदेयं च प्रत्ययार्थस्तत्र प्रदेये देवतात्वस्य निरूपकतासम्बन्धेनान्वयः । अग्निवृत्तिदेवतात्वनिरूपकमिति बोधः । नन्वेवम् ।

ज्ञानेति अत्र परसंमतिमप्याहातएवेति विशिष्टेऽन्वयादेवेत्यर्थः । केचिदिति व्यपेक्षावादिनः । प्राञ्च इत्यर्थः ।

एकदेशान्वयदोषादाह यद्वेति । लाघवादाह सम्बन्धित्वेनैवेति पौनरुक्त्यं परिहरति आमिक्षेति । अन्येत्विति तद्वादिनो नव्या इत्यर्थः । चतुर्थ्यादौ तदन्तादौ । तत्र तयोर्मध्ये । एवं तद्धिते चतुर्थीतुल्यत्वांगीकारे । तत्र तेषां मध्ये । तद्धिते एकार्थीभावादेकविशिष्टार्थोपस्था-

तद्धितेन चतुर्थ्या वा मन्त्रवर्णेन वा पुनः ।
देवतासङ्गतिः तत्र दुर्बलन्तु परंपरम् ॥

इति मीमांसकोक्तं दौर्बल्यं कथमिति चेदित्थम् चतुर्थ्या वाक्याद्देवतान्वसम्बन्धलाभस्तद्धिते समानप-दोपादानश्रुत्येति श्रुतिवाक्ययत्लाधीनं तत् । देवतात्व-स्य सम्बन्धिद्वयसापेक्षत्वेन चतुर्थ्यां द्वितीयसम्बन्धि-नः पृथक्पदोपात्तत्वेन वाक्यात्तल्लाभः । प्रकृते तु संब-न्धिद्वयस्याप्येकपदोपस्थाप्यत्वात् श्रुत्या तल्लाभः । यद्वा प्रदेयमेव प्रत्ययार्थः स्ववृत्तिदेवतात्वनिरूपकत्वसम्ब-न्धेन प्रकृत्यर्थस्य प्रत्ययार्थेऽन्वय इत्याहुः ।

देवतात्वं च दिवेरैश्वर्यकर्मणो देवतेति देवात्तलि-ति सूत्रभाष्यात् मन्त्रकरणको यो हविस्त्यागस्तज्जन्य-स्वर्गातिरिक्तफलाश्रयत्वेन तदुद्देश्यत्वं मन्त्र स्तुत्य-त्वं च । अतएवैन्द्रं हविरैन्द्रो मन्त्र इत्यादिसिद्धम् । देवतानिष्ठं फलं चास्येदं फलं भवत्वितीच्छारूपा प्री-तिरेव ।

कोदादित्यादि मन्त्रप्रयोज्यस्वामित्वभागिनि प्रति

पकत्वरूपं समानपदत्वं चतुर्थ्यां तदभावात्तत्रेति तत्र वाक्यत्वमिति न विभक्त्यंतस्यापि लोके विशिष्टस्यैव बोधकत्वादतोन्यथोपपाद-यति देवतात्वेति ।

लाघवादाह यद्वेति पकार्थाभाववादिनां तु विशिष्टशक्त्यैवेदशा-र्थबोध इत्याह देवतात्वं चेत्यादिना । मन्त्रकरणकहविस्त्यागजन्यस्वर्गे पाठः अतएवाग्रिमसङ्गतिः मन्त्रकरणको यो हविस्त्यागस्तज्जन्यं स्व-र्गातिरिक्तं यत्फलमित्याद्यर्थः । तत् त्यागकर्त्रा इदमेवाश्चर्यं । तत्र अत एव तस्योभयरूपत्वादेव । प्रीतिरेवेति अन्यासम्भवात् । आदिना का-मःकामायावादितिपञ्चम्यंतस्य सम्बन्धेऽन्वयः नेति अवसानाद्विनाहते

ग्रहीनर्यातिप्रसङ्गवारणाय मन्त्रकरणकेति हविस्त्याग-विशेषणम् । स्वर्गाश्रयत्वेनोद्देश्ययागकर्त्तर्यतिप्रसङ्ग-वारणाय स्वर्गातिरिक्तेति । न योषिद्भ्यः पृथग्दत्त्यादि-त्यादितः श्राद्धे मृतपत्नीनां मृतानां हविः सम्बन्धास्त-द्वारणायोद्देश्यत्वमिति । शूद्रकर्तृकश्राद्धादावपि नम-स्कारो मन्त्रोऽस्त्येव । अनुमतोऽस्य नमस्कारो मन्त्र इति गौतमस्मृतेः ।

उद्देश्यता च मन्त्रोक्तशब्दशरीरोभयावच्छिन्नेश्व-रचैतन्यस्य । तदेव च मन्त्रोक्तमिन्द्रादिपदवाच्यम् इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः ससुपर्णो गरु-त्मान् । एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वान-माहुरिति मन्त्रवर्णात् । आहुर्मन्त्रा इति शेषः । एष उ ह्येव सर्वे देवा इतिश्रुतेश्च । तेन लोमादीनां देवतात्वं सिद्धं । पर्यायान्तरेणोद्देशे च नदेवतात्व, मिन्द्रादीनां-स्मर्यमाणमश्वमेधाद्यनुष्ठानं च नासङ्गतमिन्द्रादिपदै-रेवेश्वररूपदेवतोद्देशेन तैरपि हविस्त्यागोपपत्तेः ।

इदं च यागानुष्ठानन्तत्त्वज्ञानात्पूर्वमेव तदुत्तरमपि-वा लोकानुग्रहार्थेति बोध्यम् । अतएव इन्द्रः सहस्रा क्षो गोत्रभिद्वज्रबाहुरित्याद्यर्थवादप्रदर्शितविग्रह-

---

स्वभर्तृमात्रेण तृप्तिरासां यतः स्मृतेति शेषः छन्दोगपरिशिष्टे कात्ती-यश्राद्धे भर्तुः श्राद्धविशेषे अव्याप्तिं वारयति शूद्रेति ।

नन्वेतावतापि न धर्मिविशेषज्ञानमत आहोद्देश्यताचे ति । चेन म-न्त्रस्तुत्यत्वं । जीवनिरासायेश्वरेति । मतान्तरनिरासायाह तदेवेति तादृशचैतन्यमेवेत्यर्थः चिद्रूपः तेनेत्यस्य त्रिषु अन्वयः । लोमे लोमो स्वाहेत्यादौ । तत्र तृतीये उपपत्तिमाहे न्द्रादीति । रूपेति तच्चैत-न्यरूपेत्यर्थः । तैः इन्द्रादिभिः । तेषामेवाहेदंचेति । तत्र स्मर्यमाणमित्य-

हविर्भोजनैश्चर्यतृप्तिफलदातृत्वानां न बाधः। शुद्धार्थस्य देवतात्वे पर्यायान्तरयोगापत्तिः। अग्नये शुचये इत्यादौ पौनरुक्त्यापत्तिश्च। शुद्धशब्दस्य देवतात्वे बौद्धस्य शारीरस्य वा संनिधेरभावादावाहनमन्त्राणां शुद्धादृष्टार्थत्वमात्रापत्तिः। गङ्गाशालग्रामादौ नित्यसंनिधानादावाहनमन्त्रा न पठनीया इत्यादेस्तत्पाठं विनाप्यदृष्टसिद्धिरित्यत्र तात्पर्यं च कल्प्यं स्यात्। तिर्यगधिकरणेन देवताः कर्मस्वधिक्रियन्ते इन्द्रादेर्हविस्त्यागोद्देश्यस्येन्द्रान्तरादेरभावात्स्वात्मने संकल्प्यमानद्रव्यस्य स्वत्वत्यागासम्भवेन कर्मानिष्पत्तेरित्यर्थकेन न देवतान्तराभावादिति सूत्रेण शब्दातिरिक्तदेवताया जैमिनिनाऽप्यङ्गीकाराच्च।

नच देवताया अपि यागाङ्गत्वमाग्नेय इत्यादितद्धितादिभिर्बोध्यते। अनुष्ठेयमुपकारकं ह्यङ्गं भवति नच देवता यागमध्ये स्वरूपेणानुष्ठातुं शक्या नापि ऋत्विजामिव तासामुपकारकत्वमिति वाच्यम्। तद्वाचकशब्दोच्चारणस्यैवानुष्ठेयत्वात्। वाचकशब्दद्वारैव तासामुपकारकत्वात्। शब्दश्चोपस्थितत्वादग्न्यादिरेव।

र्थः। संकोचे मानाभावादाह तदुत्तरमिति तदा फलाभावादाह लोकेति। तस्य तत्वे फलांतरमाहातएवेति। तस्य तत्वादेव चेत्यर्थः। परमतं खंडयति शुद्धार्थेत्यादि। पत्तिः तस्याप्यापत्तिः शुद्धेति केवलादृष्टार्थत्वकल्पनापत्तिरित्यर्थः अतो न पौनरुक्त्यं।

द्वितीयपक्षे दोषांतरमाह तिर्यगिति सप्तम्यंतस्याग्रे अन्वयः। अत्र पक्षे शंकते नचेति अनतिप्रसंगं तत्रैवाह शब्दश्चोपेति। अग्न्यादिशब्दयुक्तयागेनेष्टं भावयेदित्येव विधिवाक्यार्थं इति भावः। अ-

तदुक्तं शबरस्वामिभिः शब्द एव हविषा सम्बध्यते तत्सम्बन्धादर्थो देवता भविष्यतीति आत्राद्‌नमन्त्रैश्चानेकयागेषु संनिधानमयं यागो मदर्थ इति तद्बुद्धिविशेष एवेति न शालादिभङ्गः नाप्यनेकेषु संनिधानानुपपत्तिः। योगिवद्भूतानां तद्रूपत्वेनेच्छया भूतान्यधिष्ठाय अनेकैः सूक्ष्मतरैः शरीरैस्तत्र संनिधाने बाधकाभावाच्चान्तर्धानशक्तियोगाच्च परैरदर्शनम्। ईश्वरस्यैव देवतात्वे तु नानुपपत्तिलेशोऽपि।

किञ्च देवैर्नारदादीनां संवादः पुराणेषु श्रूयते स विग्रहवत्त्व एवोपपद्यते। एवंच तेनैवोपबृंहणेनार्थवादानां वाक्यार्थबोधविषयीभूतविग्रहेऽपि स्तुताविव तात्पर्यं तत्र स्तुतौ मुख्यन्तात्पर्यं विग्रहे तु तदुपयोगितया। एवञ्च ध्यानविधयो देवतासायुज्यसालोक्यादिफलनिर्देशा अप्युपपन्नाः।

अतएव सन्सूत्रे भाष्ये सर्वस्य पदार्थस्य चेतनाव-

त्रैव पक्षे प्रसक्तदोषानुद्धरति आवेत्यादिना। शालेति तस्याः स्वल्पत्वाद्देवतास्वरूपस्य महत्वात्। इतिरुभयत्र तस्येहेतुत्वसूचक इत्याह नापीति। उभयत्रहेत्वंतरमाह योगिवदिति। तत् देवता। तत्र तत्रेतीतिपाठः। तत्रेति पाठो नेत्यर्थः नन्वेवं दर्शनापतिरतआहांतरिति चस्त्वर्थे योगिवदेवेति भावः।

एवंजैमिनिमतमुपपाद्य प्रक्रांतसिद्धांत एव युक्तो लाघवादनुपपत्त्यभावाच्चेत्याहेश्वरेति प्राग्वत्। एवं सिद्धांतिते तत्र विग्रहवत्वमप्याह किंचेति अर्थवादानां सहस्राक्षो गोत्रभिदित्यादिप्रागुक्तानां तत्र तयोर्मध्ये। एवंच विग्रहवत्वे च। अत एव अर्थवादस्पेष्टार्थसाधकत्वादेव। सन्सूत्रे धातोः कर्मण इत्यत्र। एवंचार्थवादानां स्वार्थे पि प्रामाण्यमस्त्येव। एतेनेंद्रादिशब्देभ्यः प्रथमोपस्थितत्वाच्छब्द एव ते इत्यपास्तं। तत्र तत्रेन्द्रादेर्ब्रह्मविद्याधिकारश्रवणाच्च।

त्वं 'शृणोत ग्रावाण' इत्यर्थवादबलेनोक्तम् । ईश्वरोऽपि श्रुत्या श्रुतिलब्धबलानुमानेन श्रुत्यनुग्राहकेण अन्तर्यामितया जगत्कारणया च सिद्ध इति वेदान्तेषु प्रसिद्धं चेतनस्यैकत्वमेव लाघवात् । भेदप्रतीतिस्त्वौपाधिकान्यपि तत्रैव स्पष्टम् ।

चरके पतञ्जलिरप्याह ।

देही सर्वगतो ह्यात्मा विभुत्वमतएवास्य यस्मा-

नन्वीश्वरसत्त्वे एव न मानमिति कथं तस्य तत्त्वमत आहेश्वरोऽपीति । नच क्षित्यादि सकर्तृकं कार्यत्वादित्यमुमानाद्भवन्ती सकर्तृकत्वानुमितिर्लाघवतर्कोपनीतं कर्त्रैकत्वं विषयीकरोतीत्यनुमानात्सिद्धिः गोपुरप्राकारतटाकादियुक्तनगरादिषु क्रमसंभूतासर्वज्ञासर्वशक्तिकबहुकर्तृकत्वेन निश्चितेषु लाघवावतारासंभवेऽपि क्षित्यादिषु तदवतारे बाधकाभावादिति वाच्यम् । लाघवतर्केण स्वानुग्राह्यप्रमाणे विषयगौरवापादनस्यात्यंतमनौचित्यात् । एककर्तृकत्वंहि अनेककर्तृकत्वाभावसमानाधिकरणं सकर्तृकत्वं । नहि एवभूतं लाघवं प्रमाणानुग्राहकं क्वापि संप्रतिपन्नमस्ति तस्मादुक्तानुमानेन सकर्तृकत्वसिद्धौ कर्त्रैकोऽनेको वेति संशयो लाघवतर्केण एकत्वकोट्युत्कटत्वं संपाद्यते प्रासादादिदृष्टांतवृत्तामनेकत्वकोटिं सर्वथा न निवर्तयति सा च श्रुत्या निवर्त्यत इति श्रुतिरेव तत्साधिका अनुमानं तु श्रुतितो लब्धबलं श्रुतेरेवानुग्राहकमित्यन्यत् । सोऽयं वनसिंहन्यायः ।

किंचानेनानुमानेन न क्षित्यादौ कर्तृसामान्यनिश्चयोऽपि तृणादिष्व कृतत्वव्यवहारोपोद्बलिताप्रयोजकत्वशंकया व्याप्तिशैथिल्यात् किंच क्षित्यादौ कार्यत्वहेतोरसिद्धिः यदि श्रुत्यादितस्तत्सिद्धिस्तर्हि ईश्वरोपि तयैव सिध्यतु किमनुमानेन । नचसोप्यनुमानात्सिद्धस्तत्साधकहेतोरप्यनुमानांतरात्सिद्धावनवस्थापत्तेः सावयवद्रव्यत्वेन कार्यत्वानुमाने प्रकृतौ व्यभिचारः । किंचेदमनुमानं हिरण्यगर्भसिध्याऽ यथासिद्धमिति दिक् ।

तदेतदभिप्रेत्याह श्रुत्येत्यादि मानेनचेतिपाठः । तत्रैव वेदांतेष्वेव स्पष्टीकृतंचैतद्गुरुचरणैर्व्याससूत्रवृत्तौ तद्वक्ष्यतीत्यन्यत्र विस्तर इति

त्सर्वगतो महान् ।

इत्युपक्रम्य—

नित्यानुबद्धमनसा देहकर्मानुपातिना ।
सर्वयोनिगतं विद्यादेकयोनावपि स्थितम् । इति ॥

देहनिर्वर्त्तककर्मणोऽनुपातः सम्बन्धो यस्य तादृशेन मनसान्तःकरणेन नित्यसम्बद्धं चेतनं सर्वयोनिगतमपि एकयोनौ स्थितं विद्यात् । तदन्तःकरणकर्मारब्धे देहे एव तदन्तःकरणधर्मान् गृह्णाति नान्यान्तःकरणधर्मान् नान्यदेहे इत्यर्थं तद्व्याख्यातारः । योनिर्देहः । एवं चानेके विभव आत्मान इति परास्तम् । एकवचनेनात्मन एकत्वस्य नित्यानुबद्धमित्यादिना औपाधिकभेदस्य च स्पष्टमेवाभिधानात् ।

परमार्थसारेऽपि पतञ्जलिराह—

यद्वद्दिनकर एको विभाति सलिलाशयेषु सर्वेषु ।
तद्वत्सकलोपाधिष्ववस्थितो भाति परमात्मा ॥

इति । गीतायामपि—

सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते ।
अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्विकम् ।
पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नाना भावान् पृथग्विधान् ॥
वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ।
यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन् कार्ये सक्तमहैतुकम् ॥

एकयोनिस्थितत्वमाह तदिति । परमतं खंडयति एवंचेति । अस्यार्थमाहैकेति तत्र त्रयाणां मध्ये आद्यन । अस्य विशेषण माह सर्वेत्यादि· तद्विद्धीति तियत् ज्ञानमितीत्यर्थः । तदेवाऽह ज्ञानेनेति शेषमाहान्वयोपस्थितेष्वित्यस्यार्थो देहेष्विति । नानेति पृथक्पदमित्याह भावानित्यादि

अतत्वार्थवदल्पंच तत्तामससमुदाहृतम् । इति—

तत्राद्येन सर्वभूतेषु व्यष्टिसमष्टिरूपेण विभक्तेषु पृथगवस्थितमप्येकमव्ययं जन्मादिहीनं भावं चेतनमविभक्तमव्यावृत्तं येन ज्ञानेनेक्षते तज्ज्ञानं सात्विकमित्यर्थकेन चेतनैक्यमुक्तं । यदिति तृतीयार्थे । येन ज्ञानेन पृथक्त्वेन भेदेन स्थितेषु देहेषु भावान् चेतनान् नाना भिन्नान् पृथग्विधान् परस्परविलक्षणान् वेत्ति तद्राजसमित्यर्थकेन द्वितीयेनापि तदेव दृढीकृतम् । अन्त्येनापि च बहुषु भूतकार्येषु सत्सु एकस्मिन् तत्कार्ये देहेऽन्तः करणे वा प्रतिमादौ वा कृत्स्नवत्सकलम् परिपूर्णवत् स्थितं एतावानेवात्मेश्वरो वा नातः परं किंचिदस्तीत्याकारं हेतुहीनमतत्त्वभूतार्थविषयकमल्पं निस्यत्वाग्रहात एवं ज्ञानं तामसमित्यर्थकेन तदेव दृढीकृतम् । एवन्तत्तत्प्रतिपादकशास्त्राणां पुराणानां च तत्वं दर्शितमित्यन्यत्र विस्तरः ।

एवं तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः सोऽस्यनिवासः सास्मिन्पौर्णमासीत्येवं जातीयकेषु सास्यदेवतेत्युदाहरणे इव बोधनिर्णयो बोध्यः ।

तेन प्रोक्तम् । नन्वत्र किं प्रोक्तत्वम् । नचाध्यापनेन प्रकाशितत्वम् । सुशर्मणाध्यापिते काठकेसौशर्मणमित्यप्रयोगात् । नच कृतत्वम् । कृते ग्रन्थे इत्येव

शेषमाह बहुष्विति । तत् भूतं वस्तुतोऽतत्वाद्धतिः । तस्याप्यर्थमाहैतावानिति अग्रे मतुबित्याहाप्तत्वेति । एवं ज्ञानत्रैविध्यवत् । तत्वं तद्भेदेन त्रैविध्यं इदं सर्वं न व्याससूत्रादौ स्पष्ट मुक्तगुरुचरणैस्तदाहान्यत्रेति ।

एवं प्रागुक्तप्रकारेणैव प्रहरणंक्रीडैवक्रीडामात्रं वेति तेषुतेष्वपि त

सिद्धेः। यद्यप्यर्थो नित्यो यात्वसौ वर्णानुपूर्वी साऽनित्या तद्भेदाच्चैतद्भवति काठकं कालापकमिति भाष्यात् प्रलयेषूच्चारयितृपुरुषाभावादानुपूर्वीविनाशेन पुरोत्पद्य ऋषयः संस्कारातिशयाद्वेदार्थं स्मृत्वा शब्दरचनां विदधति आनुपूर्वीभेदादेव ह्यर्थाभेदेऽपि केषुचित्काठकादिव्यवहारस्ततश्च कठादयो वेदानुपूर्व्याः कर्त्तारः प्रवक्तारश्चेति कैयटोक्तेश्च कृतत्वाक्षतेः। अर्थोऽत्र ईश्वरः तत्रैव मुख्यतया सर्ववेदतात्पर्यात्। 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य' इति गीतोक्तेः। सास्यदेवतेति सूत्रोक्तमन्त्रवर्णादिभ्यश्च।

यत्तु ज्योतिष्टोमादिरूपोऽर्थः समाननामरूपत्वान्नित्यः आनुपूर्वी तु भिन्नरूपत्वादनित्येत्यर्थ इति। तन्न। कृते ग्रन्थे इत्येव सिद्धे तेन प्रोक्तमिति व्यर्थमिति शङ्कायां ननु च नित्यानि छन्दांसि तेन तेषां कृतत्वाभावात्तेनासिद्धिरित्येकदेशिनोक्ते यद्यप्यर्थो नित्य इत्याद्युक्तम्। अर्थस्याकृतत्वेऽपि वर्णानुपूर्व्याः कृतत्वात्तेनैव सिद्धमिति तदाशयः। त्वद्रीत्या व्याख्याने तु तादृशनित्यत्वेऽपि कृतत्वाबाधात्तदुल्लेखो विफल एव स्यात्। अनित्यानि छन्दासीत्येव च वदेत्।

था सति तत्रैवाह साम्येति दाडित्यादाविति भावः। ननु च्छंदसां कर्तुरस्मरणेनानित्यत्वात्कथं कृतत्वमत आह यद्यपीत्यादि क्षतेरित्यन्तेन कैयटमाह प्रलयेष्विति कर्तारः प्रवक्तारश्च नतु केवलं प्रवक्तारः। अन्यार्थस्यानित्यत्वाद्दाहार्थोऽत्रेति उक्तभाष्ये इत्यर्थः। हेतौ हेतुमाह वेदश्चेति मंत्रेति इन्द्रमित्रमित्यादिमंत्रवर्णादिभ्यः सास्य देवतेति सूत्रपूर्वव्याख्यानावसरोक्तेभ्य इत्यर्थः।

प्राचां भाष्यव्याख्यानं दूषयति यत्त्विति उभयतुल्यत्वादित्यर्थः।

यात्वसौ वर्णानुपूर्वीत्यनेन सर्वबोध्यार्थानुपूर्व्या अपि संग्रहः। अनित्यत्वव्याप्यभेदेन तदू द्रढयति तद्भेदा-चेतीश्वरं तु न किश्चिन्निरूपितो भेदः सर्वरूपत्वात्त-स्येति चेत्।

न। माथुरेण प्रकाशितायां तदकृतायां वृत्तौ माथुरी-त्यस्य सिद्ध्यर्थमस्यावश्यकत्वात्। प्रोक्तशब्देन स्वकृ-तं परकृतं वा यत्प्रथमप्रकाशितं तदुच्यते। नच सुश-र्मादयस्तथा प्रकाशका इत्यदोषः।

तत्र कठादयः संस्कारातिशयाद्वेदार्थं तद्बोधक-वैदिकशब्दानुविद्धमेव स्मरन्त्यतश्छान्दसशब्दावि-च्छेदः। आनुपूर्व्यंश एवान्यत्वं। यद्यपीदानीमानुपूर्वी-व्यत्यासेनाप्यदृष्टहानिस्तथापि तत्तपोमाहात्म्यात्त-त्कृतानुपूर्वीव्यत्यये नादृष्टहानिकरः। भाष्ये वर्णानु-पूर्वीत्यत्र वर्णशब्देन पदमुच्यते आनुपूर्वीमात्रभेदो-क्त्या पदानि तान्येवेतिसूचितम्। तथाचस्मृतिः।

प्रतिमन्वन्तरं चैषा श्रुतिरन्या विधीयते। इति।

स्वयंभूरेष भगवान्वेदो गीतस्त्वया पुरा।

अर्थैक्येऽप्याह भिन्नेति कृते इति यत इत्यादिः ताद्दशेति ज्योतिष्टो-माद्यर्थस्य समाननामरूपत्वान्नित्यत्वेऽपीत्यर्थः। तदिति यात्वसावि-त्यादीत्यर्थः। तुल्ययुक्त्या आह यात्वसाविति अपौनरुक्त्यमाह नित्य-त्वेति। तदिति अनित्यत्वमित्यर्थः।

नन्वेतावता प्रकाशितत्वं प्रोक्तमित्यतिप्रसंगापत्तिरत आह प्रो-क्तेति। नच नहि। कृते इति सूत्रे तु यत्तेन कृतं नचतथा प्रकाशितं तदर्थं मथवारुचं काव्यमिति तत्र स्मर्तृणां मध्ये तत् कठादि ननु वर्णानुपूर्वीत्यनेन पदानामप्यनित्यत्वलाभात्कथं पदविच्छेदोऽतआह भाष्ये इति कृतान्यतरव्युत्पत्त्येति भावः। अत्रोभयत्र हितयोगे षष्ठी

शिवाद्या ऋषिपर्यन्ताः स्मर्त्तारोऽस्य न कारकाः। इति।

युगान्तेऽन्तर्हितान्वेदान्सेतिहासान्महर्षयः।
लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयंभुवा। इति च॥

तत्राद्या स्मृतिरानुपूर्वीभेदादुपपन्ना। अन्त्ये चार्थनित्यत्वादुपपन्ने। तथा व्यासस्मृतौ—

सृष्ट्यादौ ब्रह्मणो वेदा मुखेभ्यश्च विनिर्गताः।
तत्रैव च लयं यान्ति प्रलये समुपस्थिते। इति।

विष्णुपुराणेऽपि।

द्वापरे द्वापरे विष्णुर्व्यासरूपी महामुने।
वेदमेकं स बहुधा कुरुते जगतो हितः॥
वीर्यं तेजो बलं चाल्पं मनुष्याणामवेक्ष्य वै।
हिताय सर्वभूतानां वेदभेदान्करोति सः। द्वापरे इत्यस्य द्वापरेवृत्ते तत्सन्ध्यंशेष्वित्यर्थः।

द्वापरे तु पुरा वृत्ते मनोः स्वायंभुवेऽन्तरे।
ब्रह्मा मनुमुवाचेदं वेदान् व्यस्य प्रजापते॥

इति वायूक्तेः।

आद्यो वेदश्चतुष्पादः शतसाहस्रसंमित इति।

शतशब्दोऽत्रानन्तवाची अनन्ता वै वेदा इति श्रुतेः। चतुष्पादः ऋग्यजुः सामाथर्ववेदरूपः तदाद्ये वेदे परस्परं श्लिष्टामिति तदाशयः।

इति शाखाः प्रसंख्याताः शाखाभेदास्तथैवच।
कर्तारश्चैव शाखानां भेदहेतुस्तथोदितः॥

इति च तत्रोक्तम्। अतएव देवीपुराणे स्वयंभूरेष भगवान् इत्यादिकमुक्त्वा।

आर्षत्वात् उक्तमेव विशदयति वीर्यमिति स इतिपाठः। अविरोधा-

कथं देवी वेदमाता एतत्कौतूहलं मम

इति मनुप्रश्ने

इच्छाज्ञानक्रियाशक्तिर्देवीरूपा प्रकीर्त्तिता।
मातृका तु क्रियाशक्तिः क्रिया सा तमरूपिणी ॥
संप्रभूताष्टवर्गास्तु स्वरवर्णाविभेदतः।
क्रियारूपा भवेद्देवी वेदमाता ततोऽभवत् ॥

इति ब्रह्मण उत्तरेण वर्णानां जन्यत्वे तद्द्वारा वेदस्य जन्यत्वं च स्पष्टमेवोक्तम्। अतएवोंकारप्रभवा वेदा इत्यपि तत्रोक्तं, तदप्योंकारस्य सर्ववर्णसमष्टित्वादुपपन्नम्।

ऊर्ध्वमूलमधः शाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम्।
छन्दांसि यस्य पर्णानि

इतिगीतावाक्यादपि छन्दसामनित्यत्वं स्पष्टं संसारवृक्षावयवत्वेन तेषां वर्णनात्। ईश्वरप्रतिपादकपुराणानान्तु वेदत एव ज्ञात्वा बुद्धिपूर्वं रचनमिति विशेषः। 'तस्मात्तपस्तेपानाच्चत्वारो वेदा' अजायन्तेत्यादौ जनेः प्रादुर्भावमात्रमर्थो नत्वभूतप्रादुर्भावः।

यो वै ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहि-

याह द्वापर इति कृते मासे अस्यार्थमाह तदिति तत्र तदामेदाभावादाह तदिति उक्तचतुष्टयरूपमित्यर्थः। तत्र विष्णुपुराणे अतएव आनुपूर्वीभेदावेवमग्रेऽपि वक्ष्यमित्यत्रान्वयः। दिकं प्रागुक्तं मातृका उदिका क्रिये त्यस्यात इत्यादिः। तत्र देवीपुराणे।

तस्योपपत्तिमाह वर्णेति। संसारेति तद्रूपवृक्षेत्यर्थः तेषां छन्दसां। नन्वेवं पुराणादितुल्यतापत्तिर्वेदेऽत आहेश्वरेति। ननु तस्मादिति श्रुत्या वेदस्य जन्मप्रतिपादनादर्थस्यापि कथं नित्यत्वमत आह तस्मादिति आदिना छंदांसि जज्ञिरेतस्मादित्यादि। प्रहिणोति ददा-

णोति तस्मै ।

इति श्रुतेः । प्रदानं च तदर्थानुसन्धानानुकूलशक्तिदानमेवात्र बोध्यम् ।

अतएव सर्वेषान्तु स नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक् ।
वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्ममे ॥

इति वेदेभ्य एव सर्वज्ञानपूर्विका सृष्टिरुक्ता सङ्गच्छते । कठादीनां पुनरुत्पत्तिरपि तन्नामकत्वमात्रेण ।

कल्पे कल्पे विनश्यन्ति तन्नामानो भवन्ति च

इति देवीपुराणात् । अतएव व्यासादीनान्तत्तदधिकारान्ते मुक्तिश्रवणेन न विरोधः ।

अन्ये तु पदानां ज्योतिष्टोमाद्यर्थस्य च नित्यत्वं समतया प्रवाहनित्यत्वेन । तथाच व्याससूत्रं 'समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोध' इति । आवृत्तौ आनुपूर्व्याः पुनरुत्पत्तावपि वेदस्य नित्यत्वेनाविरोधः समाननामरूपत्वात् । नाम्नां पदानां रूपाणामर्थानां च समानत्वादिति । एवंच नामरूपप्रवाहानुच्छेद एव नित्यत्वमिति तद्भावः । वेदोऽपि मायापरिणामविशेष एवेत्याहुः

ईश्वरानिर्मितत्वेऽपि तन्निर्मितहिरण्यगर्भवदेवास्य स्वयंभूत्वं बोध्यम् । एवंच वक्तृपुरुषकलङ्कशङ्काराहि-

---

ति । इदमपि न पाठनरूपमित्याह प्रदानं चेति । अतएवादौ ब्रह्मणो वेददानादेव । एवं रीतिः कठादिषु न येनतेषामपि नित्यत्वापत्तिरित्याह कठेति । मात्रपदेन तत्स्वरूपव्यवच्छेदः । अतएव नामोत्पत्तावपि स्वरूपस्यानुत्पत्तेरेव भाष्ये आनुपूर्वीमात्रभेदोक्त्या पदान्यर्थाश्च तएवेति ध्वनितं । तत्रोभयोस्तुल्यत्वं नतु प्रागुक्ताभिन्नमिति तदर्थग्रहणेऽपि बाधकाभाव इत्याशयेनाहान्येत्विति । सृष्टितुल्यतामाह वेदोऽपीति ।

नन्वेवं कथं तस्य स्वयंभूरिति विशेषणं देवीपुराणे पूर्वमुक्तमत-

त्येन वेदः प्रमाणमेव । किंच तदुक्तस्य धर्माधर्मफलस्य तत्फलतारतम्यस्य च लोके प्रत्यक्षतः कस्यचित्सुखित्वं कस्यचिद् दुःखित्वं कस्यचिल्लोकपालत्वं कस्यचित्स्वकुलपालकत्वमित्येवं रूपेणानुभूयमानतया प्रामाण्ये सिद्धे आयुर्वेदांशे चानुभवेन प्रामाण्ये सिद्धे इतरांशेऽपि प्रामाण्यमेव सिध्यति । तस्य किंचिज्ज्ञपुरुषाज्ञेयत्वाच्च न पौरुषेयत्वम् । योगिसामर्थ्यमपीन्द्रियविषयेष्वेवातिशयजनकं न धर्माधर्मादिप्रत्यक्षजनकं किंत्वतीन्द्रधर्माधर्मजनकक्रियाविषयमेव तेषां प्रत्यक्षन्तत्र तत्र स्मर्यते । किंच निर्दुष्टसर्वज्ञेश्वरश्वासप्रश्वासरूपत्वान्नतवाप्रामाण्यशङ्का । अपौरुषेयत्वं त्विदं मया कर्त्तव्यमिति बुद्धिपूर्वकं यत्नेनाकरणात् । एतावतैवाकर्तृकत्वव्यवहारः । वेदजनकत्ववदेव च जगज्जनकत्वमीश्वरस्येति बोध्यम् ।

शाक्याद्यागमास्तु नैवं तेषां बुद्धिपूर्वं मोहनार्थत्वेन कृतत्वस्मरणात् । तदुक्तं सूतसंहितायाम् ।

श्रुतिः सनातनी साध्वी सर्वमानोत्तमोत्तमा ।

आहेश्वरेति । उसंहरति एवंचेति । तद्वदस्य तत्त्वेव चेत्यर्थः । एवेनाप्रामाण्यव्यवच्छेदः । अन्यथाप्याह किंचेति । तत् वेदः प्रामेति तदित्यादिः तस्य वेदस्य । नन्वेवं कथमपौरुषेयत्वमत आह किंचित् । नन्वेवमपि योगिशेषत्वेन तत्वापत्तिरेवात आह योगीति । किंचेतिपाठः किंत्विति पाठे यत इत्यर्थः । अन्यथा तत्प्रामाह किंचेति । तत्र वेदे नन्वेवं पौरुषेयत्वापत्तिरेवात आहापौरुषेयत्वमिति । हारःसोपि । इमां युक्तिमन्यत्रातिदिशति वेदेति । एवंच तत्रांकिंफलमित्यादिशंका न युक्तेति भावः ।

अतिप्रसक्तस्तु नेत्याह शाक्येति । अत्र सर्वत्र संमतिमाह तदुक्त मिति अद्वैतरूपैनैर्मल्यं । ततः आत्मनः तस्या आवश्यकतामाहातीन्द्रियेति

प्राह चाद्वैतनैर्मल्यं निर्विकारत्वमात्मनः ॥
ततः सर्गादि चाप्याह चेतनाचेतनस्य च ।
अतीन्द्रियार्थविज्ञाने मानं नः श्रुतिरेव हि ॥
श्रुतिः सनातनी शंभोरभिव्यक्ता न संशयः ।
शंकरेण प्रणीतेति प्रवदन्त्यपरे जनाः ॥
यदा साऽनादिभूतैव तदा मानमतीव सा ।
स्वतश्च परतो दोषो नास्ति यस्माद् द्विजर्षभाः ।
आस्तिचेद्व्यवहारस्य लोप एव प्रसज्यते ॥
परतश्च न दोषोऽस्ति परस्याभावतो द्विजाः ।
स्वतोदुष्टोऽपि शब्दस्तु मानमत्राप्तसङ्गमात् ॥
इति वार्त्ता तु वार्त्तैव मुनीन्द्राः सूक्ष्मदर्शनाः ।
स्वतो दुष्टः कथं मानं भवत्यन्यस्य सङ्गमात् ॥
अन्ययोगेन यो भावो यस्य प्राज्ञाः प्रसिध्यति ।
स तस्य भ्रान्त एव स्यान्न स्वभावः कथंचन ॥
जपाकुसुमलौहित्यं विभाति स्फटिके भृशम् ।
तथापि तत्र लौहित्यं भ्रान्तमेव न वास्तवम् ॥
अन्यत्रान्यस्य धर्मस्तु प्रतीतो विभ्रमो मतः ।
आप्तापेक्षतया शब्दः प्रमाणं न स सर्वथा ॥

नः कर्मास्तिकानां । तस्यानित्यत्वपक्षमाह श्रुतिरिति । जन्यत्वपक्षमाह शंकरेणेति तत्राद्ये आह यदेति । चो व्युत्क्रमे परतश्च । तत्र स्वतो दोषाभावमाहास्तिचेति स्वतो दोषा इत्यस्यानुषंगः ।

परमतं खंडयति स्वत इत्यादि अपिरेवार्थे अत्र बोधविषयवार्त्तैव सत्यर्थसंभवः तदेवाह स्वत इति भावः । धर्मप्राज्ञा इति संबोधनं । यथे प्रायपि । भ्रांतः भ्रमविषयएव । तदेव विशिष्याह जपेति उपसंहरति अन्यत्रेति यत इत्यादिविभ्रमः सर्वथाप्रमाण्यः आप्तेति मत इत्यादिः

अनाप्तयोगाच्छब्दस्य प्रामाण्यं मुनिपुङ्गवाः ।
तिरोभूतं स्वतःसिद्धं स्वनाशायैव केवलम् ॥
यदा सा शंकरेणोक्ता तदापि श्रुतिराप्तिका: ।
प्रमाणं सुतरामासन्नम एव महेश्वरः ॥
सर्वदोषविहीनस्य महाकारुणिकस्य च ।
सर्वज्ञस्य च शुद्धस्य कथं दोषः प्रकल्पते ॥
सर्वदोषविशिष्टस्य निर्घृणस्य दुरात्मनः ।
अल्पज्ञस्य च जीवस्य दृष्टो नास्ति हि सत्तमाः ॥
अतः पक्षद्वयेनापि वेदो मानं न संशयः ।
वेदोऽनादिः शिवस्तस्य व्यञ्जकः परमार्थतः ॥
अभिव्यक्तिमपेक्ष्यैव प्रणेतेत्युच्यते शिवः ।
ईश्वरस्य स्वरूपे च जगत्सर्गादिषु द्विजाः ॥
अतीन्द्रियार्थेष्वन्येषु मानं तु श्रुतिरेव हि ।
श्रुतिसाहाय्यरहितमनुमानं न कुत्रचित् ॥
निश्चयात्साधयेदर्थं प्रमाणान्तरमेव वा ।
मुने वेदो महेशोक्तः प्रमाणं सर्ववस्तुनि ॥
अन्यथा न जडःशब्दोऽतीन्द्रियार्थस्य साधकः ।
अत्यन्तमलिनानान्तु प्राणिनां वेदमार्गतः ॥
पञ्चरात्रादयो मार्गाः कालेनैवोपकारकाः । इति ।

तत्र वेदप्रामाण्यं साधयितुं शब्दमात्रस्य प्रामाण्यं

स स्वतोदुष्टः तर्हि किमतआहानाप्तेति हे मुनिश्रेष्ठा शब्दस्य स्वतः सिद्धं प्रामाण्यं तत्संबंधात् स्वनाशायैव तद्वाक्यनाशायैव केवलं तिरोभूतमित्यर्थः । द्वितीये आह यदेति । आप्तिराप्तता । उपसंहरति तदभावे आह वेद इति । द्वितीयस्यापि तात्पर्यमाह भीति पक्षद्वय-विशेषोत्पत्तिं खण्डयति ईश्वरेति अस्योभयत्रान्वयः चो व्युत्क्रमे प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरं अन्यथा महेशोक्तत्वाभावे तत्र तयोर्मध्ये मात्रं का-

साधयन् शब्दस्य स्वतो दोषो नास्तीत्याह्वास्तिचे दिति। स्वतो दुष्टस्यैवाप्तसम्बन्धात्तद्गतप्रामाण्येन प्रमाणत्वमित्यसङ्गतमित्याह स्वतो दुष्टोऽपीत्यादि। तद्गतप्रामाण्यस्य भ्रमविषयत्वेन वस्तुसिध्यनियामकताप्त्तिरिति भावः। किञ्च सापेक्षे शब्दस्य प्रमाणत्वे तदाप्तत्वं केनचिद् मानेन ज्ञातव्यं तत्प्रामाण्यमपि मानान्तरेणेत्यनवस्था, तस्मात् स्वतः सिद्धमेव शब्दस्य प्रामाण्यमनाप्तबुद्धिप्रभवत्वरूपकारणदोषेण निरोभूतं क्रियते इति न वञ्चकादिवाक्यस्य प्रामाण्यमिति भावः। ईश्वरो भोक्ता तद्रूपमेव ईश्वरस्याप्तत्वे मानमाह सर्वदोषविहीनस्येति। तत एव सर्वज्ञत्वन्तद्धीनत्वे च केनापि तद्दोषाद्यसाक्षात्कारात्।। शंकरकृतत्वं खण्डयति। ईश्वरस्य स्वरूपे चेत्यादि। ईश्वरश्चित्स्वरूपस्तन्निर्मितं जगत्तद्रूपमेव। जगत्तद्भोग्यं तथा प्रपञ्चो बाध्य ईश्वरज्ञानन्तद्बाधकं परस्परं च बाध्यबाधकभावः। तच्च विरुद्धकारित्वस्वभावमायावशाद् इत्याद्यर्थेषु' श्रुतिरेव मानमेवञ्च तत्कृतत्वेन प्रामाण्य सिद्धिस्तस्य प्रमाणत्वे च तत्कृतेश्वरसिद्धिरित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः। अतएव देवीपुराणे

त्स्न्यें। अपिरेवार्थे इत्याहास्यैवेति पचेरिति पाठः।

सर्वार्थेत्यनेन सूचितं दोषान्तर माह किञ्चेति। तद्योगेत्यर्थः। अनाप्तयोगादित्यस्यार्थमाह तस्मादिति (स्वनाश्रायाह)न वंचकेति तत एव सर्वं दोषविहतीतत्वादेव?। आदिसंग्राह्यमाहेश्वरो भोक्तेत्यादि। आदिनातींद्रियः अस्य तात्पर्यं माहं पवंचेति। तत्र श्रुतेरेव मानत्वे चेत्यर्थः। अतएव तस्य तदकृतत्वादेव सुहितस्तर्पकः। विशेषमाह

सुहितः प्राणिमात्रस्य शिवेन परमात्मना ।
खट्वां जिघांसता वत्स आयुर्वेदः प्रकाशितः ॥

इति शिवस्य तत्प्रकाशकत्वमेवोक्तम् । खट्वां खट्वासुरम् । शुष्कानुमानात्तात्सिद्धिर्नेत्याह श्रुतिसाहाय्येति । कुतर्कशङ्काकलङ्कग्रासादिति भावः । श्रुतिविरुद्धन्त्वनुमानमनुमानाभास एव । यत्पुनरनुमानं प्रत्यक्षागमविरुद्धं न्यायाभासः स इति न्यायभाष्योक्तेः । वेदमार्गतःसार्वविभक्तिकस्तसिःवेदमार्गेणेत्यर्थः हीनानामितिशेषः । पाञ्चरात्रादयः इत्यादिना शाक्यादयः । तेनैतेषां वेदतुल्यता निरस्ता । अत्यन्तमलिनानामित्यनेनोदितानुदितहोमवदधिकारिभेदेन प्रामाण्यव्यवस्थोक्ता । शाक्याद्यागमानामप्यात्मज्ञानोपयोगितयात्यन्तमलिनान्प्रति प्रामाण्यमस्त्येवेति 'विरोधे त्वनपेक्षं स्या'दित्यधिकरणं भट्टपादैरप्युक्तम् ।

किञ्च वेदोक्तार्थे बाधनिश्चयाभावेन गुरुतरत्वेन चाप्रामाण्यकल्पनापेक्षया प्रामाण्यकल्पनैवोचिता प्रामाण्यस्य स्वतोग्राह्यत्वाच्च । एवं मानमात्रेऽपि । तस्यच मायापरिणामस्य वेदस्य समाधो भगवानीश्वरोऽधिष्ठाता तेन चान्तर्यामितया व्यासः स इत्यस्माच्छब्दादेतदर्थबोधो भवत्विति मायावृत्तिरूपा तदिच्छापि तत्रान्तर्भूतेति विवक्षाविचक्षणोर्निर्वाहः । मुने वेदो म-

---

श्रुतीति । पुनस्त्वर्थे सर्वथा तेषामप्रामाण्यम् नेत्याहात्यंतेति ।

अत्र भट्टसम्मतिमप्याह शाक्याद्येति । अपिवेदादि तत्प्रामाण्ये युक्त्यंतरमाह किञ्चेति । संशय सम्भवादाह निश्चयेति । युक्त्यंतरमाह प्रामेति । नवेदे प्रवेत्थमित्याहैवमिति स्वतः प्रामाण्यमित्यर्थः । ननु वेदे विवक्षादि कथमत आह तस्य चेति तद्विशेषस्येत्यर्थः । समापस्म-

हेशोद्ग इत्यादिसूत्रसंहितोक्तेः ।

अहाभिकरणवार्त्तिकेऽपि ।

शब्दब्रह्मात्मनोऽप्येवं सर्ववेदानुसारिणः ॥

विवक्षाऽविवक्षा वा वक्तव्या विधिशक्तितः । इति शब्दब्रह्मवादाभ्युपगमे तु ब्रह्मणोपि सर्ववेदात्मक देहाभिष्ठातृत्वाद्विवक्षाविवक्षे वक्तुं शक्ये । ते च विधिशक्तितो ज्ञायेते इत्यर्थ इति गणककृत् ।

प्रघट्टकान्तरेऽपि ।

शब्दब्रह्मेति यच्चेदं शास्त्रं वेदाख्यमुच्यते ॥

तदप्यधिष्ठितं सर्वमेकेन परमात्मना ।

तेषामन्तर्गतेच्छानां वाक्यार्थप्रतिपादने ॥

विवक्षा चाविवक्षा च ज्ञायते शब्दशक्तितः। इति ।

सन्सूत्रे भाष्येऽप्युक्तं सर्वं चेतनावादिति । यादृशी चानुपूर्वी कठादि कृता तज्जातीययैवाध्ययनं धर्महेतुः अन्यथा वाग्वज्रतयाऽनर्थहेतुः एतदभिप्रायेणैव श्रुतिरव्यभिचरितस्वरवर्णानुपूर्वीका इत्याहुः ।

अथाध्येतृणाञ्च पुरुषस्यास्वातन्त्र्यं वेदे सर्वदानुपूर्व्यप्येकैव केनाप्यकृतैवेति नव्यमीमांसकश्रद्धाजाड्यन्तु तदर्थकस्य तदीयार्षवचसोऽनुपलम्भान्महाभाष्यकारादिवचनविरोधाच्चानादेयम्

द्वर्लिङ्गः । केवलस्यासम्भवात् । सुः वेदे । अत्रमानमाह मुनेरितिइदमेव तद्विरुद्धस्थलेऽपि उक्तमितिशेषः । एवमग्रेऽपि । अतत्रैवाह प्रघट्टेति तेषां विधिशब्दानां यार्थसंसर्गता इच्छास्ताभिः षष्ठी । तस्या नष्टत्वादाह तज्जातीति एवेनाभिप्रायान्तरनिरासः । उक्तरीत्या असम्भवात् आहुर्मीमांसकाः । चस्त्वर्थे ।

एतमतं दूषयति सर्वदेति जैमिन्यादेराप्तस्योक्तत्वादाह नव्येति

वेदत्वन्तु सति सम्भवे शब्दार्थयोः पर्याप्तं स्तोभाक्षरेष्वर्थादर्शनात्सति सम्भवे इत्युक्तं। नित्यानि छन्दांसीति पूर्वपक्षे यद्यप्यर्थो नित्य इति महाभाष्योक्तेः। वैदिकार्थो वैदिकः शब्द इति व्यवहारस्तु तद्बोधकत्वाद्बोध्यः। तत्र पठन्त्यादिसमभिव्याहारे वेदशब्दादुपस्थितयोः शब्दार्थयोर्मध्ये शब्दोऽर्थो विशेषणम्। क्वचिदर्थे शब्दो विशेषणं यथा वेदं व्याचष्ट इत्यादौ क्वचिदुभयं समं यथा वेदं जानातीत्यादौ। इदमेवाभिप्रेत्य शब्दार्थौ काव्यमिति प्रकाशकारैरुक्तम्।

अतएव शब्दमात्रतात्पर्यके तदनुकरणे न वेदत्वमिति मतौच्छ इति सूत्रे भाष्ये उक्तम्। अर्थभेदादन्यत्वनिश्चय इति च कैयटेनोक्तम्। अतएवानुकरणे न शुच्यादिदेशस्वाध्यायादिकालनियमः, नापि शूद्राणामनुकरणश्रवणे प्रायश्चित्तम्। बालैः पठ्यमाने वेदे शब्दमात्रतात्पर्यकत्वाभावेन वेदत्वमस्त्येव। अतएव देशकालनियमस्तत्र शिष्टानाम्। अनुकरणे तु शब्दमात्रतात्पर्यकत्वेन तदर्थबोधाभावे तात्पर्येण च न दोषः। अतएव न कस्याप्यनुकरणादर्थबोधः। मूर्खाध्यापकबालादीनां च व्युत्पत्त्यभावान्नार्थबोधो नै-

---

देयं दया दमं च क्वचित्तथैव पाठः।

विशेषमाह वेदत्वं त्विति स्तोभाक्षराणिगीत्यादीनि प्रसिद्धानि। ननु शुद्धशब्दपर्याप्तमेव कुतो नात आह नित्यानीति। नन्वेवं कथं भेदेन व्यवहारोऽत आह वैदिक इति तत् शब्दार्थोभयं तत्र तथा सति क्वचिदर्थमाह यथेति। एवमग्रेपि अत्र परसम्मतिमप्याहेदमिति प्रागुक्तसर्वमित्यर्थः। अत एव तस्योभयपर्याप्तत्वादेव एवमग्रेऽपि मात्रमवधारणे। अर्थबोधः नतु कार्यार्थबोधः। वस्तुतस्तु ततः बालाद्युच्चार-

तावता बालैः पठ्यमानेऽर्थासंविधानं। व्युत्पन्नस्य ततोऽर्थबोधात्।

केचित्तु अर्थभेदेन शब्दभेदवत् वेदमन्त्राणां विनियोगभेदेनापि भेद एव। तदुक्तं—

अन्या संस्कारगायत्री कर्मण्यन्या प्रयुज्यते।
अन्या जपप्रबन्धे सा सा त्वेकैव प्रतीयते॥

इति सादृश्यादेकत्वबुद्धिरित्यर्थः। वेदे तु सर्वेषां तन्त्रेणोच्चारणमित्याहुः।

वेदत्वमखण्डोपाधिः प्रमाणशब्दत्वार्थबोधकत्वघटितत्वं तु न वेदत्वम्। तत्र प्रमाणशब्दत्वमनङ्गीकुर्वतां बौद्धानां वेदत्वव्यवहारात् स्तोभाक्षरेषु अभियुक्तानां वेदत्वव्यवहाराच्च। यत्किंचिच्छब्दानुविद्धतदर्थस्य योगबलेन ज्ञानान्निबध्यमाना स्मृतिरिति भेद इत्यलम्।

तेन दीव्यति खनति जयति जितमित्यनेनाक्षैर्दीव्यत्याक्षिक इत्यादाविकप्रत्ययः। अत्र तद्धितेन भासमानमपि देवनं न कारकान्वययोग्यक्रियारूपं अ-

---

णात् प्रबन्धः सातत्यं। इवार्थमाह सादृश्यादिति। नन्वेवं कथं सर्वेषां वेदत्वं पाठाभावादत आह वेदेत्विति। सर्वेषां मंत्राणां।

ननूभयपर्याप्तं वेदत्वं किं नामात आह वेदत्वमिति। इदं परमतेन सिद्धांते तु जातिरूपमिति बोध्यम्। अत एवात्र न तात्पर्यं किंतु सखण्डोपाधिखण्डने इत्याह प्रमाणेति प्रमाणशब्दत्वे सति अर्थबोधकत्वे सति उच्चार्यमाणत्वमित्यर्थः। तत्र वेदे द्वितीयविशेषणाभावमाहस्तोभेति। इदं नान्यत्रेति सूचयितुं स्मृतिलक्षणमाह यत्किंचिदिति। तदर्थस्य वेदार्थस्य। प्रयोगाभिप्रायेणाहैकेति।

अत्रभाष्यसंमतिमप्याहातएवेति तस्याक्रियारूपत्वाद्देवेत्यर्थः।

तएवाक्षिको देवदत्तामिति न । तदुक्तं भट्टैः—

याहृशी भावनाख्याते धात्वर्थश्चापि यादृशः ।
नासौ तेनैव रूपेण कथ्यतेऽन्यैः पदैः क्वचित् । इति ।

अतएव कर्तृकर्मणोरिति सूत्रे कृतीत्यस्य शत्य इति न प्रत्युदाहृतं भाष्ये । धातोः कर्तृकर्मणी तस्माच्च द्वये प्रत्ययास्तिङः कृतश्च, तत्र तिङ्योगे नलोकेतिनिषेधात्कृद्योग एव सिद्धेः कृद्ग्रहणवैयर्थ्यं च शाङ्कितम् । अधिका खारी द्रोणेनेत्यत्र तु हेतौ तृतीया अध्यारूढा खारी द्रोणेनेत्यत्रेव क्रियायोगाभावात् कर्तृत्वाभावेऽपि हेतुत्वसत्त्वात् सूत्रस्थे विग्रहस्थे च दीव्यतीत्यत्र कर्तृविशेष्यको बोध इति बहुव्रीहिप्रकरणे निरूपितम् ।

एवन्तदधीते तद्वेदेत्यादावूह्यम् ।

तेन तुल्यं क्रियाचेद्वतिः । उपमेयस्य क्रियात्वे उपमानवाचकात्तृतीयान्तात्तुल्यमित्यर्थे वतिरित्यर्थः । नन्वेवं ब्राह्मणवदधीत इत्यादौ न स्यात् ब्राह्मणसादृश्यस्याध्ययनेऽभावात् इति चेन्न । ब्राह्मणादिशब्दानान्तत्कर्तृकाध्ययने लाक्षणिकत्वात् । सौष्ठवादिश्च साधारणो धर्मः । नच ब्राह्मणादिपदलक्ष्याध्ययनस्य विभक्त्यर्थान्वयित्वेन सत्त्वरूपतया न क्रियात्वमिति वाच्यम् । तुल्यस्य क्रियात्वे तृतीयासमर्थाद्वतिरित्यनेन तृतीयासमर्थस्य सामर्थ्यात् क्रियो-

अस्योभयत्रान्वयः । धातोरिति अत्र विपरीतमुद्देश्यविधेयभावः । तस्माच्च धातोस्तु द्वितये इति पाठः । तत्र तयोर्मध्ये । चो व्युत्क्रमे शंकितं च । नन्वेवं कथं द्रोणेनेत्यत्र कर्त्तरि तृतीयात आहाधिकेति अ-

पमानत्वयोग्यार्थकत्वलाभेऽपि क्रियात्वलाभे माना-भावात्। स्थातव्येन तुल्यं गच्छतीत्यादावपि तृतीयार्थान्वयेन तस्य सत्त्वरूपत्वेन न मुख्यं क्रियात्वं। तिङन्तार्थस्य तु नोपमानत्वं नवै तिङन्तेनोपमानमस्तीति सत्सूत्रस्थभाष्यात् एवंचास्य क्रियान्वये एव साधुत्वम्।

अरविन्दवत्सुन्दरं मुखमित्यादौ भवतिक्रियाध्याहारः। अरविन्दपदेन सुन्दरारविन्दभवनं लक्ष्यते। एवंच सुन्दरारविन्दभवनसदृशं सुन्दरमुखभवनमिति बोधः। अरविन्दमुखयोः सौन्दर्यधर्मकसादृश्यं तु व्यञ्जनया बुध्यते अतएव ब्राह्मणेन तुल्यमस्य रूपमित्यादौ न वतिः। तत्र तस्येवेति सूत्रं द्रव्यगुणादितुल्यार्थमित्यन्यत्र निरूपितम्।

मथुरावत्पाटलिपुत्रे प्राकारः मथुरायामिवेत्यर्थः। मथुरावत्पाटलिपुत्रस्य विस्तारः मथुराया इवेत्यर्थः। किंचेवार्थस्योपमानविशेषणतया तुल्यपदार्थस्य तद्विशेष्यतया बोधे भेदः। अत्र प्राकारयोरुपमानोपमेय-

---

भावात् अत्यन्तभेदात्। पुनस्तत्रान्यथा तदभावमाह नचेति। ननु अलाक्षणिके मुख्यक्रियासत्वेन साफल्यं कथं तत्र प्रवृत्तिरत आह स्थातव्येनेति। अत्र मंदत्वं साधारणो धर्मः। नन्वेवमपि तिङंते साफल्यमत आह तिङंतेति। एवंच उक्तसूत्रार्थेन। अस्य आद्यवतेः। नन्वेवमव्याप्तिरत आहारवि न्देति। नन्वेवं तयोः सादृश्यधीरिष्टा कथमत आहारविन्देति ततः पश्चादितिभावः। अत एव क्रियान्वये एव साधुत्वादेव। नन्वेतेनैव सिद्धे उत्तरसूत्रं व्यर्थमत आह तत्रेति। अन्यत्र कौस्तुभादौ। वस्यैवोदाहरणे आहमथुरावदिति। बोधप्रयुक्त वैलक्षण्यादपि सूत्रभेद इत्याह किंचेति।

भावः वृत्तौ मथुरादिपदानान्तदधिकरणकतत्संबन्धिप्राकाराद्यन्तर्भावेण वृत्तिरिति केचित् ।

परंतु षष्ठ्यर्थसप्तम्यन्तात्षष्ठ्यन्ताच्चायं साधुः । अधिकरणसप्तम्यन्तात्तु नायमसामर्थ्यादतएव तत्र तस्येव सूत्रस्थतत्रग्रहणस्यैवशब्दयोगे षष्ठ्यर्थे सप्तमीज्ञापकतोक्ता भाष्ये । देवेष्विव मनुष्येषु नामेत्युदाहृतं च । तत्रैव देववन्मनुष्येषु नामेति साधु उपमानदेवसम्बन्धिनामाभिन्नं मनुष्यसम्बन्धि नामेति बोधः । मथुरावत्पाटलिपुत्रे प्राकार इत्यत्रोपमानमथुरासम्बन्धिप्राकाराभिन्नः पाटलिपुत्रसम्बन्धी प्राकार इत्येवं बोधे साधुत्वं अस्मादेव ज्ञापकादिवयोगे उपमानविशेषणादुपमेयविशेषणाच्च षष्ठ्यर्थे सप्तमी ।

नचाधिकरणकारकस्य कर्त्रादिद्वारैव क्रियान्वय इति नासामर्थ्यमिति वाच्यम् । एवं ह्यस्तीत्यध्याहारावश्यकत्वेन क्रिययोरेव तुल्यत्वेन तेन तुल्यमित्येवसिद्धावस्य वैयर्थ्यापत्तेः । अतएव द्रव्यगुणतुल्यार्थोऽयमारम्भ इति भाष्ये ध्वनितं कैयटेन च स्पष्टमुक्तमित्याहुः ।

मथुरापाटलिपुत्रयोः सादृश्यं त्वार्थम् । विधिवत्पूज्यते इत्यादौ विधिविषययोग्यताकर्तृहारिकर्मकं देवद-

केचिन्मतमाहात्रेति आद्ये इत्यर्थः । वृत्तौ तद्धिते इदमुपलक्षणमन्त्येपीत्याह । तत्संम्बधिप्राकारादिति पाठः एकार्थीभावस्वीकारादित्यर्थः ।

केचिदिति सूचितारुचिं प्रकाशयन् सिद्धांतमाह परेत्वित्यादिना अतएव असामर्थ्यादेव । प्रकृते आह मथुरेति उपमानमुपमेयम् च नामप्राकारादि । भाष्योपरि शंकते नचेति कर्मादीति तदन्वयेत्यर्थः ।

तत्कर्तृकं पूजनमिति बोधः। विधिशब्देन तदुक्तः प्रकारः। विधिमर्हतीति विग्रहः तदर्हमिति सूत्रेण वतिः। यथावद्विहिताध्वराय यथावत्ख्यातवृत्तायेत्यादौ यथाशब्दो वृत्तिविषये शास्त्राद्युक्तप्रकारवाची। शास्त्रोक्तप्रकारकर्मकार्हतावद्विधानकर्मीभूताध्वरसम्बन्धिने इत्युक्तप्रकारकर्मकार्हतावत्ख्यातिकर्तृवृत्तसम्बन्धिने इत्यादि प्रकारेण बोधः। राजवद्वृत्तमस्येत्यादौ राजयोग्यमेतद्वृत्तमिति बोधः। नत्वराजयोग्यमिति त्वर्थात्प्रतीयते। एवं विनीतवदागमनं विच्छेदकृतहस्तवदित्यादौ विनीतयोग्यमागमनं कृतहस्तानामिदं योग्यं छेदनमिति बोध इत्यलम्।

घटत्वमित्यादौ प्रकृत्यर्थसम्बन्धिप्रवृत्तिनिमित्तत्वादि वाच्यमिति सिद्धान्तः।

अत्र केचित्। संज्ञाशब्दे केवलं द्रव्यमेव शक्यं एवञ्च तत्र प्रवृत्तिनिमित्तरूपप्रत्ययार्थो दुर्वच इति मन्वानाः प्रकृतिर्लक्षणया शब्दपरा तत्तद्रूपेण प्रकारस्त्वाद्यर्थः सच प्रवृत्तिनिमित्तरूप एव जन्यबोधप्रकारत्वन्तद्विषयसंसर्गत्वं च संसर्गः। गोत्वमित्यादौ गोशब्दजन्यबोधप्रकारो गोत्वमित्यर्थः। राजपुरुषत्वमित्यादौ तज्जन्यबोधविषयः संसर्ग इति बोधः। शाब्दबोधे शब्दस्य भानमिति मतेऽपि शब्दस्य न प्रवृत्तिनिमित्तत्वमिति गोत्वमित्यादौ न गोशब्दप्रतीतिः।

हिस्त्वर्थे प्राग्वदाह मथुरेति। यथा शब्द इति जातावेकवचनम्। आदिना नीतिः द्वितीये आह नीत्युक्तेति तच्छास्त्रेत्यर्थः।

अथ भावप्रत्ययार्थं निरूपयति घटत्वमित्यादि। लक्षणायां बीजमा

प्रवृत्तिनिमित्तत्वं यज्ज्ञानाच्छब्दस्यार्थे प्रवृत्तिः तत्त्वमित्युक्तम्। तच्च घटादिषु जातिः, शुक्लादिषु गुणस्तद्गतजातिश्च, पाचकादिषु क्रिया तत्सम्बन्धो वा राजपुरुषौपगवादिषु सम्बन्धः। डित्थादिषु द्रव्यस्यैव विषयताद्वयेन भानाद्द्रव्यमेव प्रवृत्तिनिमित्तं। तस्यैव प्रकारतावैशिष्ट्येन भावप्रत्ययार्थत्वमिति प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्भेदः सुवचः। प्रकृतेः शब्दपरत्वाद् उक्तसम्बस्य च नानुपपत्तिरिति वदन्ति।

सर्वत्र शब्दः शब्दार्थो वा प्रवृत्तिनिमित्तमिति मते तदेव त्वाद्यर्थ इति बोध्यम्।

अपरेतु भाष्यमते गुणसमुदायो द्रव्यमिति निरूपितम्। तत्र शब्दशक्तिस्वभावात्क्वचिज्जात्यतिरिक्त समुदायो विशेष्यो जातिर्विशेषणं। क्वचिद् गुणातिरिक्तो विशेष्यः यथा शुक्लादिपदे, गुणस्तु तत्र विशेषणं। संज्ञाशब्दे कुशब्दादौ कादिव्यक्तिरेव शक्या कत्वादीनुपलक्षणीकृत्य यः शुक्लवासाः स देवदत्त इत्यादाविव शुद्धव्यक्तौ शक्तिग्रहः।

नचैवं कुत्वमित्यादौ त्वाद्यनुपपत्तिः। प्रकृत्यर्थाभावादिति वाच्यम्। तत्र शब्दपरादर्थरूपे भावे प्र-

---

ह संज्ञेति डित्थादौ। प्रकृतिरिति घटत्वमित्यादौ सर्वेति भावः। विकल्पो लक्ष्यभेदेन व्यवस्थित इत्याह प्रीत्वमिति तत्र बीजमाह प्रवृत्तीति यत इत्यादिः। तच्च प्रवृत्तिनिमित्तंच। दिषु अतद्धितेषु चो व्युत्क्रमे तत्र तत्समुदायानां मध्ये। क्वचित् जातिशब्दे गवादौ रिक्तेति तेषां स इत्यर्थः। एवमग्रेऽपि विशेष्यशब्दो विशेष्यलिङ्गः गुणेति प्रसिद्धेरित्यर्थः। एवं क्रियाशब्देऽपि बोध्यं। कृत्येति पूर्वान्वयि।

नन्वेवं कथं शक्तिग्रहोऽत आह य इति एवं शुद्धव्यक्तेः शक्यत्वे

त्वयेनादोषात् एवञ्च कुकुत्वशब्दौ पर्यायौ ।

अतएव तस्य भाव इतिसूत्रस्याभिप्रायादिष्वति-प्रसङ्गमाशङ्क्य यस्य गुणस्य भावाद्द्रव्ये शब्दनिवेश-स्तदभिधाने त्वतलावित्युक्त्वा तस्यापि न्यासस्य डि-त्थादिष्वव्याप्तिः ततो व्यक्त्यतिरिक्तधर्माभानादि-त्याशङ्क्य व्यक्तेरेव विषयताद्वयेन भानात् प्रकारत्वा-वच्छिन्नव्यक्तिरेव त्वाद्यर्थ इत्येकं समाधानं कृत्वा यद्वा सर्वे शब्दाः स्वेनार्थेन भवन्ति स तेषा मर्थस्तद-भिधाने त्वतलावित्यनेन समाधानान्तरमुक्तम् । श-ब्दस्य द्विविधोऽर्थो वाच्यः प्रवृत्तिनिमित्तभूतश्च तदन्य-तराभिधाने त्वप्रत्ययइति तदर्थः ।

तत्र घटत्वमित्यादावन्त्यः । तत्र प्रकृतिरर्थपरै-व । आद्यः कुत्वंडित्थत्वमित्यादौ । तत्र प्रत्ययार्था-नुपपत्त्या प्रकृतिः शब्दपरा नत्वेतावता सर्वत्र प्रकृतिः शब्दपरा मानाभावात् लक्षणायां मानाभावाच्च । त-स्य भाव इत्यत्र तच्छब्दस्य शब्दमात्रपरत्वे गुणवच-नेति सूत्रे शब्दाधिकारापत्तेश्च । तद्धितप्रकरणे सर्वत्र तस्यापत्यमित्यादावर्थपरताया एव सत्वाच्च । एवञ्च प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारः प्रवृत्तिनिमित्तभूतो घटत्वा-दिधर्मत्वेन त्वाद्यर्थः । प्रकृत्यर्थो व्यक्तिश्च स्वेतरास-म्बन्धित्वावच्छिन्ननिखिलस्वसम्बन्धिस्वसम्बन्धेन प्र-कारः । तस्य भाव इति सूत्रात् ।

तत्रैव तस्य तत्वे मानमाहात एवेति उक्तोऽर्थः । उक्तमित्यत्रान्वयः भाविना पदार्थादिगुणे धर्ममात्रं भावात्सत्यात् द्रव्यं विशेष्यभूतोऽर्थः वर्ती डित्थादितः पूर्वंवाक्यतो लभ्यं भाष्यीयमेवाह यद्वेति । अस्यार्थ-

एवं घटत्वमित्यादितो घटसम्बन्धी धर्म इत्यादिरीत्या बोधः। घटत्वत्वमित्यादौ घटत्वसम्बन्धी धर्म इति। घटत्वत्वं चाविच्छिन्नकधर्मविशेषरूपम्। यद्वा व्यक्तिरेव घटत्वपदजबोधे प्रकार इति सैव घटत्वत्वम्।

यत्तु घटेतरासम्बन्धित्वे सति निखिलघटसम्बन्धित्वमेव घटत्वत्वमित्यादेरर्थ इति तत्त्वत्यन्तगौरवग्रस्तम्।

रूपादिभ्यो गुणवृत्तिजातौ त्वादयः, शुक्लादिभ्यो गुणिपरेभ्यो गुणे, गुणपरेभ्यो जातौ अण्वादिभ्यो नित्यं परिमाणिवृत्तिभ्यः परिमाणरूपे गुणे। परिमाणं चतुर्धाऽणु महद् ह्रस्वं दीर्घं चेति त्वण्वादिवृत्तीत्यर्थकम्। जातिमात्रपरगवादिभ्यः शब्दस्वरूपे भावप्रत्ययः शब्दार्थयोरभेदाध्यासेन तस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वादिति कैयटः। शाबलेयस्य गौरिति तु न तथा व्यवहाराभावेन तत्र जातिपरत्वाभावात् गौरित्येतदिष्टमिति तदाशयः।

एवं णत्वमित्यादौ वर्णानां वास्तवस्यौपाधिकस्य

माह शब्दस्येति। वाच्यः विशेष्यभूतः। तत्र तयोर्मध्ये प्रागुक्तकैयटादिमतं दूषयति नत्विति। पूर्वमततो विशेषांतरमाहैवमिति तद्धदित्यर्थः। एवंचेत्यपाठः असंबद्धत्वात् अनतिप्रसंगायाह प्रकृत्यर्थ इति लाघवादाहावच्छिन्नेति। ततोऽपि लाघवादाह यद्वेति। नानार्थत्वं त्विष्टमेव।

परमतं खण्डयति यत्त्विति। एवं सत्यसंमतं परग्रन्थं योजयति परीति तदाशयमाहवेति। एकदेशिमतमाह वास्तवेति। सिद्धान्तमाहोपेति जातिरिति त्वादिवाच्येत्यादिः परमतनैवाहोपेति।

कैयट इति सूचितारुचिमाह परेत्विति। तत्राद्ये आह क्रियेति

वा भेदस्य सत्त्वाज्जातिः सूपपादा। उपाधिरूपमेव वा तत्।

परंतु जातिपरगवादिभ्यो नैव प्रत्ययोऽनभिधाना-द्। गोत्वत्वमितिवद्वा ततो बोधः। षत्वमित्यादौ कुत्व-शब्दवदर्थे एव प्रत्ययः ष इत्येवार्थ इत्याहुः।

नानात्वं यौगपद्यमित्यत्रापि नानादिशब्दजन्य-बोधप्रकारो सहभावो युगपद्भावश्चार्थः। पाचक औ-पगवो राजपुरुष इत्यादौ क्रियाकारकभावस्य विभ-क्त्यर्थसम्बन्धस्य च वृत्तौ प्रवेशाच्छब्दप्रवृत्तौ तस्यै-व निमितत्वाच्च तत्रैव त्वादयः। तदुक्तंच हरिणा-कृत्तद्धितसमासेभ्यो भावप्रत्ययेन सम्बन्धाभिधान-मिति। पाचकादौ क्रियया भेदस्यैव नियमेन प्रतीति-र्व्यभिचाराच्च क्रियासम्बन्धज्ञानादेव शब्दस्य द्र-व्ये प्रवृत्तिः। जातिगुणयोस्तु लोकनिरूढत्न सोऽयमि-ति प्रत्ययेन भेदनिबन्धनसम्बन्धस्य तिरोधानान्न त-स्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वम्। सर्वत्र समासादौ सम्बन्ध ए-व भावप्रत्ययं वदता हरिणा विभक्त्यर्थमात्रस्य ष-ष्ठ्यर्थवत्सम्बन्धतया भानमिति सूचितम्। राजपुरुषा-

---

अन्त्ययोराह विभेति। न्यायसिद्ध एवायमर्थ इति सूचयितुमाह पाचेति। क्रियया सह। अनेन जातिगुणशब्दतुल्यतोक्ता। तदभावेऽपि तद्व्यवहारादाह व्यभीति तस्य। इत्यर्थः। प्रवृत्तिः तथाच तत्र तस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वं तदेवाह जातीति तच्छब्दयोस्त्वित्यर्थः। धाना-न्न। तत्र सम्बन्धज्ञानाच्छब्दप्रवृत्तिर्द्रव्ये इतीति शेषः। तत्वं इति न तत्र भावप्रत्यय इति शेषः। संसर्गस्य सांसर्गिकविषयतया भानेऽपि उक्तरीत्या तत्व न बाधकमन्यवदिति भावः।

सर्वत्र वक्ष्यमाणभेत्र। मात्रं कार्त्स्न्ये अन्यथाऽक्षशौण्डत्वं कृष्ण-

दावपि राजादिसम्बन्धज्ञानादेव शब्दस्य प्रवृत्तिरित्यूह्यम् ।

इदमपि प्रायिकं कृष्णसर्पत्वं पटे शुक्लत्वं सत्तेत्यादौ जातिगुणप्रकारकबोधस्यैवानुभवात् । तदुक्त-'मन्यत्र रूढ्यभिन्नरूपाव्यभिचरितसम्बन्धेभ्य' इति । तत्र कृष्णसर्पत्वमित्यादौ रूढिः, शुक्लत्वमित्यभिन्नरूपं, पटः शुक्ल इति व्यवहारात् । सत्तेति तृतीयं नहि सत्सत्तयोःसम्बन्धः कदापि व्यभिचरित इति बोध्यम् । नीलघटत्वमित्यादौ नीलघटादिवृत्तिधर्मो घटत्वादिकमेव त्वाद्यर्थः तदेव च नीलघटादिशब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तं नीलादिविशेषणबलाच्च तेन रूपेण नीलादिव्यक्तीनामेव भानेन नीलसमानाधिकरणघटत्वाद्येव प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन भासते उपाधिभेदाच्च घटत्वादीनामपि भेदः । नत्वत्र सम्बन्धो भावप्रत्ययार्थः । अभिन्नरूपत्वेन पूर्वोत्तरपदार्थयोर्विशेष्यविशेषणभावातिरिक्तस्य तस्याभावात् ।

एतेन प्रवृत्तिनिमित्तगुणजात्योः सामानाधि-

श्रितत्वं वृकभीतत्वमित्यादौ तदनुपपत्तेः औपगवादावपि तथेत्याहृत्थमिति । तदुक्तमिति तदप्युक्तं तेनैवेत्यर्थः । तत्र तेषां मध्ये आदिना दामोदरत्वादि । इति इत्यादि क्वचित्तथैव पाठः । सत्पदं सताऽभेदेनैव बोधकं नतु सत्तासम्बन्धेन सत्ता तु कर्तृत्वारोपेणेति कश्चित् ।

अव्ययमस्योदाहरणांतर माह नीलेति । नन्वेवमन्यस्यापि बोधापत्तिरतआह नीलादीति चस्त्वर्थे । तेन घटत्वादिना । अत्र नीलघटत्वमित्यादौ । तस्य सम्बन्धस्य अभेदस्य तु न तत्वमित्युक्तं ।

एतेनेत्यस्यार्थमाह तस्येति सामानाधिकरण्यस्येत्यर्थः । अभ्यु-

करणं तदुत्तरभावप्रत्ययार्थे इत्यपास्तम् । तस्य त्वप्रत्ययप्रकृतितो भानाभावात् । भानसत्त्वेऽपि तस्य विशेष्यावृत्तितया प्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावेन भावप्रत्ययवाच्यत्वे मानाभावात् । नीलघटत्वसमुदायः प्रवृत्तिनिमित्तमित्यपि केचित् । धवखदिरत्वमित्यादौ जातिसमुदायस्तद्वाच्यस्तत्र तस्यानुद्भूतावयवत्वे एकवचनमुद्भूतावयवत्वे द्विवचनाद्यपि ।

ये व्यपेक्षावादिनो दण्डीत्यादावपि द्रव्यमात्रवाचित्वं प्रकृत्यर्थस्य च तत्रान्वयः, सम्बन्धश्च वाक्यार्थविधया लभ्यः । एवं पाचक इत्यादावपि प्रकृत्यर्थत्वेनानुगतीकृतं दण्डाद्युपलक्षणीकृत्य अनन्तेष्वपि द्रव्येषु शक्तिग्रहसम्भव इति वदन्ति । तन्मतेऽपि सम्बन्धस्यैव शब्दप्रवृत्तावुक्तरीत्या निमित्तत्वात्तत्रैव भावप्रत्ययः सुलभः । सम्बन्धस्य विभक्तिवाच्यत्वात्प्रकारतया भानमिति तु न युक्तम् । सांसर्गिकविषयतया भासमाने एव सम्बन्धपदप्रयोगात् । वाच्यस्यापि षष्ठ्यादिभिः संसर्गतया भानस्य सर्वसंमतत्वात् ।

पेत्याह भानेति । केचिदित्यनेन गौरवमरुचिः सूचिता । इदमप्युपलक्षणमित्याह धवेति । सत्त्वादि । तत्र उक्तप्रयोगे । तस्य तत्समूहस्य । यभेदत्वे इत्युभयत्र पाठः । द्यपि अतएवोदात्तानुदात्तत्वे वर्णधर्मा विस्यादिप्रयोगसङ्गतिः । ये मीमांसकाः । लभ्य इति एवञ्च न तत्र शक्तिः । नन्वनंन्तद्रव्येषु शक्तिग्रहासम्भवोऽत आह प्रकृत्यर्थेति दण्डादेर्नानात्वेन तेन तद्वृत्तिजातिरपि दण्डत्वकुण्डलत्वादिरूपानेकावधीति तया तदसम्भवादेवमुक्तं । प्रकेति त्वान्तादिनेति भावः । युक्त्यंतरमाह वाच्येति । ततीयान्तं पूर्वान्वयि तत्वाद्यति पाठः ।

यत्तु तत्तद्रूपेण धर्माणां शक्यत्वेनेति। तन्न। शक्यानन्त्यापत्तेः किंच तस्यापत्यमित्यादिशास्त्रात्प्रथमोपस्थितानामुपस्थितापत्यत्वेनैव बोधकता नतु तत्तद्रूपेण। तथा तस्य भाव इति शास्त्रबलादस्यापि धर्मत्वेनैव बोधकतेत्यस्यौचित्यात्। अतएव घटवृत्तिर्धर्म इति बोध इत्ययुक्तम्। घटे घटत्वमित्यादरनापत्तेश्चेति प्राहुः।

पञ्चानां पूरणः पञ्चमः पञ्चसंबन्धिपञ्चत्वसंख्यापूरण इति बोधः, उद्भूतावयवभेदः समूहः प्रकृत्यर्थः, अवयवः प्रत्ययार्थः। वृक्षस्यावयवो वार्क्षी शाखेतिवत्।

तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्। वर्त्तमानकालोऽत्र विवक्षित इति भाष्ये स्पष्टम्। अतएव गवामतीतत्वेऽनागतत्वे वा मतुपो न साधुत्वम्।

यद्यपि बुद्धिसत्तासमाविष्टस्यैव शब्देन बोधात्सार्थेष्वव्यभिचारिणी, तथाप्यस्तीत्युपादानसामर्थ्यादत्र बाह्यसत्तैवास्तिपदेनोच्यते। नचसाऽसिद्धा बुद्धिसत एव बहिःसत्तातदभावप्रत्यायनाय वृक्षोऽस्ति नास्तीत्यादिप्रयोगात्। एवंच गोमानित्यतो वर्त्तमा-

---

पूर्वमतं दूषयति। यत्त्विति तन्नानन्त्यं तत्रापीत्यत आह किंचेति। अस्यापि त्वादेरपि। अयंभावः प्रत्ययस्य शक्तिग्रहो न लोकतः तन्मात्रस्य लोकेऽप्रयोगात् किन्तु शास्त्रतः तच्च सामान्यरूपेणैव तद्ग्राहकमिति। अतएव तस्य भाव इति सूत्रोक्तेरेव। अन्यथा तत्र भाव इत्येव ब्रूयात्।

वस्तुतस्तु धर्मत्वे न शक्तिरित्यस्य युक्तत्वेन तत्र तावदंशस्यायुक्तत्वेऽपि पक्षान्तरतया शब्दपरत्वं प्रकृतः सर्वत्रेति कैयटादिकमपि युक्तमेवेति प्रपञ्चितं तत्सूत्रे एव कौस्तुभपूरणे। एवंचागत्या शब्दाधिकारेणाग्रे निर्वाहः। आवश्यकमिदं भवतामपीति बोध्यं।

पुरुषवचनयोरौत्सर्गिकप्रवृत्त्या निर्देशेन शास्त्रसङ्कोचे मानाभावेन

नसत्ताश्रयगोसम्बन्धीति बोधः । गोमानासीद्भवितेति तु बाह्यसत्ताविशिष्टगोसम्बन्धरूपाया गोमदवस्थाया नाशेन भाविन्वेन वा तादृशावस्थाविशिष्टस्य गोमतोऽतीतत्वेन भावित्वेन वा नेयम् । यद्वा तादृशावस्थागतातीतत्वादेर्गोमत्यारोपः । एवमेव जीवत्येव तस्मिन्नीश्वरोऽयमासीत् शिखी नष्ट इत्यादेरुपपत्तिः।

यत्र तु गवाङ्गमतश्चातीतत्वन्तत्र यद्यपि गोषु वर्त्तमानसत्ताश्रयत्वं नास्ति, अतीते सम्बन्धिनि वर्त्तमानगोसम्बन्धश्च नास्ति, तथापि ज्योतिष्टोमयाज्यस्य पुत्रो भवितेत्यादौ यथा यागगतातीतत्वस्य त्यागो भावित्वप्रतीतिश्च भवितेत्येतत्समभिव्याहारात्तथा प्रकृते गोसत्तायां वर्त्तमानत्वत्यागोऽतीतत्वादिप्रत्ययश्चेत्यदोषः । यद्वा सर्वत्र तथाव्यवहारविषये गोमत्पदस्य लक्षणेति कैयटे स्पष्टम् ।

यद्वेति पक्ष एवात्र युक्तः एवंच सम्बन्ध आश्रयश्चेत्युभयं समुदायशक्यं सम्बन्ध एव प्रवृत्तिनिमित्तम् । यद्वा आश्रयाभेदमापन्नः सम्बन्ध एव शक्यः नच सम्बन्धस्य शक्यत्वे दण्डसम्बन्धसम्बन्धीति बोधापत्तिरिति वाच्यम् । संसर्गविधयैव तस्य शक्यत्वात् ।

तयोरविवक्षां हृदि निधायाह यत्रेति । सा बुद्धिः सासा बाह्यसत्ता अस्तीति च प्रकृत्यर्थविशेषणं तदाहैवंचेन । उपगवीति च पाठः अग्रे यथा संख्यायामन्वयः। लाघवादाह यद्वेति गोमानासीदितीष्टप्रयोगस्तत्र न स्यादित्याशयेनाह यद्यपीति प्रधानानुरोधेन गुणस्यान्यथानयनमिति न्यायेनाह यथेति । सर्वत्र अतीतत्वे वर्तमानत्वे भावित्वे च ।

सूत्रभाष्यस्वरसादाह यद्वेतीति । लाघवादाह यद्वेति । तेभ्यः

ये गुणगुणिनोः समानरूपा एव लोके प्रयुज्य-न्ते शुक्लादयस्तेभ्यो मतुपो लुगुक्तो वार्त्तिककृता गुण वचनेभ्यो मतुपो लुगिति ।

यत्तु—

संसर्गिभेदकं यद्यत्सव्यापारं प्रतीयते ।

गुणत्वं परतन्त्रत्वात्तस्य शास्त्र उदाहृतम् ॥

इति । तत्तु 'यस्य गुणस्य भावाद्द्रव्ये शब्दनिवेश-स्तदभिधाने त्वतलौ'वित्यादावुपयुक्तम् । तदर्थस्तु संसर्गि आधारेण संबद्धं, भेदकं स्वाश्रयस्येतरतो भेद-कं सव्यापारमवच्छेदकत्वेन प्रतीयमानम् । तेनावच्छे-द्यद्रव्यनिरासः । यद्यदिति वीप्सया जात्यादेरप्येवंभूत-स्य गुणत्वमुक्तम् । परतन्त्रत्वादित्यनेन तद्व्यवहारप्रयो-जकमुक्तं, परन्तत्रो हि लोके गुण इत्युच्यते ।

यद्यपि गुणगुणिनोः सोऽयमित्यभेदाध्यवसायेन लुकं विनापि शुक्लः पट इत्यादिसिद्धिः । तथापि पटस्य शुक्ल इति भेदव्यवहारस्यापि सत्त्वात् शुक्लवा-नित्येतद्व्यावृत्त्यर्थं लुग्वचनम् । एवं चास्य गुणिनि यौ-गिकत्वान्मर्यालिङ्गत्वं, रूढत्वे तु गुणगुणिनोरुभयोरपि सर्वलिङ्गत्वं नियतलिङ्गत्वं वा स्यात् ।

अयञ्च लुग् द्रव्यवाचकसमभिव्याहार एव प्रक-रणादिना तदवगतौ वा । ध्वनितं चेदं पूरणगुणेतिसूत्रे

गुणपरेभ्यो गुणिपरत्वाय वार्तिकस्य नैतानि लक्ष्याणि तत्र तेनान्य-ग्रहणमिति निराचष्टे यश्चिति । संसर्गीति भिन्नपदमित्याह संसर्गीति । शुक्लेति पाक्षिकेत्यादिः । एवंच वार्तिकसत्वं च । अनतिप्रसंगाय विशेषमाहायञ्चेति समभिव्याहारोऽपि सामानाधिकरण्येन अतएवा-न्यैलङ्गइयाह प्रकेति । ध्वनितमिति तत्र हि द्विजस्य शुक्ला इत्यत्रा-

भाष्ये । गुणिलिङ्गास्तु तद्वतीति कोशस्य मतुब्लुका ऽभेदेनैव वा तद्वति वर्त्तमाना इत्यर्थः । यदि त्वनभिधा-नादेव ततो मतुबाद्यनुत्पत्तिः सर्वलिङ्गत्वमप्यभिधा-नस्वभावादेव, तदा व्यर्थं लुग्वचनम् । जातेस्तु घटा-दिशब्देभ्यो न कदापि द्रव्याद् भेदेन बोधः । शाबले यस्य गोरिति प्रयोगाभावादिति न तेभ्यो द्रव्ये मतु-बादीत्याकरे स्पष्टम् ।

प्रकारवचने थाल् । प्रकारोऽत्र न सादृश्यमन्यथा सर्वथेत्यादौ तदप्रतीतेः, किन्तु सामान्यस्य भेदको वि-शेषः प्रकारः । बहुभिः प्रकारैर्भुङ्क्ते इत्यतो बहुभिर्वि-शेषैरित्यर्थप्रतीतेर्यथा हरिस्तथा हर इत्यादौ यद्विशेष-धर्मवान्हरिस्तद्विशेषधर्मवान्हर इति बोधः, हरिसदृशो हर इति तु फलति । यत्तद्भ्यां तयोः प्रकारयोरैक्यावगतौ तादृशैकधर्मेण निमित्तेन मानसस्य तथाबोधस्या-ङ्गीकारात् ।

वचनग्रहणाच्चात्र जातीयर्विधौ स्थूलादिभ्यः प्र-कारवचने कनित्यत्र च प्रकारवान्प्रत्ययार्थः । थाला जा-तीयरादेर्बोधस्तु न तथाजातीयक इत्यादि भाष्यप्र-योगात् । एकधा तु कुर्वित्यादेरेकप्रकारं कुर्वित्यादिप्रका-रेण बोधः । अनेकराशीनैकध्यं कुर्वित्यत्रैकत्वसंख्या-विशिष्टं कुर्विति बोधः । सहितं कुर्विति फलति ।

सामर्थ्यं प्रकरणादिना निरस्तं ।

नन्वेवं तत्र रूढिप्रतिपादककोशविरोधोऽतआह गुणीति । ततः गुणपरात् । अन्यत्र लुगकरणे बीजमाह जातेस्त्विति अत्र मानमाह-बहुभिरिति चस्त्वर्थे । संख्याया विधार्थे धेत्यस्य विषये आह एकधेति ।

वैयाकरणपाशः कुत्सितवैयाकरणत्ववानित्यर्थः एकदेशसम्बन्धोऽत्र शब्दशक्तिस्वभावात् । एवमन्यत्रापि । प्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामेवायम् ।

अथमेषां शुक्लतम इत्यादावतिशायने तमबिष्ठनौ अतिशायनं प्रकर्षः, सर्वेतरस्य न्यूनीकरणरूपोऽभिभवस्तत्र वर्त्तमानात्प्रत्यय इत्यर्थः । तेनाभिभवकर्तृत्वद्योतको य इतराभिभवकर्त्ता शुक्ल इत्यादिरीत्या बोधः यद्यपि द्रव्ये न स्वतः प्रकर्षस्तथापि प्रवृत्तिनिमित्तभूतगुणादिगतप्रकर्षेण परंपरया द्रव्यस्यापि प्रकर्षः । पाचकतर इत्यादौ प्रवृत्तिनिमित्तसम्बन्धप्रतियोगिक्रियागतप्रकर्षेण प्रकर्षो बोध्यः, अयमेव च द्रव्यप्रकर्ष उच्यते ।

अतएवोच्चैस्तरस्तरुरित्यादावत्र, उच्चैस्तमामित्यादौ त्वधिकरणशक्तिप्रधानतया तस्या एव प्रकृत्यर्थगुणप्रकर्षेण प्रकर्ष इत्याम् भवत्येवाद्रव्यप्रकर्षसत्वात् । तत्र शुक्लगुणानां नानात्वे एकनिष्ठस्यापरगुणाभिभावकत्वं स्पष्टमेव । सर्वाश्रयेष्वेको गुणः सावयव इति मते क्वचिदाश्रयेऽल्पं क्वचिदधिकमिति स्वाश्रितात्पत्वाधिकत्वाभ्यां भेदारोपेण तदुपपत्तिः । एकं नि-

---

याप्ये पाशविल्यस्य विषये आह वैयेति । अन्यत्रापि स्वार्थिके । मानादिति प्रातिपदिकात्स्वार्थे इति शेषः । इतरस्व प्रकृत्यर्थापेक्षया द्रव्ये प्रकृत्यर्थे प्रकर्ष उत्करूपः । प्रवृत्तीति स्वरूपमात्रेण शुक्लादिव्यवहाराविषयत्वेऽपि यथाश्रितेन गुणरूपेण तद्व्यवहारविषयता तथाप्रवृत्तिनिमित्तरूपतद्गुणगतप्रकर्षेण परंपरया तत्रापि प्रकर्ष इत्यर्थः । अत्र द्रव्यवत् प्रवृत्तिनिमित्तसम्बन्धस्यापि तदभावादाह प्रवृत्तीति । अधीति उच्चैरित्यस्य । तस्याः शक्तेः । प्रकृत्यर्थगुण

त्वं निरवयवं चेति मतेऽपि औज्ज्वल्यादिगुणान्तरेण मिश्रणात् शुक्लस्य प्रकर्षः कृष्णादिमिश्रणे त्वपकर्षः यथा जात्युत्पलादिवासितमल्लिकाया गन्धप्रकर्षः। एवं रसगन्धस्पर्शादिष्वपि बोध्यम्।

गोतरइत्यादौ प्रवृत्तिनिमित्तभूतजातेः प्रकर्षाभावेऽपि तत्सहचरितबाहुदोहादिगतातिशयमादाय प्रत्ययो यथाप्रयोगं बोध्यः। द्व्यादिभ्यस्तु न प्रत्ययस्तदर्थे प्रकर्षाभावात्। बहुशब्दात्तु भवत्येव संख्याधिक्यकृतातिशयस्य तत्र वक्तुं शक्यत्वात्।

बहूनां मध्ये एकस्यातिशये तमबादिः द्वयोरेकस्यातिशयेऽर्थद्वयप्रतिपादकशब्दे उपपदे तरबादिः। यथाऽऽवयोः पटुतरः। अस्माकं च देवदत्तस्य च देवदत्तोऽभिरूपतर इति बह्वर्थके विभागप्रतियोगिन्युपपदे तरबादिरेव, उदीच्याः प्राच्येभ्यः पटुतरा इति यथा। सांकाश्यकानां पाटलिपुत्रका अभिरूपतमा इत्यत्र बहूनामेव प्रतीतेस्तमप्। राश्यपेक्षं द्वित्वं तु न शब्देनोपात्तम्। पटु भवान्पटुरासीत्पटुतरश्चैषम इत्यादावेकस्यैव द्रव्यस्य गुणभेदेन भेदमारोप्य तरप्, गुणान्तरयोगेऽन्यो भवान्संवृत्त इति व्यवहारात्।

लक्षतत्वं। तत्र तत्प्रयोगे शुक्लेति तदादीत्यर्थः। एकः एक एव। गुणः शुक्लादिः। मते सांख्यमते अल्पं रूपं।

अस्यादृष्टचरत्वं नेत्याह यथेति। प्रवृत्तीति द्रव्यवदित्यादिः। अनतिप्रसङ्गायाह यथाप्रयोगमिति संख्यायाः सर्वत्र परिच्छेदकत्वाविशेषादाह तदर्थे इति॥ तमबादिरिति वैपरीत्यमपि क्वचित् बहुष्वासीनेषु कश्चित्कंचित्पृच्छति कतरो देवदत्त इति प्रत्यय इति सूत्रस्यभाष्यप्रयोगात्। नोपात्तमिति अतो न तरप्। एवमन्यत्वे मा·

क्वचित्प्रकृत्यर्थगतप्रकर्षे तरप्। यथा नतरामित्यादौ। तत्र हि प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वरूपमान्यन्तिकत्वमभावगतः प्रकर्षः। एवमेव घटस्य शुक्लतरं रूपमित्याद्युपपत्तिः। प्रकृत्यर्थविशेष्यगतप्रकर्षासम्भवे तु प्रवृत्तिनिमित्तादिगतप्रकर्षे तरप्। एवं द्योत्यार्थप्रकर्षे द्योतकात्तरप् नितराङ्गच्छतीत्यादौ।

गुडकल्पा द्राक्षा बहुगुडो द्राक्षेत्यादौ गुडादिशब्दानां सादृश्याद्द्राक्षायां वृत्तिस्तत्र सादृश्यप्रयोजकस्य माधुर्यादेरीषदसमाप्तिर्गम्यते। तेनेषत्सादृश्ये प्रत्ययाभावः। अत्र सर्वत्रोपमा गम्या। गुडगतमाधुर्याश्रयेण द्राक्षायां गुडत्वारोपात् गुडत्वजात्यभावाच्चेषद् समाप्तं गुडत्वं द्राक्षायामिति गुड इयं द्राक्षा गुडकल्पा द्राक्षेति प्रयोग इत्यन्ये।

नच सादृश्यरूपेषदसमाप्तिः प्रत्ययार्थ एवास्तु गुणगुणिनोर्नियमतोऽभेदोपचाराच्च पटुकल्पश्चैत्र इत्यादिसिद्धिरिति वाच्यम् सादृश्यस्य द्राक्षाश्रयत्वे बहुगुड इत्यस्यानापत्तेः। गुडाश्रयत्वेऽनुभवविरोधाद् गुडकल्पेत्यादिप्रयोगासिद्धेश्च। स्वार्थिकत्वे तु प्रकृति-

---

नमाह गुणांतरेति। क्वचित्त्विति पाठः। प्रकर्षे तत्रैव। एवमेव प्रकृत्यर्थगतप्रकर्षेणैव तत्रैवाह प्रकृत्यर्थेति। एवं उक्तेमानमाह शुक्लरीत्या।

ईषदसमाप्तौ विभाषासुपइत्यनयोर्विषयेष्वाह गुडेत्यादि। अत्रेति यन्निरूपितसादृश्यप्रयोजकधर्मस्येषदसमाप्तिस्तद्वाचकात्कल्पादयः। एवंच पूर्णः पटुः कश्चित्, तत्सादृश्यादपरः पटुप्रचुरः। सादृश्यं पटुकल्पादिशब्दगम्यमितिसर्वत्रोपमा गम्येत्यर्थः।

मतान्तरमाह गुडेति. चस्त्वर्थे। प्रकृतिते इति स्वार्थिका इति

तो लिङ्गतदतिक्रमौ सिद्धौ । उपमानगुडाभिन्ना द्राक्षेति बोध इति परे ।

पाचकक इत्यादौ कुत्सिते इति कः, कुत्सितपाचकत्ववानित्यर्थः । प्रवृत्तिनिमित्तकुत्साया असम्भवेऽश्वक इत्यादौ तत्सहचरितधर्मान्तरगतकुत्साश्रयः प्रत्ययः । कुत्सितक इत्यादौ यदा कुत्सितत्वं कुत्स्यते नास्य सम्यक् कुत्सितत्वं किंतु शत्रुभिर्द्वेषेणारोपितमिति तदा प्रत्ययः । यद्वाऽनिर्धारितधर्मविशेषनिबन्धना कुत्सा प्रवृत्तिनिमित्तं ब्रह्महत्यादिनिबन्धनाया-न्तस्यां प्रत्ययः यथा प्रकृष्टतम इति प्रकर्षस्य प्रकर्षे तमप् । यद्वा नियमेन कुत्सासम्बन्धं प्रतिपादयितुं प्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामेव पुनः प्रत्ययः ।

किंच शब्दः स्वार्थजात्यादिविषयाभिधाग्रहाविषयो भूत्वेतरानपेक्ष एव तत्संबद्धं द्रव्यमाह, ततः संख्याद्यपेक्षयाऽन्तरङ्गत्वात्तद्गतं लिङ्गमाहातएव तद्बोधकं टाबादि पूर्वं, ततः क्रियापेक्षकारकापेक्षयान्तरङ्गत्वात् संख्यामाह, ततः कारकमित्येवं कल्पितक्रमेण शास्त्रप्रक्रियानिर्वाहः । एवंचैतत्सकलबोधकविभक्त्यन्तस्यैव प्रियकुत्सितादौ वृत्तिरित्युपस्थितलिङ्गादिगततयापि कुत्सादिबोधनं प्रत्ययेन । तत्र स्वार्थकुत्सा यथा—पण्डितक इति । द्रव्यकुत्सा यथा—शुक्लकं रूपमित्यादौ । लिङ्गकुत्सा यथा—

प्राप्य गाण्डीवधन्वानं विद्धि कौरवकान् स्त्रियः ।

परिभाषाभ्यामिति भावः । सिद्धान्तमाहोपेति । अश्वक इति च्छेदः । धर्मान्तरं गत्वापि तदभावे आह यद्वेति । ततस्तस्या अभावादाह

इति। संख्याया यथा—पुत्रकः शतं, शतभरणे यद्दुःखं तदेकस्यैव भरणे इति एकत्वसंख्याकुत्सेति दिक्।

अश्व इवाश्वकः इवे प्रतिकृताविति कन्। उपमानाश्वाभिन्न इति बोधः। पूज्यप्रतिमाचित्रनटध्वजप्रतिमासु शिवाभेदबुद्धिरेव नत्विवार्थप्रतीतिरिति न तत्र प्रत्ययः। स्पष्टं चेदं रसनिरूपणे प्रकाशे।

काकतालीयं काक इव तालमिवेति विग्रहे समासाच्च तद्विषयादिति च्छः, तत्प्रामाण्यादिवार्थेऽपि सुप्सुपेति समासः। तत्र पूर्वपदमुपमानकाकागमनपरम्। उत्तरपदं चोक्तपूर्वपदार्थसमानाधिकरणोपमानतालपतनपरम्। समुदायश्चोपमेयपरः। एवंचोपमानकाकागमनसामानाधिकरणोपमानतालपतनाभिन्नं देवदत्तागमनसमानाधिकरणं चोरपतनमिति बोधः। तत्तादुपमेयबोधे तत्तादुपमेयवाचकसमभिव्याहारस्तन्त्रम्। ततस्तद्धिते समासार्थोपमानप्रयोज्योपमानभूततालकृतकाकवधाभिन्नः समासार्थोपमेयप्रयोज्यश्चोरकृतदे-

दिगिति शिवाभेदेति भ्रमात्मिकेत्यर्थः। स्पष्टमिति तत्र शांकुकमतप्रस्तावे चित्रनटविषये तादृशी बुद्धिरिति प्रकाशकारैरुक्तं। यत्तु तत्र तद्बुद्धे भ्रमत्वाभावोऽप्युक्तः सत्वनन्तरावतीर्णबाधाया एव तत्र भ्रमत्वेन विवक्षणान्न विरुद्धः।

इवार्थे च्छोनेति भावः। इवार्थविषयसवावयवकात्समासादिवार्थे छ इति सूत्रार्थः। इवे प्रतिकृतावित्यधिकारस्थत्वात् एकार्थीभावलभ्यमाह तत्रेत्यादिना। तत्र समासे। पर इति सामानाधिकरण्यमप्यर्थायातं तथा सति समासबोधमाहैवंचोपेति तदुपमेयलाभे बीजमाह तत्तादिति। तत इति समासोत्तरं। समासात्काकतालमिवेति विग्रहे उक्तसूत्रेण च्छे सतीत्यर्थः।

वदरावध इति बोधः। एतेन परस्परसंबन्धाभावेना-सामर्थ्याद् वृत्तिग्रहमपि दुर्लभमित्यपास्तम्।

यत्तु काकागमनसदृशसमानाधिकरणकाकागमन-समानाधिकरणतालपतनसदृशप्रयोज्यतालकृतकाक-मरणसदृशं देवदत्तमरणमिति बोध इति, तत्तु निपा-तवादे दूषितम्। उपमानोपमेयभावश्चाकस्मादुपनत-त्वेन उपमेयवाचकतत्पदसमभिव्याहारेण प्रयोज्यत-या कदाचित्काकमरणस्य कदाचित्काककृतोपभोगस्य भानम्। उपमानतावच्छेदकरूपेण बोधकाभावाच्च छ-प्रत्ययोपमायामुपमानलोप इत्यालंकारिकाः।

पञ्चकृत्वो भुङ्क्ते। पञ्चशब्दः पञ्चत्वसंख्योत्पत्तिकपरः तस्य च क्रियायामन्वयः संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिग-णने कृत्वसुजिति सूत्रात्। तत्राभ्यावृत्तिः पुनः पुन-र्जन्म। पञ्चसंख्योत्पत्तिका भुजिक्रियेति बोधः। प्रत्य-यस्तु स्वार्थे। कर्तृबहुत्वे तु पञ्चकृत्वो भुञ्जते इति बहुव-चनमपि। त्रिरावृत्ता दशेत्यादावावृत्तिःक्रियाजन्मग-णने एव सुच्। यत्र क्रिया न श्रूयते तत्र भवतीति क्रि-याध्याहारो बोध्यः। पञ्चकृत्वः पाचकः पक्व इत्या-दीष्टमेव।

आलंकारिकोक्तं दूषयति यत्त्विति। साधारणधर्ममाहोपेति नाय-मेवास्यार्थ इत्याहोपेति। प्रयोज्येति काकतालसमागमप्रयोज्यत्वेने-त्यर्थः। चस्त्वर्थे तस्य पञ्चशब्दस्य। क्रियायां तत्रैव। सूत्रात् तत्स्वर-सात्। यत्र पञ्चकृत्वो दण्डीत्यादौ।

यत्तु केचित् पञ्चकृत्वः पाचकः पक्व इत्यादि न पदार्थैकदेशत्वेन क्रियायास्तत्रान्वयासम्भवात् क्रियाया एवाभ्यावृत्तिसम्भवेन ताव-तैव क्रियालाभे सूत्रे क्रियापदेन प्रधानक्रियाया एव ग्रहणाच्चेति

लकृत्यक्तखलर्थानान्तथाऽव्ययकृतामपि ।
रूढिनिष्ठा घञादीनां धातुः साध्यस्य वाचकः ॥

इति हर्युक्तेः ।

अत्र हेलाराजः कृत्यादियोगे कृत्वसुजादयो भवन्त्येवेत्याह । कृत्येत्यादि क्तो नपुंसकविषयः । रूढिशब्दास्ताच्छीलिकाः । घञादयः भावकर्मादिविहिताः आदिना तृजादयः। द्विः शयितव्यं, द्विःसुकरो, द्विर्हसितं, द्विर्दत्तवान्, द्विः कर्त्ता, द्विः पाको, द्विर्भुक्त्वा गत इत्युदाहरणानीति । अत एव द्विः प्रयोगो द्विर्वचनेऽचि द्विर्बद्धं सुबद्धं भवतीत्यादि सङ्गच्छते । अतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानाद्वारणीयः ।

तत्प्रकृतवचने मयट् । प्रकृतशब्देनात्र प्रचुरं भावे ल्युट् तेन प्रचुरार्थबोधकात्प्रथमान्तात्स्वार्थे मयट् यथा घृतमयं वर्त्तते प्रचुरघृतमित्यर्थः । यद्वा अधिकरणे-ल्युट् प्राचुर्यवदन्नादिबोधकादधिकरणेऽर्थे मयट् यथान्नमयो यज्ञः प्रचुरान्नवानित्यर्थः ।

आनन्दमयो ब्रह्म, चिन्मयं ब्रह्मेत्यादावयमेव मयट् प्राचुर्यन्तु तत्र निर्धर्मकत्वमेव व्यावहारिकमपरि-

तत्र कारकाणामिव तुमुनन्तादीनामिव चास्यापि गुणभूतक्रियान्वये साधुत्वस्येष्टत्वात्तदाह पञ्चेति । निष्ठेत्युक्तेराह क्त इति ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेनेति भावः । अत एव नत्रेष्टत्वादेव । पदार्थ इतिव्युत्पत्तिस्तु क्रियातिरिक्तविषया तुमुन्सूत्रस्थभाष्य स्वरसात् । क्रियाग्रहणं तु स्पष्टार्थमिति भावः । यद्यपि प्रकृतशब्दो लोके प्रस्तुतवचनस्तथाप्यत्र व्याख्यानादाह प्रकृतेति । वचनशब्दे आह भावे इति ।

यत्तु आनन्दमयादिशब्देन प्राचुर्यार्थमयडन्तेन ब्रह्मोच्यत इति आनन्दमयोऽभ्यासाद्विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यादितिव्याससूत्रो-

च्छेद्यत्वं च । अनन्तत्वप्रतिपादकश्रुतेः । नच प्राचुर्यस्य स्वसमानाधिकरणविरोध्यल्पतासापेक्षत्वेन दुःखानुवृत्तेरपि प्रसक्त्यापत्तौ तस्य ब्रह्मत्वहानिरिति वाच्यम् । वैपुल्यरूपप्राचुर्यस्य तदपेक्षत्वेऽप्यपरिच्छेद्यत्वरूपस्य तस्य तदनपेक्षत्वात् । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति तैत्तिरीयश्रुतावनन्तत्वोक्तेः । प्राणमयादावप्ययमेव मयट्, विकाररूपार्थस्यान्नमयेनोपपत्त्यभावात् । तदवच्छिन्नत्वेन तद्विकारत्वस्यादृष्टत्वाद्, नहि घटमयाकाश इति भवति । किंचानन्दमये न ब्रह्मानन्दविकारत्वम् । तस्याविकारित्वात् । नापि वृत्त्यानन्दविकारत्वम् । तद्विषयविज्ञानस्य तत आन्तरत्वेन तस्य विज्ञानमयान्तरत्वानुपपत्तेः । प्रवर्ग्याहोमेऽन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमया मे शुध्यन्तामिति मन्त्रे शुद्धिस्तद्विषयावरण-

---

कमयुक्तं ब्रह्मण आनन्दरूपत्वेन तदधिकरणत्वाभावात् । आद्येऽपि तस्य निर्धर्मकत्वेन प्राचुर्याभावादिति तत्खण्डयति आनन्देत्यादिना । आद्येआहनिरिति । एवेनान्यत्र प्रसिद्धनिरासः । अतएव सम्भवादन्यदप्याह व्यावेति । द्वितीयोऽपि राहोःशिर इत्यत्र षष्ठ्या इव मयटः साधुत्वं बोध्यं अपरिच्छेद्यत्वे मान माह सत्यमिति ।

नन्वत्र रसमयादिविकारमय उक्त प्रायपाठादत्रापि विकारे मयट् विज्ञानमयान्नरसमययोरवाद्यत्वेऽपि च्छांदसो, नित्यं वृद्धेति सूत्रे नित्यमिति योगविभागाद्वेति वाच्यं आनन्दमयं प्रकृत्य सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति सतपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजत यदिद किञ्चेति तस्य सर्वस्रष्टृत्वश्रवणेन प्रायपाठबाधात् । अन्नमयादिभ्य इव तदन्यस्यान्तरात्मनोऽश्रवणाच्च तदेतदभिप्रेत्याद्यं विहायाह प्राणेति । तत्प्राणादि।
तत्र यथा तथा वाऽस्तु । प्रकृते तु न सर्वथा तथेत्याह किञ्चेति तत्पदैरानन्दाः । नन्वेवं श्रुतिविरोधोऽतआह प्रवर्ग्येति । नन्दमया मे शुध्यन्तामिति पाठः । नन्दमय आत्मा मे शुध्यतामिति पाठान्तरं । कृत

नाशमप्नोति न विरोध इति व्यासमूत्रवृत्तिकृतः।

ह्लादकमयीमिति प्रकाशप्रयोगेऽप्ययमेव मयट् एकपदप्रयोगात् स्वनिरूपणोक्तरीत्या च तत्राप्यपरिच्छेद्यतत्स्वरूपप्राचुर्यस्यैव भानात्। ब्रह्मण आनन्दरूपत्वन्तु आनन्दो ब्रह्मेत्यादिश्रुतिबलात्। नच दुःख ज्ञानकाले सुखानुभवाभावेन सुखज्ञानयोर्भेदादेकस्यात्मन उभयरूपत्वं न युक्तं, श्रुतावानन्दशब्दस्तु दुःखाभावे गौणः। स्पष्टं चेदं सांख्यसूत्रे इति वाच्यम्। इष्टनाशस्थले सुखनिवृत्त्यैव तद्दुःखव्यवहारोपपत्तौ तस्यापि दुःखजनकत्वानापत्तेः। सर्वत्र तत्तदुपादेयवस्त्वभावकृतदुःखनिवृत्त्यैव तत्तद्वस्तुलाभे सुखव्यवहारोपपत्तौ सुखपदार्थविलयापत्तेश्च।

तस्मादिष्टनाशस्थले दुःख कार्यस्य सोरस्ताडनरोदनादिरूपस्योपलम्भेन चिरविरहपीडितस्य कान्तालाभे विरहजदुःखनिवृत्तिवन्निरवधिसुखस्याप्यनुभवेन बलवदनिष्टनाशस्थले दुःखनिवृत्तेरिव सुखस्या-

---

इति। वस्तुनो व्यासमूत्रे प्राचुर्यादित्यस्य मयडन्तानां प्राचुर्यादिकजातीयप्रयोगनिर्वाहायायमप्यत्यन्तस्वार्थिकमयडन्तः प्रयुक्त इत्यर्थः। तत्प्रकृतेति सूत्रे तदिति योगविभागेनात्यंतस्वार्थिकस्यापि विधानमित्युपपादितं गुरुचरणैर्व्याससूत्रेन्दौ शेखरे च।

अयमपि ब्रह्मैव नजीव इति बोध्यं चस्त्वर्थे भानादितिपाठः। ननु तस्यानन्दरूपत्वे किं मानमत आह ब्रह्मण इति। आदिना सत्यं ज्ञानमानन्दमित्यादि उभयेति सुखज्ञानेत्यर्थः। स्पष्टमिति 'नैकस्यानन्दचिद्रूपत्वे द्वयोर्भेदात्' दुःखनिवृत्तेर्गौण, इति हि तत्सूत्रे। तत्र युक्तमित्यंत आद्यसूत्रार्थः। श्रुतावित्यादि द्वितीयसूत्रार्थः।

प्रतिबन्दीमाहेष्टेति तस्यापि इष्टनाशस्यापि तत्तद्वस्तुलाभे तादृशदुःखस्य निवृत्त्यैव सुखव्यवहारोपपत्तेः सर्वत्र सुखेत्याद्यन्वयः

प्यनुभवेन च लाघवात् दुःखनिवृत्तिसामग्रीत्वेन सुखप्राप्तिजनकता सुखनिवृत्तिसामग्रीत्वेन दुःखप्राप्तिजनकता वाच्या । एवंच तत्त्वज्ञानस्यापि दुःखनिवृत्तिसामग्रीत्वेन सुखप्राप्तिजनकता प्राप्ता तत्र मुक्तिकालेऽन्तः करणलयेन वृत्तिरूपकार्यसुखप्राप्त्यसंभवाद् आत्मसुखप्राप्तिरेव तथेति तस्य सुखरूपत्वसिद्धिः । तस्याः सामग्र्याः सुखजनकत्वमितिमतेऽप्यावरणभङ्गादिनिष्ठजन्यत्वस्य तत्रारोपान्न दोषः ।

एतदेवाभिप्रेत्य चार्थे द्वन्द्व इति सूत्रे भाष्यं सुखप्रतिघातेन दुःखं दुःखप्रतिघातेन सुखमिति विप्रतिषिद्धावेतावित्युक्तम् । तेनाहि सुखप्रतिघातेनेत्यादितृतीयाबलात्सुखप्रतिबन्धिकाया स्तन्नाशिकायाश्च सामग्र्या दुःखजनकत्वं दुःखप्रतिबन्धिकायास्तन्नाशिकायाश्च सुखजनकत्वं स्पष्टमेवोक्तम् ।

ननु दुःखार्त्तस्य दुःखनिवृत्तिमात्रफलकतया विषभक्षणे प्रवृत्तिर्दृश्यते तद्भक्षणस्य दुःखनाशकत्वेऽपि सुखजनकत्वाभावेन व्यभिचारः स्पष्टंचेदं तथायुक्तामितिसूत्रे भाष्यकैयटयोरिति चेन्न । अतः परमहं सुखीत्यनुभवेन तत्राप्याभिमानिकसुखसत्त्वात् । अत-

---

सोरस्ताडनेति सोरस्ताडमिति प्रचुरः पाठः। अन्यदा रुचिरेति। अन्यदाह वलेति । तत्र तस्य तत्वप्राप्तौ सत्यां । तथाकार्यभूता । तस्य ब्रह्मणः। तस्याः। तत्वज्ञानरूपाया। अस्या इतिपाठान्तरं। तत्र सुखे। तेनहि भाष्येण यतः कत्वमिति सुखदुःखजनकसामग्र्योर्नियमेन दुःखसुखप्रतिबन्धकत्वं चेत्यपि बोध्यम् ।

अन्यतात्पर्यकैरप्यर्थवादैर्वाच्यार्थवशातो देवताविग्रहादि बोध्यते इति वादरायणोक्तरीत्या शब्दसाधुत्वान्वाख्यानतात्पर्यकेणापि पत-

एव भाष्येऽन्यानि दुःखान्यनुनिशम्य विषभक्षणमेव ज्यायो मन्यते इत्युक्तम् । तत्र ज्याय इत्यस्य प्रशस्यतरमित्यर्थः । तत्त्वं च सुखसाधनत्वज्ञानादेव । एतेन भारोत्तीर्णस्याहं सुखीत्यादिव्यवहारो गौण इत्यपास्तम् ।

किञ्च दुःखाभावस्यात्मरूपत्वे दुःखज्ञानकाले तदभावज्ञानाभावादाद्यो दोषस्तवापि । दुःखज्ञानकाले आनन्दाननुभवस्तु कल्पितानन्दत्वांशे आवरणात् । नह्यस्माकम् निर्धर्मकतज्ज्ञानसम्भवः ।

किञ्च शृङ्गारकरुणादिरसानुभवकाले सुखानुभवसत्त्वात्तत्र जन्यसुखासम्भवाद् ब्रह्मसुखमेव भासत इति प्रकाशादौ स्पष्टम् । तथाच श्रुतिः । रसो वैसः रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवतीति एवंच रसानुभवोऽपि ब्रह्मणः सुखरूपत्वे मानमतएव गीतायामुक्तम् ।

अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखान्तं च निगच्छति ।
यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् ॥
तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् । इति ।

यत्र समाधौ भासमानसुखे तत्र सुखे रतौ दुःखनाशप्राप्त्युक्त्या तत्सुखस्य तदतिरिक्तत्वं स्पष्टमेवा-

---

ञ्जलिवाक्येन वाक्यार्थवशाद्बोधितस्यार्थकार्यकारणभावस्यादर उचितएव । एवञ्च श्रुत्यनुगृहीतपतञ्जलिवचनविरोधात्सांख्यस्मृतिर्हेयैवेति बोध्यम् ।

स्पष्टमिति आतश्च विषमीप्सितं यत्तद्भक्षयतीति हि सूत्रोक्तं अतः परं विषभक्षणोत्तरं । वस्तुतस्तदभावादाहाभीति तत्वञ्च प्रशस्ततरत्वं च एवेनान्यव्यवच्छेदः । एतेन सुखसत्वेनोकरीत्या । आद्यः आद्यसूत्रोक्तः दुरुद्धर इति शेषः । तस्यात्मरूपत्वाभावे तु

कम् । अत्र समाध्यभ्यासकाले सात्त्विकत्वम् सत्त्वाविर्भावप्राचुर्यत्वात् । तदेवाह्नात्मबुद्धिप्रसादज मिति· प्रसादजाताभिव्यक्तिकमित्यर्थः ।

दीधितिकारोऽपि नित्यसुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिः नच तत्र मानाभावः ।

आनन्दं ब्रह्मणो रूपं तच्च मोक्षे प्रतिष्ठितम् ।

इति श्रुते स्तत्वादित्याह ।

सार्वभौमोऽपि ।

सुखं नित्यानतिशयम् तत्साक्षात्कार एवच ।
मोक्षस्तेनोपपद्यन्ते श्रुतयोऽपि यथाश्रुताः ।
स्वप्रकाशसुखव्यक्तिरेव मुक्तिस्तु वस्तुतः ।
व्यापकम् सर्वजीवानामानन्दमय मैश्वरम् ।
रूपं श्रुतिबलादिष्टम् तत्साक्षात्कार एव च ।
तदभेदोऽपि जीवानामिष्ट एवेति दृश्यताम् ।

इति इत्यलम् ।

अकृष्ण : कृष्णः सम्पद्यते तथा करोति कृष्णी·

द्वितीयसूत्रार्थासङ्गतिः स्पष्टैव ।

वस्तुतोऽसत्वादाह कल्पितेति । अत्र बीजमाह नहीति । तात्पर्यमाहेवश्चेति । अपिः पूर्वसमुच्चये । स्पष्टं ततोऽप्रतीतेराह यत्रेत्यादिचो हेत्वर्थइत्याह तत्रेति । सत्वकृतत्वं न तत्वामित्याह सत्वेति । तस्याजन्यत्वादाह तदिति मोपि आहेत्यस्यानुषङ्गः । उक्तमेव विशदयति स्त्रेति । किञ्च दुःखध्वंसस्यैव मोक्षत्वे तत्काले दुःखध्वंसव सुखध्वंसस्यापि सत्वेन तद्रूपतया तस्यानुपादेयतापत्तिरित्याद्यन्यत्रस्पष्टं तदाहालमिति ।

वार्तिके तद्भाव इति करणतृतीयान्ततच्छब्देन समासः । अभूतपदेन कर्तृषष्ठ्यन्तेन सः । अभूतत्वं च प्रत्यासत्त्या तद्भावशब्दघटकतच्छब्दार्थकरणकत्वेनैव ग्राह्यं एवञ्च येनैव रूपेण प्रागभूतं तेन

करोति। यत्र प्रकृतिरेव विकाररूपमापद्यमाना वि- वक्ष्यते तत्र च्विप्रत्ययः। कृभ्वस्तियोगे सम्पद्यकर्तरि च्विरभूततद्भाव इति वक्तव्यमिति सूत्रवार्त्तिकतद्भाष्य- बलात्। अतथाभूतस्य तथाभावे कास्तियोगे संपद्यक- र्तृत्वेन विवक्षितार्थवाचकाच्च्विरिति तदर्थः। विका- रवाचकात्स्वसादृश्यं प्रकृतौ वर्त्तमानादयं प्रत्ययः करोत्यादिक्रियाकारकत्वम् प्रकृतिभूतस्यैव विकाररूपसा- दृश्यं प्राप्तस्येति बोध्यम्। अतएव सङ्घीभवन्ति ब्राह्मणाः स्वङ्कुर्वन्ति देवदत्त इत्यादौ वचनपुरुषव्यव- स्था। तदुक्तं हरिणा।

पूर्वावस्थामविजहत् संस्पृशद्धर्ममुत्तरम्।
संमूर्छित इवार्थात्मा जायमानोऽभिधीयते॥

पूर्वावस्था कारणावस्था। उत्तरं धर्मम् कार्यावस्थाम्। एवंचावस्थाद्वयावच्छिन्नमेकं वस्तु पूर्वावस्थानुगुणे- नोत्तरावस्थाप्राप्त्युन्मुखं विकाररूपमिव प्राप्तम् जा- यते इत्यभिधीयते अमङ्गः मङ्गो भवतीत्यादौ। अ- तएव प्रकृतिविकृत्योः सामानाधिकरण्यम्। नन्वेवमु- भयोः कर्तृत्वापत्तिः। अत उक्तम्—

सव्यापारतरः कश्चित्कचिद्धर्मः प्रतीयते।
संसृज्यन्ते च भावानां भेदवन्त्योऽपि शक्तयः॥ इति

रूपेण तस्य भावोऽभूततद्भाव इति फलितं तदाहानथेति। पर्यवसित- माह विकारेति। ततो लब्धमेव विशेषमाह करोत्यादीति अतएव तस्यैव तत्वादेव।

उत्तरार्धार्थमाह पूर्वेत्यादि। वस्तुतोऽतत्वादाहेवेति। अतएव एक- स्यावस्थाद्वययुक्तत्वादेव। इत्यादौ तयस्तावेत्यन्वयः। एवमेकस्या- वस्थाद्वययुक्तत्वे। उक्तं तेनैव। कचिदिति सूचितमाह लक्ष्येति। सादि-

लक्षणानुसाराद्वाक्ये विकृतेरेव साक्षात्कर्तृत्वं वृत्तौ तदीयलौकिकं च प्रकृतेरेव साक्षात्कर्तृत्वम् । अत्वं त्वं सम्पद्यते इत्यर्थे त्वद्भवतीत्येव भवितव्यमितियुष्मद्युपपद इति सूत्रभाष्योक्तेः । अयमेव प्रकर्षस्तत्रोक्तः संसर्गः कर्तृशक्त्योरेकवृत्तित्वरूपः । अतएवात्वं त्वं भवति त्वद्भवतीत्यादौ प्रकृतेः कर्तृत्वात् प्रथमपुरुषः । त्वमत्वं भवसीत्यर्थे त्वद्भवसीत्येव । वाक्ये तु साक्षाद्विकारस्यैव, सुवर्णपिण्डः खादिराङ्गारसदृशे कुण्डले भवत इति पस्पशायां भाष्यप्रयोगे विकृतेः कर्तृत्वदर्शनात् ।

किञ्च च्व्यन्ते तद्वाक्ये च प्रकृतिरूपमनारोपितं विकाररूपं त्वारोपितम् । आरोपितानारोपितसमभिव्याहारेऽनारोपितस्यैव कर्तृत्वप्रतीतिः । आरोपितस्यावस्तुत्वेन क्रियाजनकत्वरूपकारकत्वाभावात् । द्वयोरपि वस्तुत्वे तु विकारस्यैव मुख्यतया जायमानत्वादिना तस्यैव साक्षात्कर्तृत्वम् प्रकृतेस्तु तदभेदेन तद्वारा कथंचिदिति न कदापि सुवर्णपिण्डाश्रया विभक्तिरिति बोध्यम् । एवञ्च विकृतेः प्रकृतेर्वापि—

वाचकः प्रकृतेः संख्यां गृह्णाति विकृतेर्न तु ।

इति प्राचीनप्रवादः च्विप्रत्ययविषयकः ।

त्यनेन परंपरया तस्या अपीति सूचितं । द्वितीयमानमाहात्वमिति तयेति स व्यापारतर इत्यत्रेत्यर्थः । संसृज्यन्ते इत्यस्यार्थमाह संसर्ग इति । प्रथमेति उभयत्रेति भावः । आद्यं विशदयति कर्तृत्वमितिशेषः

युक्तिसिद्धोऽप्ययमर्थ इत्याह किञ्चेति । तदिति लौकिक इत्यर्थः । वाक्ये आह द्वयोरपीति । नकदापीति । एतनैको वृक्षः पञ्च नौका भवन्तीत्येव प्रयोग इति सूचितं । स तदुञ्चकुचौ भवानिति नैषधस्य प्रमाद

एवं च्विप्रत्ययान्ते सादृश्यमूलाभेदाध्यवसायेन विकाराभेदमापन्नप्रकृतेः कर्तृत्वेनाभयोरप्युक्तत्वम्। महद्भूता ब्राह्मणीत्यादौ सामानाधिकरण्यं गौणत्वं चेति बोध्यम्। एवञ्च कारणीभूतो दण्ड इत्यादौ च्विप्रत्ययोऽसाधुरेव। सादृश्यमूलकविकाराभेदप्रतीतावेव तत्प्रवृत्तेः। ध्वनितं चेदमोत्सूत्रे भाष्ये इत्यन्यत्र निरूपितम्। ब्रह्मभिवन्तीत्यादिप्रयोगे छान्दसत्वाद्‌त्यन्तस्वार्थिकाश्च्विरिति बोध्यम्।

इति तद्धिताः।

एव। अनुशासनत्वनिरासायाह प्राचीनेति। अन्यत्रास्य योजनं तु उक्तभाष्यविरोधेन प्रामादिकं। एतेन पञ्चनौका भवतीत्यपीत्यपास्तं।

सादृश्यमूलेति बहुव्रीहिः। सामानाधिकरण्येन पुंवत्वं गौणत्वेनात्वाभावः अमहान्महान्भवतीत्यादौ सांतितिदीर्घस्तु भवत्येव तत्रतन्न्यायाप्रवृत्ते रन्यत्र स्पष्टत्वात्। गोमतीभूतेत्यत्र तु भाष्यप्रयोगादेव न पुंवत्वं एवंचेत्यस्यार्थमाह सादृश्येति। नचाकारणत्वाध्यवसायपूर्वक कारणत्वादिबोधात्स इति वाच्यं एवंहि अगोत्वारोपपूर्वकगोत्वबुद्ध्याच्वौ गोऽभवदित्यादौ गौणत्वाभावेनोदिति प्राप्तप्रगृह्यत्वस्य निषेधाय च्व्यन्तेप्रतिषेधवचनस्यावश्यकत्वेन तत्प्रत्याख्यानपरोत्सूत्रस्थभाष्यविरोधापत्तेः। तत्प्रामाण्येनानारोपितातथाभूते आरोपिततद्भावसंपत्तावेवास्य प्रत्ययस्य स्वीकारात्। तेन योगि प्रसादेनामहतिमुख्यमहत्वोत्पत्तौ नच्विस्तदाह ध्वनितमिति अन्यत्रोद्घातादौ अतएवाह ब्रह्मीति।

इति तद्धितार्थविवरणं।

अथ वीप्सा

वृक्षं वृक्षं सिञ्चति । अत्र वीप्सायान्द्विर्वचनम् । अत्र स्वप्रकृत्यर्थ निष्ठं व्याप्यत्वं तन्निरूपितं व्यापकत्वं च शाब्दबोधविषयः । व्याप्तिं बुबोधयिषोरिदं वाक्यमित्यवगमाद्वीप्सा प्रयोक्तृधर्म एव । व्यापकत्वं च वस्तुतः प्राग्दर्शितदिशा निर्वाह्यम् । तच्च द्विर्वचनं न पृथक्संख्यायुक्तानां नानाद्रव्याणां तदा बुद्धिस्थानां प्रत्येकरूपेण गुणक्रियाद्रव्यैर्युगपदन्वयो भवति तत्रैव व्यापकत्वप्रतीतिः । पृथक्संख्यायुक्तानामित्यनेन ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्यादौ जात्यभिप्रायेण प्रयोगो न द्वित्वमेकशेषविषये च न ।

अतएव गर्गाः शतम् दण्ड्यन्तामित्यादौ न प्रत्येकं शतं दण्डनम् । तथासति वीप्साविषयापहारः स्यात् प्रत्येकं शतदण्डने संख्यान्तरोपजननाच्छतसंख्याश्रवणं च विरुद्धं स्यात् । वृषलैर्न प्रवेष्टव्यमित्यादौ प्रत्येकम् समुदाये च वाक्यसमाप्तिः ब्राह्मणैः प्रवेष्टव्यमित्यादौ च । ब्राह्मणा भोज्यन्तामित्यादौ भोजनस्य तृप्तिफलकत्वादन्नरूपत्वाच्च प्रत्येकमेव समाप्तिर्न समुदायेऽसम्भवात् । युगपद्ग्रहणाच्च क्रमविवक्षायां न, तत्रानेकप्रयोगस्यैव दर्शनात् । तदा

अथ वीप्सा

स्वं सुप् अत्र बीजमाह तत्रैवेति । नेति पुनः स्पष्टार्थः । अतएव एकशेषविषये तदभावादेव वा व्युत्क्रमे स्याच्च तृप्तीत वह्नुः चस्त्वर्थे तत्र क्रमविवक्षायां व्यापकत्वंचेति वीप्साद्विर्वचनस्य सुबंत एव जायमानत्वात्तद्योत्यव्यापकत्वंचेत्यर्थः । तदर्थस्य सुपप्रकृत्यर्थस्य

बुद्धिस्थानामित्यनेन जगतीतलवर्त्तिसर्वब्राह्मणेच्छना-भावेऽपि तथा प्रयोगः । प्रकरणादेः संकोचकस्य स-त्वात् । यत्र तु सङ्कोचकं नास्ति तत्रासङ्कोच इष्ट एव जातो जातो निधनमुपैतीति यथा

व्यापकत्वं च तदर्थस्य येन संबन्धेनेतरान्वयस्त-त्संबन्धे बुध्यते, सम्बन्धश्च विभक्त्यर्थ एवेवंच तादृश-व्यापकत्वविशिष्टस्य संसर्गतया भानमत्रैव द्विर्वचनं-तात्पर्यग्राहकमेवंच ब्राह्मणाय शतं देहीत्यादौ बुद्धि-स्थयावद्ब्राह्मणोद्देश्यकं शतकर्मकं दानमिति बोधः ब्राह्मणव्यापकं शतदानमिति तु फलति । संबन्धे ए-कसंबन्धिव्यापकत्वबोधस्यापरसंबन्धिनि तद्व्यापकत्व-बोधफलकत्वात् । एवमन्यत्राप्यूह्यम् ।

यद्यप्युद्देश्यविधेयान्यतरस्य वीप्सया प्रयोगेणोभ-यत्रापि व्यापकत्वबोधो भवत्येव तथापि क्वचित्स्फुट-प्रतीत्यै क्वचिदावश्यकत्वद्योतनायोभयत्रापि द्वित्वं यथा ब्राह्मणाय ब्राह्मणाय शतं शतं देहीत्यादौ । ए-कैकस्य शतं शतमित्यादौ च । यत्र यत्र धूमस्तत्र वन्हि-रित्यादौ यद्व्यापकाधिकरणत्ववत्का धूमसत्ता तद्व्याप-काधिकरणतावत्का वह्निधूमयोर्व्याप्यव्यापकता फल-

---

एवेति शेषः । तादृशेति प्रकृत्यर्थ निष्ठव्याप्यतानिरूपितेत्यर्थः । स्प-ष्टकर्मत्वादिः । यावदिति बुद्धिस्थब्राह्मणनिष्ठव्याप्यतानिरूपितव्याप-कतावदुद्देशतावत्ब्राह्मणोद्देश्यकमित्यर्थः । बुद्धिस्थ ब्राह्मणव्याप-कत्वम् तु बुद्धिस्थब्राह्मणत्वावच्छिन्नात्यंताभावप्रतियोगितानवच्छेदक-धर्मवत्वम् ।

ब्राह्मणेभ्यः शतंशतंदेहीत्यादौ ब्राह्मणोद्देश्यकम् बुद्धिशतव्यापकक-र्मतावच्छतकर्मकं दानमिति बोधस्तदाहैवमिति वत्कांति । णत्ववध्र-

ति । गजे गजे न मौक्तिकमित्यादौ गजव्यापकाधिकरणतावत्कमौक्तिकसत्ताभाव इति बोधः । सर्वाधिकरणतायां गजव्यापकत्वरूपविशेषणाभावमादाय पर्यवस्यति । शशे शशे न शृङ्गमित्यत्र तादृशाऽभावस्य विशेष्याभावप्रयुक्तस्य बोधः । राज्ञो राज्ञः पुरुष इत्यादौ बुद्धिस्थयावद्राजस्वामिकः पुरुष इति बोधः । ग्रामो ग्रामो रमणीय इत्यादौ विशेष्यविशेषणभावस्यैव संसर्गतया रमणीयनिष्ठविशेषणतानिरूपितग्रामव्यापकविशेष्यतावान् ग्राम इति बोधः । अत्र वने रमणीयो रमणीयः वृक्ष इत्यादौ रमणीयव्यापकविशेषणतानिरूपितविशेष्यतावान् वृक्ष इति बोधः । यो यो धूमवान्सोऽग्निमानित्यत्र यच्छब्दो धूमवानित्यर्थक एव यथाऽयं चन्द्र इत्यतिशयोक्ताविदं पदार्थश्चन्द्र एवेति दशमे प्रकाशे उक्तम् । यच्छब्दप्रयोगस्तु लघुभूते द्विरुक्तप्रयोगाय । रमणीयो रमणीय इत्यत्रेव बोधः। धूमवन्होर्व्याप्यव्यापकभावस्तु फलति ।

धिकरणिकेत्यर्थः । एवमग्रेपि तावत्केति तावद्गजाधिकरणकमौक्तिकेत्यर्थः । सच बोधः तादृशेति शशव्यापकाधिकरणकाधिकरणतावच्छशाधिकरणकशृंगसत्ताभावस्येत्यर्थः । राज्ञेति बुद्धिस्थराजव्यापकस्वामितावद्राजेत्यर्थः ।

यत्र विभक्तेः प्रातिपदिकार्थमात्रे विधानान्नार्थवत्वं तत्राह ग्रामो ग्राम इति । तथाति तत्रैव व्यापकत्ववैशिष्ट्यादितिशेषः । अस्याहष्टुचरत्वाभावायाह यथेति रूपकादावनथात्वादाहातीति । नन्वेवं किमर्थमस्य प्रयोगोऽत आहयच्छब्देति रमेति धूमवद्व्यापकविशेषणतानिरूपितविशेष्यतावानग्निमानितीत्यर्थः ।

यत्तु अत्र धूमव्यापकत्वस्य वन्हौ बोधः धूमवान् धूमव्यापकवह्निमानिति। तन्न। अनेकव्युत्पत्तिविरोधात्। जातो जातो निधनमुपैतीत्यादौ जातव्यापकविशेषणतावत्कर्तृका निधनप्राप्तिरिति बोधः। क्वचित्तु व्याप्यव्यापकभावसम्बन्ध एव विभक्त्यर्थः यथा वृक्षं वृक्षं प्रति सिंचति इत्यादौ। अत्र द्विर्वचनप्रतिशब्दौ तात्पर्यग्राहकौ। सर्वान् घटान्पश्येत्यादौ न द्वित्वं कार्त्स्न्यस्य सर्वशब्देनोक्तत्वात्। वृक्षं वृक्षमित्यादौ बहुवचनत्वं न प्रत्येकनिष्ठैकत्वस्यैव तत्र भानात्। ब्राह्मणाय ब्राह्मणाय शतं देहीत्यादौ च प्रत्येकं शतदानप्रतीतिरेकशेषे तु नैवम्। ब्राह्मणेभ्यः शतं देहीत्युक्ते नियमेन प्रत्येकं शतदानाप्रतीतेः। यदा तु परिगृहीतद्वित्वानां वीप्सा तदा ब्राह्मणौ ब्राह्मणौ पूजय, द्वाभ्यां द्वाभ्यां त्रिभ्यस्त्रिभ्य इत्यादि भवत्येव।

अत्रेदं बोध्यम्। यत्र यत्पदे वीप्सा तत्र तत्पदे न

क्रमविवक्षया आह धूमेति। यत्त्विति यच्छब्दस्य धूमवत्पदार्थकत्वेऽपि द्विर्वचनद्योत्यव्यापकत्वस्य समभिव्याहृतपदार्थेऽन्वयो व्युत्पत्त्यंतर कल्पनादिति भावः। अनेकेति प्रागुक्तेत्यर्थः। धूमादेर्द्वैधान्वयापेक्षयोक्तस्यैव न्याय्यत्वाच्च। क्वचित्तु कर्मप्रवचनीययोगे। अत्रेति स्वप्रकृत्यर्थगतं व्याप्यत्वं द्विर्वचनद्योत्यमिति केचित्। व्यति लुनते इतिवदित्यन्ये। भानादिति अतएव प्रत्येकं वृक्षव्यापककर्मताप्रतीतिः। अन्यत्रापि फलभेदमाह ब्राह्मेति कादाचित्कप्रतीतेराह नियमेनेति तथाच तत्रानियमो ऽत्र तु नियम इति भेदः। बोधिते इति तादृशयत्पदसमभिव्याहारादितिशेषः। अत्रमानमाह कारकमिति एवं सत्यन्यभाष्यविरोधं परिहरति व्यंजेति। अतएव सा सा क्रियेत्यादिसङ्गतिः।

सप्तमे काव्यप्रदीपोक्तिं खण्डयति यत्त्विति। नात्र एकतरत्रापि। ए-

सा। यत्पदे द्वित्वेन यत्पदार्थसंसर्गे यच्छब्दार्थतावच्छेदकव्यापकत्वे बोधिते विनापि द्वित्वं तत्पदार्थसंसर्गे तच्छब्दार्थतावच्छेदकव्यापकत्वबोधात्।

कारकं चेद्विजानीयाद्यां यां मन्येत सा भवेत्।'

इत्यकथितं चेति सूत्रभाष्ये प्रयोगात्। व्यञ्जनानि यस्य यस्याचः कार्यमुच्यते तं तं भजन्त इत्यजादेरिति सूत्रस्थभाष्यप्रयोगात्स्पष्टत्वाय क्वचित्तत्पदेऽपि वीप्सा द्वित्वम्।

यत्तु नात्र द्विर्वचनं किंतु भिन्नौ यत्तच्छब्दौ भिन्नरूपेणैव बुद्धिस्थपदार्थपरामर्शकाविति। तन्न। बह्वर्थप्रतिपिपादयिषायां बहुयच्छब्दप्रयोगापत्तेः। द्वाभ्यामेव सर्वप्रतीतिरिति चेदेकेनैव सर्वप्रतीत्युपपत्तौ द्वितीयप्रयोगस्यापि वैयर्थ्यापत्तेरित्यलम्।

इति वीप्सा।

दार्थेति तत्तदित्यादिः। बह्वर्थेति एवामत्यादितात्पर्यवशात् तस्माद्वीप्साद्विर्वचनमेव तत्। तिङन्तादिद्वित्वे बाधप्रक्रियाऽन्यत्र स्पष्टा। किञ्च प्रकृतद्विर्वचने एकत्वद्वित्वादि व्यवस्थितमेव प्रतीयते पदार्थकात्स्न्र्यं चातएव बुद्धिविषयाणां बहूनां मध्ये कतिपयानामेव शोभनत्वे प्रतिपाद्ये न द्वित्वं यथाऽस्मिन्वने पञ्चषाः शोभना इतीति बोध्यं तदाहेत्यलमिति।

इति वीप्साविवृतिः।

एवं प्रकृतिप्रत्ययाद्यर्थबोधनद्वारा शास्त्रं विशिष्टस्य पदपदार्थस्य बोधनद्वारा वाक्यार्थस्य बोधकं सल्लोके व्यवहारोपयोगि। यद्यपि शास्त्रज्ञानं विना प्रकारान्तरेणापि पदार्थज्ञानं लोके दृश्यते तथापि शास्त्रीयप्रकृतिप्रत्ययव्युत्पादनपूर्वकं विजातीयतज्ज्ञानपूर्वकप्रयोगस्य चित्तशुद्धिद्वारापवर्गसंपादकत्वेन शास्त्रज्ञानस्यावश्यकत्वात्। तदुक्तं हरिणा।

तद्द्वारमपवर्गस्य वाङ्मलानां चिकित्सितम्। इति।

एवं लघुनोपायेन सर्वशब्दप्रतिपत्तौ च शास्त्रस्योपयोगो बोध्य इति शिवम्।

अधीत्य फणिभाष्याब्धिं सुधीन्द्रहरिदीक्षितात्।
न्यायतन्त्रं रामरामाद्वादिरक्षोघ्नरामतः॥
याचकानां कल्पतरोररिकक्षहुताशनात्।
शृङ्गवेरपुराधीशाद्रामतो लब्धजीविकः॥ २॥
सर्वतन्त्रार्थतत्त्वज्ञः सर्वत्र च निबन्धकृत्।
वैयाकरणनागेशः स्फोटायनऋषेर्मतम्॥

उपक्रमोपसंहारयोरैक्याय ग्रंथमुपसंहरति एवमिति उक्तप्रकारेणेत्यर्थः। आदिना आदेशादि तेषां तदर्थानां चेत्यर्थः। एवमग्रेऽपि वाक्यार्थस्येति पाठः तत् शास्त्रं फलांतरमप्याहैवमिति। उक्तप्रकारेणेत्यर्थः कीर्त्तये आहाधीत्येति अस्योक्तवानित्यत्रान्वयोऽग्रेऽनुषंगश्च पंचम्या नियमपूर्वकतत्स्वीकारः सूचितः। रामरामात् रामरामभट्टाचार्यात्॥ तत्ररूपकं वादीति। कक्षं तृणं। रामतः रामसिंहात्। उमया सहितः। अस्य ग्रन्थकर्त्तुः। पण्डिते सति। पण्डितैरिति पाठांतरं अत्राद्यो युक्तः हरत्वेन स्वस्य, पयोधित्वेनशास्त्रस्य, रामत्वेनरामस्याध्यासः। नापुत्रस्य लोकोस्तीत्यादिश्रुत्यगोचरत्वमाह। शब्देन्दुशेखरमिति। स्वमतौ पत्नीत्वं। तौ शिवाविति शिवम्।

परिष्कृत्योक्तवांस्तेन प्रीयतामुमया शिवः ॥ ३ ॥
दृढस्तर्कोऽस्य नाभ्यास इति चिन्त्यं न पण्डितैः ।
दृषदोऽपि हि सन्तीर्णाः पयोधौ रामयोगतः ॥ ४ ॥
शब्देन्दुशेखरं पुत्रं मञ्जूषां चैव कन्यकाम् ।
स्वमतौ सम्यगुत्पाद्य शिवयोरर्पितौ मया ॥ ५ ॥
इति श्रीवैयाकरणसिद्धान्तमञ्जूषाख्ये
स्फोटवादः समाप्तः ॥

त्रिसार(१)वसुक्षपा करसंमितवत्सरे
नलाख्ये ज्ये ष्ठमासे च वृषस्थे च दिवाकरे ॥ १ ॥
कृष्णपक्षे दर्शतिथौ रोहिणीधृतिसंयुजि ।
इंदुवारे घस्रशेषे कलावैपूर्त्तिमागता ॥ २ ॥

इति श्रीमत्पायगुंडोपाख्यवैजनाथविरचिता मंजूषा
विवृत्तिः कला परिपूर्णा ॥

---

(१) अत्र यथावत्पाठस्य मूलपुस्तके ऽनुपलम्भाद्यथास्थित एव पाठोऽवस्थापितः । वामगणनया नलाख्यसंवत्सराद्वा नियतसंवत्सरसंख्या ऽऽहितव्या ।

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

Nos; 191, 192, 211, 212, 213, 214, 227, 228, 237, 238, 253, 328, 333, 340 & 345.

——:o:——

वैयाकरणसिद्धान्तलघुमञ्जूषा

महामहोपाध्याय-श्रीनागेशभट्टविरचिता ।

श्रीमद्बालम्भट्टविरचित कलाटीकासनाथीकृता ।

श्रीयुतभाण्डार्युपाह्वमाधवशास्त्रिणा

संशोधिता ।

Vaiyakarana Siddhant Laghumanjusha.

BY

MAHAMAHOPADHYAYA SRI NAGESABHATTA,

With a Commentary called Kala of BALAM BHATTA.

Edited by

Vyakarnopadhyaya and Sahitya Tirtha,

and Meemânsâ Tirtha.

PANDIT MADHAVA SASTRI BHANDARI.

FASCICULUS I to XV—१ से १५.

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES OFFICE, BENARES.

Printed by Jai Krishna Das Gupta,

at the Vidya Vilas Press, Benares.

1925.

विशेष-सूचना ।

हमारे यहां हर तरह की संस्कृत पुस्तकें मै भाषा टीका के हरवक्त तैय्यार रहती हैं इसके अलावे हर तरह की छपाई तथा जिल्द के बंधाई का कार्य भी होता है ।

संस्कृत तथा भाषा भाष्य पुस्तकों का बड़ा सूचीपत्र मुफ्त मंगाकर देखिये ।

नीचे लिखे पते पर पत्र व्यवहार करैं ।



जयकृष्णदास-हरिदासगुप्तः-

चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस ।

विद्याविलास प्रेस, गोपालमंदिर लेन ।

बनारस सिटी ।

॥ श्रीः ॥

भूमिका ।

कस्का नु सचेता जगतीतले व्याकरणस्य सकलदर्शनोपकारितां

यो वेद वेदवदनं सदनं हि सम्यक् ।
ब्राह्म्याः स वेदमपि वेद किमन्यशास्त्रम् ॥
यस्मादतः प्रथममेतदधीत्य धीमान् ।
शास्त्रान्तरेषु भवति श्रवणेऽधिकारी ॥

इत्यादिना श्रीमद्भास्कराचार्यप्रभृतिभिरुद्घोषितां, तथा श्रीमत्सहस्रवदनेनापि सहस्रवदनसंवर्णितां 'रक्षोहागमलघ्वसंदेहाः प्रयोजनम्', इतिच प्रयोजनवत्तामनुसंदधानो व्याकरणाध्ययने न यतते, यतमानो वा क ईष्टे फणिवरवदनसमुदितानि महार्घरत्नानि स्वयमुपचेतुम् । असमुपचिततादृशमहार्घरत्नो वा कथमिव सकलदर्शनकाननविहरणक्षमतामियात् । अतोऽत्रभवता श्रीमन्नागराजांशावतारभूतेनैव श्रीमन्नागेशेन मतिमता विद्वद्वरेण्येन भाष्याब्धितोऽखिलानि प्रत्नानि रत्नानि संगृह्य निजविशदमतिशाणोल्लीढानीवोज्ज्वलानि विधाय वाग्भेद्यायां दृढायां लघुमञ्जूषायां न्यधायिपत ।

सेयं लघुमञ्जूषा यथार्थनामा निःसन्देहं व्याकरणग्रन्थेषु पराध्र्यतां भजन्ती कस्य विदुषः संग्राह्या न स्यात् । के वा तया विना व्याकरणनदीष्णा अपि सिद्धान्तरत्नदरिद्रा इव न भवेयुः । अनुत्कीलितायां वा तस्यां कथमिव ततो महार्घरत्नानां विकासः । को वाऽकलावान् उत्कीलिताया अपि मञ्जूषाया सकाशाद्रत्नानि समुद्धृत्यावतंसयितुं प्रभवेत् । इत्यालोच्य तत्रभवता श्रीमद्दुर्बलाचार्यापरनामधेयेन श्रीमदाचार्यकृष्णमित्रमहोदयेन कुञ्जिका नाम टीका मञ्जूषोत्कीलनोपकाराय व्यधायि । तथा श्रीपायगुण्डोपाह्ववैजनाथविदुषा कलानाम्नीं टीकां विधाय बहुधोपकृतं वैयाकरणकुले ।

तदेतट्टीकाद्वयसमेतां मञ्जूषां मुद्रापयितुं समुत्सुकेन श्रेष्ठिवरजयकृष्णदासगुप्त महोदयेनाऽन्विष्यापि क्त्वर्थविचारान्तमेव कुञ्जिकाटीकापुस्तकमेक मेव नातिशुद्धं समुपलब्धं । तथा कलाटीकापुस्तकं स-

म्पूर्णमपि अशुद्धिबहुलमेकमेव समासादितम् । अतः आकुदर्थविचारं टीकाद्वयोपेतं, अग्रे च कलयैव सनाथितं मुद्रापयिष्ये इति धृतोत्साहेन श्रेष्ठिवरेण १९१३ त्रयोदशाधिकैकोनविंशतिशततमेशवीये मुद्रापयितुं समारब्धा । संशोधनकार्यं च काशिकराजकीयपाठालयाध्यापकश्रीमदनमोहनपाठकमहोदयद्वारा खण्डद्वयपर्यंतं समपादि । तदानीमेव तेषां प्रकृतेरस्वास्थ्याच्छोधनकार्यविकलतामालोच्य तृतीयखण्डात्प्रभृति विद्वद्वरश्रीशेण्डे इत्युपाह्वसीतारामशास्त्रिणः संशोधनकार्ये न्ययुज्यन्त ।

तैश्च एकादशखण्डान्तं संशोधितेऽग्रे तस्मिन् कार्ये श्रेष्ठिवरप्रार्थनयाऽहं प्रावर्तिषि । समापयं चाऽऽग्रन्थपरिसमाप्तिं संशोधनम् । तत्र सर्वैरपि यथामति संशोधनेऽपि टीकापुस्तकयोरशुद्धिबाहुल्यादुपायान्तराभावाच्च क्वचिदशुद्धयस्तदवस्था एवेति दोषदृष्टितां विहाय सुमनसो गुणैकपक्षपातितामवलम्ब्य कृतार्थयन्तु मुद्रापणपरिश्रममिति भूयोभूयः प्रार्थयामि ।

तथा काशीस्थ श्रीचन्द्रपाठशालाध्यक्ष स्वामिवरदयानन्दमहोदयैः लिखितकलाटीका पुस्तकस्य वितरणेनास्मिन् मुद्रापणे साहाय्यसंपादनेन बहूपकृतम् ।

तथा कुदर्थविचारादग्रे कुञ्जिकाटीका समुपलब्धा चेत् केनचित् सहृदयेन तेन तामस्मत्सविधे संप्रेष्य श्रेयोभागितां संपादनीयेति सनिर्बन्धं प्रार्थयामि ।

श्रीयुत जयकृष्णदासश्रेष्ठिवरेणास्य ग्रन्थस्य मुद्रापणेन बहूपकृतत्वात्तदीयाभिनन्दनं प्रकाश्य विरमामि ।

विदुषामनुचरो—

भाण्डार्युपाह्वो माधवशास्त्री ।

लघुमञ्जूषास्थ विषयाणाम्

अनुक्रमणिका ।

इति मञ्जूषाविषयानुक्रमणिका।